

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Սփիւռքի փորձառութիւնը իր կենդանութեամբ եւ յարափոփոխ ու մշտանորոգ հայելացումներով, առնուազն վերջին տասնամեակներուն, միշտ ներկայ է մեր գրականութեան մէջ, հետեւաբար նաեւ բանաստեղծութեան մէջ, որ կը փորձէ բռնել այդ փորձառութիւնը, անոր ձեւ եւ ձայն տալու ճիգով, զայն վերածելով աշխարհահայեացքի, խախտելով բանաստեղծութեան ընկալման ասանդակային սահմանները: Վահէ Օշականի, Գրիգոր Պըլտեանի, Յարութիւն Պէրպէրեանի բանաստեղծութիւնները լաւագոյն օրինակները կը հանդիսանան այս հաստատումին, որովհետեւ անոնք կրցած են բանաստեղծութիւնը գաղափարաբանական ասանդային հեռացնել եւ զայն տեղադրել սփիւռքայնութեան ոլորտին մէջ, որպէս լեզուական փորձառութիւն, տեսակ մը լեզուական ճակատում ենթակային ներքին կշռոյթին ու շրջապատի իրականութեանց միջեւ: Հետաքրքրական նորոգումի ու պոռթկումի ճիգով մըն էր նաեւ, որ Լիբանանի պատերազմի թէժ օրերուն, ինքզինք «Նոր գրականութիւն» անուանած երեք հոգինոց խմբակ մը՝ Հրազդան, Միհր եւ Սեւակ, հրապարակ իջան բանաստեղծական իւրայատուկ հատորով ու հանգանակով մը եւ երկրի քանդումին զուգահեռ, ուզեցին հրկիզել եւ փշրել սփիւռքի գրական հաստատումը կարգերը եւ “հայրենի քաղցկեղ-շաքարային” գրականութիւնը: Առաջինը՝ 1984-ին, երկրորդը՝ Մէրը, 1988-ին: Երկու հրատարակութիւններն ալ կը բացուին ազդեցիկ, յախտոն եւ յեղափոխական յայտարարութիւններով, բեղմնաւորելով վերածնունդի նոր շրջան մը, որ կը հաւատանք կ’առնչուի ոչ միայն գրական մշակութային կեանքին, այլ նաեւ քաղաքական կեանքին, սփիւռքիին ու անոր ինքնութեան փնտռողի չսպառող կացութեան: Այս թիւով մեր ընթերցողներուն կը ներկայացնենք այդ եռեակէն Միհր Գարագաշեանի (Միհր) անտիպ բանաստեղծութիւններէն փունջ մը: Մ. Գարագաշեան շրջապատի սովորական փորձառութիւններէն կը հանէ բանաստեղծական խօսք ու կշռոյթ՝ լեզուին ներքին գեղեցկութեամբ յղի, ու կը պատուաստէ իւրաքանչիւր բառ բանաստեղծի անկեղծ շունչով:

Այս թիւով կը հրատարակենք նաեւ 40 տարուան վաղեմութիւն ունեցող Կարօ Արմենեանի թեւրանեան օրագրութենէն ու անոր ինքնանդրադարձ արձանագրութեան հատումը մը, ինչպէս նաեւ Յարութիւն Պէրպէրեանի կողմէ Վազգէն Էթիեմեզեանի արձակներու հատորի ներկայացումը: Թիւին մէջ տեղ կը գտնէ նաեւ Մարկ Նշանեանի ի մօտոյ լոյս տեսնելիք *Գեղագիտական ազգայնականութիւն* հատորէն գլուխ մը, ինչպէս նաեւ անոր նոր լոյս տեսած *Թարգմանական դամբանական* հատորին մասին Գառնիկ Գոյունեանի ընդարձակ գրախօսականը, ինչ որ կը բերէ մեզի Եդուարդ Սայիտի *Արեւելաբանութիւն* հատորին թարգմանութեան, մամուլի տակ: Սայիտ իր գիրքով ու դիրքորոշումներով պաղեստինեան ու ընդհանրապէս ճշունած ժողովուրդներու դատին ռահվիրայ մըն էր ու իր *Orientalism* հատորը թարգմանումը է բազմաթիւ լեզուներու ու մինչեւ օրս կը մնայ չգերազանցուած յման աղբիւր մը նիւթին համար: Կ’ողջունենք անոր արեւմտահայերէն թարգմանութիւնը, որովհետեւ բանաստեղծութեան պէս՝ թարգմանութիւնն ալ էական ճակատում մը կ’ենթադրէ ենթակային ներքին ու շրջապատի իրականութեանց միջեւ: Լեզուն ապրելու համար բան-ա-տեղծութեան կողքին պէտք ունի նաեւ թարգմանութեան: Թարգմանողներու ժողովուրդ մըն ենք՝ կը յոխորտային երկու հարիւր տարի առաջ գերմանացիք: Բայց ինչու ոչ նաեւ մենք: Թարգմանութիւնն է որ լեզուն կը տանի իր կարելիութեան սահմաններուն ու անով իսկ անըդնհատ կը վերստեղծէ զայն:

Խմբագիր	Սոնիա Քիլեճեան-Աճէմեան
Փոխխմբագիր	Վարդան Մատթէոսեան
Գործավար	Նայիրի Աղամեան
Ձեւաւորում եւ էջադրում	Անոյշ Ակնեճեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Անոյշ Ակնեճեան	Արամ Պաչեան
Մարուշ Երամեան	Կարէն Զալլաթեան
Վիգէն Թիւֆէնքճեան	Սեւան Տէյիրմէնճեան
Յակոբ Կիլլիճեան	Խաչիկ Տէր Ղուկասեան
Աւետիս Հաճեան	Միրնա Տուզճեան
Շաղիկ Մկրտիչեան	Րաֆֆի Աճէմեան

Հրատարակութիւն՝ Համազգայինի Կեդրոնական վարչութեան

Հասցէ՝
Պուրճ Համուտ
Շաղգոյեան կեդրոն, Բ. յարկ
E-mail: pakin@hamazkayin.com
Հեռ. 00961 1 241072

Ցրումի կեդրոն՝
Համազգայինի Գրատարած
Շաղգոյեան կեդրոն

Տպագրութիւն՝
Համազգայինի
Վահէ Սէթեան տպարան

Հեռ. (01) 241263/4
Ֆաքս. (01) 260329
Փոստարկղ. 80 1096
Պուրճ Համուտ, Լիբանան
E-mail: print@hamazkayin.com

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Խմբագրական ♦		1
Մհեր Գարագաշեան ♦	ԼՈՂԱԻԱԶԱՆ	5
	ՄԻՆՉ ՈՌԻՈՑ ՄԸ ԿԸ ՑԱԹԻ	7
	ՀՆՁԱՆ	8
	ԿՇՌՈՅԹՆԵՐՈՒ ՑԱՌ	10
	ԴԱՐԱՆԱԿԱԼ	12
	153 ՁՈՒԿ	13
Կարօ Արմենեան ♦	ԱՆՎԵՐՋ ԱՆՍԿԻՋԲ	15
Եղուարդ Սայիտ ♦	ՎԵՐՋԱԲԱՆ (1994)	26
Յարութիւն Պէրպէրեան ♦	Վ. ԷԹԻԵՄԵՋԵԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԱՑՔՆԵՐՈՒ ԱՇԽԱՐՀԸ	38
Գառնիկ Աւ. Ք. Գ. ♦	ՓՈՐՁ՝ ՄՕՏԵՆԱԼՈՒ ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆԻՆ	47
Մարկ Նշանեան ♦	ԱՌԱՍՊԵԼ, ԱՐՈՒԵՍՏ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ	60
<i>Բագին</i> ♦	ՆՈՐԱՅՐ ԳԱՍՊԱՐ	94
Նոր ի նորոյ ♦		96

Կողքի լուսանկարը՝ Նորայր Գասպարի Լակունա շարքէն:

Հոսանկարը՝ Նորայր Գասպարի Լակունա շարքին:

ԲԱՆԱՍՏԵՂՃՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄՀԵՐ ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

ԼՈՂԱԻԱԶԱՆ

պարապ նամակատուփէն ետք
մինչեւ պատշգամ
հոտը կայ բրածոյ ձուկերու տապկոցին
եւ անծանօթ, քսու համեմներու—
յետոյ անեզրութիւնը լուսամուտներու շարանին,
պատշգամին դէմ յանդիման,
որ կը նայի երիկամաձեւ լողաւազանին՝
իրար յարած չորս շէնքի կուշտին—
ամբան ձայները, ցատկը ջուրերուն,
ետ կու գան յաճախ,
սակայն արդէն կանաչ կապած խորքը անոր՝
վատնումներ կը պահէ գաղտագողի
եւ մզլոտումը չոր տերեւներ կը ծփացնէ
մէկ սլաքի անցքէն միւսը—

միջօրէին՝ անջրպետուող հայելի են ջուրերը,
արտացոլումներ զարնելով մէն մի պատուհանէ ներս,
փռուած հագուստներուն, խաբուսիկ թաղարներու
կամ գարեջուրի շիշերու դատարկութեան ընդմէջէն—
մթնշաղին՝ գիշերը ծայր կ'առնէ հոնկէ կրկին,
վերջին անգամ երերցնելով պատկերը պատշգամներու շարանին
ու քանի մը գլխահակ ստուերներու—
սեւեռած ջուրի գորշութեան
(մեր ետին պատկերասփիտի գունաթափումները)
մտածենք գուցէ
ժամանակի մասին՝ երբ կրնայինք
թռչիլ երազին մէջ մեր,
քաղաքին վրայ թէ Զրադաշտի տաճարին
թէկուզ վերջ գտնէր թոփքն այդ
անկումով մը՝ նիզակներու ցցուն դէզի մը վրան, յօշոտուած—

հիմա, մինչեւ անկողին
 վախեր կան բազում
 որոնք (հազիւ քուն դպած աչքի)
 կը թառին կոնքերու վրայ,
 կը շնչեն կարծես, փետրաւոր թելի քսքրտուք մը կը զգացնեն—
 յետոյ՝ լուսամփոփի վառումը,
 ու շլմորած զարթնումէն ետք՝ ոչինչ,
 անքնությունը միայն,
 որ մակոյկ մըն է աւազախրած
 տեղ մը ծնունդի ու մահուան միջեւ-

չորս շէնքի կուշտին՝ լողաւազանը
 տխեղծ լոյսերու վէտվիտումներով,
 ստերջն ու մութը ի մի բերած՝
 հագներգությունն իր կը մօտեցնէ աւարտին
 բայց չհասած հոն
 կրկներեւոյթն իր կը նկարէ օդին մէջ,
 կը մնայ հոն—

նորածինի ճիչը լուսամուտէ մը՝
 ետ գլխահակ ստուերներ կը հանէ պատշգամ.
 եւ փետրաւոր թելի թափահարումներ
 կը լսուին ջուրերուն վրայ՝
 կանաչ, անշարժ...

7 ապրիլ 1996, Մոնթրեալ

մինչ ոռնոց մը կը ցաթի փախստական երկնքին վրայ
եւ ազատութիւնները կը յայտնուին ջնջուած աւարտով մը
դէտ կը մնաս կամորջի մը կիսուն
օրաթերթերու հողմացրի ոլորապտոյտի մը մէջ
վախնալով որ առած առաջին քայլէդ՝
կուտակումներդ բռնանան, ողորկ կոնի մը մէջ պատեն զքեզ,
իսկ քաղաքը ծանուցէ յեղակարծ անհետացումը՝
իբր տաճարներու որմանկարներուն

ՀՅՁԱՅ

եռուզեռ է կրկին
արուարձանին վերել
վայրէջքի գացող օդուղիները խճողած-
(խախտումներ չկան ժամանակացոյցի)
շուքեր կը սահին օդանաւերու
եւ կը ձեւազեղծուին ասֆալթին վրայ,
ժխորը իրենց միախառնելով
անքնութեան այն վիթխարի գունտին
որ կը թաւալի տանիքէ տանիք,
մէկ հեռախօսի զանգէն միւսը,
ստամոքսի իրերայաջորդ այրուցքէ այրուցք...

օ առաւօտ անանց թմբիբի
եւ հակընդդէմ հայելիներու,
որոնց միջեւ կը բազմապատկուին
անըմբռնելի պրկումները մեր
ու բարձրացող փոշիին հետ՝
կը զօդուին տիեզերքի անթարթութեան-

յետոյ կու գայ աստղամարմին սուրհանդակը
ժամացոյցի աշտարակի ետեւէն
կ'անցնի քսուելով մեծ բանտի մատրան գմբէթին,
ու կը բացուին օրաթերթերը,
հերկի նման տողերը իրենց՝ լորեր կը թոցնեն,
երամբ եկքանիկներու կ'անհետացնէ մայրուղին,
ռեհաններ կը յայտնուին մեր ափերուն մէջ,
կը բուրեն երէկ մը արքշիռ
երբ դեռ ոտքերու տակ կը ճմլուէին
ողկոյզները զմրուխտ
օղիի բարկ նախերգանքին,
երբ դեռ թարմութիւնը
խլուրդի բոյներու մանր հողին
իր գոլորշիով կը կտրատէր փշաթելերը,
եւ արեւէն ինկած թոնրահաց կար,
եւ կային կապտաչուի տատասկներ, ձկնքերան
ու լալաներ կարմրածուփ,
կեռասենին երբ որ ծաղկէր՝

եղեամը կ'ընդունէր ժայթքելիք տոփանքով,
իսկ եղեգնուտը կը սարսուար քաղցրաւենի նօսրութեամբ—

վերադարձ, վերադարձ հապշտապ,
քայլ առ դէպի Կիրակին այս անկար
դէպի կղմինտրներու կծկումը կարմիր
եւ պատշգամներէ փռուած լաթերը՝
եղերերգի մը միալար բզզիւնին պէս...
քայլ առ դէպի եօթներորդ օրն այս հանգիստի
եւ ողջունէ մժեղաբոյժ գետափը քաղաքի հիւսիսակողմին,
ողջունէ կանաչապատ արձանները՝
հրեշտակի, սուրբի, գաղութարարի,
ողջունէ զառամեալ մենութիւնը արեւուն՝
արտացոլութիւն ապակեպատ երկնաքերներու կուշտին,
անցիր եւ մի՛ նայիր
աստղամարմին սուրհանդակի դիակին
ինկած անձրեւի ջրափոսի մը մէջ
քսան գնդակի վերք՝ քունքին, վզին ու անութին-
անցիր ու գտիր բազկաթոռդ անմահական,
գտիր ծիրդ ու սեղմէ հեռավարի կոճակը-
բաց է փքոցը պատերասփիւռին
եւ անդորր է երկնքի դրան առաջ...

մերթ ընդ մերթ
օդանաւ մը կը դղրդայ նորէն,
կ'երթայ վայրէջքի
ու ձեւագեղծ շուք մը կը թողու առկալս
զգեստներու պահարանին մէջ...

մեծ բանտի մատուռէն ներս՝
ժամն է Դաւիթի սաղմոսներուն-
պարսատիկի լարումներու ձայնով՝
կը շաչեն, կը սուլեն, կ'ալիքաւորուին
շէնքերուն վերեւ,
իսկ դուռը երկնքի՝
իր անդորրը ցաքուցրի կ'ընէ
երազէ մը ետք յիշուող վերջին, խուսափուկ պատկերներուն պէս

ԿՇՌՈՅԹՆԵՐՈՒ ՃԱՌ

կշռոյթներու ծառ,
տեսլամարմին դիցուիի,
ժամանակը փսոր փսոր կտրատած
կը շնչես ու կը սփռես նարնջագոյնդ էգ,
որ կը պտղաբերէ քարեր փիլիսոփայական
րոպէաբար հասունցող—

հիմային մէջ արգաւանդ՝
կ'անցնիս պարով մը առհաւական,
դափ-թաւջութակ յանգաւորած
ծովասէզի պարոյկներով՝
կը հարցադրես լեզուներու աստղացանը
ու կը մտնես ուղին մերկութեանց—
ի՛նչ թոյլիչ է գետնին մեխումը՝ կշռութաբախ մարմինդ ձիգ
գոր կը զգենուն աքսորներէ վերադարձող հոգիները,
կը նոյնանան մէջդ եւ կ'արբենան՝
կրկնութեանց արարիչ ու դարերը ճեղքող գետէն —
(«կրկնութիւն չեն» կը սօսափեն տերեւներդ ոգեխօսիկ
«այլ հոլապտոյտ, ինքնիր վրայ ծալլուող սկիզբ մը նոր»)

հազար աչքեր ու հազար ունկ
կ'ընկալեն քեզ անվերծան, մագնիսացած,
ու յեղակարծ կը կայծկլտան
արգասատր փայլով յուրթի..
ó ծառ կշռոյթի
աներկեան դիցուիի,
պղպջացող ներքաններուդ հետեւելով
մենք կը մտնենք այգիները բոսորագոյն,
կը ժողովենք խեցիները արեգնաձայն,
ու անտեսի ցանկորմներէն անցնելով՝
կը խառնենք գոյներու պսակը այգաբացի—

բերքի տօնն է, տօ՛ւղ դիցուիի,
մամուլին տակ, խաղողին հետ՝
ճգմած կ'անցնինք խեցիներն ալ տարաշխարհիկ,

սերկելիլի ու լուտասի բոյր կը ծեփենք կրաղիսէ դէմքերուն,
կը բանտուիինք մշտնջենական հիմային մէջ,
գնացքէ գնացք կը փախցնենք երազներու սերմանոցը
ու կը բերենք գայն քու մեհեանիդ իբրեւ մատաղ—

տօնն է բերքիդ, դիցուիլի,
եւ արբշտանքի մեր սեղանին անեգրական՝
մենք սփռած ենք
կեռաս ու մոր,
նոռ, նեկտար ու մանանա,
սեր ու խորիսխ, ցորեն ու բոց,
եւ կապանքներն ապառնիլի—

կշռոյթներու ծառ,
հրաճաճանչ դիցուիլի,
պատմէ մեզի անտառէ մը սաղարթախօս,
որմով հատենք ձգողութեան օրէնքները,
մտնենք ծփանքին մէջ այլակերպմանդ,
ետին թողած
խոզակները մեր հանապազօրեայ

ԴԱՐԱՆԱԿԱԼ

այս ածդահայ աղջամուղջին՝
շէնքերու բոլոր նամակատուփերը լի են ազդ ու փաստով
ու ամեն ինչ տեղին է—

կոյուղիի անցքերը վանդակաճաղ համերգ են այս գիշերամուտին,
մայթերու կրաղիւսը ճաք-ճաք ճապուկ յակինթ է
ու ամեն ինչ տեղին է—

ինքնաշարժի, բնակարանի, հեռախօսի թէ անցագրերու
համարները թաքուն թիւ կը փոխեն,
կ'ոստոստեն մէկէն միւսը անխօս խինդով,
դիւցազներգակ հովեր կ'առնեն միմոսացած
ու ամեն բան տեղին է—

(ե՛ւ ամպերու արշիպեղագոսը զգայազիրկ,
էն քայլքը մեծ մատենադարանի գրքերուն,
էն լուսնէն բացուող թելերը թրթուրներու,
էն մայթաղիճներու հմայիլները ճաթած,
միահամո՛ռ ասքի մէջ են բանդագուշող՝
որ ամեն ինչ կարգին է)

թաղամաս մը՝ խոտ ու մարգի հունձք կը բուրէ,
այլ տեղ՝ խանձած հողի հոտ է համատարած,
եւ գոհիներու մէջ՝ ճենճեր գոհի կամ խոհի-
օ այս ինչ կապերտ է հրաշքներու,
այս ինչ խումհար ծուփ ու աղու
(ամեն, ամեն՝ն ինչ տեղին է)
եւ ամենուր՝ վերադարձն է անթելուած մեր շոգմոգութեանց..

արուարձանի հերձուածոյ գիշերն է արդէն,
փչակաւոր դէմքերու, անխոյակ սիւներու գիշեր—
գիշեր՝ տիղմի եւ մագոգահիւս խոմփոցի,
երազամոյն լարուածութեան,
կերպընկալէ ցանկորմներու
ու կոճղերու սնկավարակ—
երթելեկի թոթով ու թիւր գիծերուն միջեւ բռնուած
գիշերն այս աննշան,
գիշերն ուր ամեն ինչ, ամեն բան, ամեն շունչ տեղին է՝
պաղ քրտինքի եւ դիրտի մէջ անեզրացած—
ամեն:

29/08/2012

153 ՁՈՒԿ

...ինձի մնաց գրել այս բոլորը

Վերջը եկաւ անձայն անծպտուն,
 ոչ շողարձակ պայթիւններով, ոչ ալ երաշտով համատարած:
 ոչ կենսոլորտի փլուզմամբ, ոչ ալ թունոտ արտանետումներէ:
 Եկաւ, հասաւ ու վերջացաւ ամեն ինչ՝ այնպէս ինչպէս կար:
 Եօթ կնիքներ չքակուեցան ու չարշաւեցին ձիւտորները չորս,
 Յայտնութենական փողեր չհնչեցին,
 սով չեղաւ, ժանտախտ ու վարակ չկային,
 ո՛չ որոտ ահասարսուտ, ո՛չ ալ երկրաշարժի արհաւիրք...

Սկիզբը, չորս ծագերէն օրերով լսուեցաւ մեղմաձայն ֆրֆոռոցը..
 Օդառակաւ բզզիւն մըն էր, բիրաւոր իլիկներու միատեղ հոլովման պէս,
 կեանքի թելի տեղ՝ միապաղաղը հիւտող:
 Այդ օրերուն էր՝ հայելիներուն մէջ նկատեցինք
 սրբուած թանաքի մրուր կար մեր ճակտին
 (վաղուց թէ՛ւ՝ բոլորով ընդունել էինք որ ճակատնիս գիր չկար:
 Ջնջուածն ինչ էր չիմացանք—
 «Աղամական մեղքն է, ի սպա՛ն սրբուած»
 բացագանչեցին բերկրալից հերձուածողները)
 Յետոյ, յեղակարծ անհետացան լեզուներն ու խօսքերը: Ձայները մնացին:
 Խորճապային վայնասունն ու կաղկանձոտ հառաչները տնեցին երկար:
 Տիւ եւ գիշեր մըջնոցի վխտում կար ամենուրեք,
 այլանդակ կոխններ, ֆշշոցներ գալարուն եւ ահուդողի մէջ աչքեր..
 Մոքեր կային թէ ոչ այդ աչքերու ետին, չհասկցանք:
 Անոնց դիմաց՝ կարծես գիրերը դարձեր էին անվերժան բիծեր:
 Յիշողութեանց թումբներն էին յորդած
 ու գանկերը լեցուցած ոգերնակ յաճախանքովը մեր ապրածին—
 աչքերն ալ դարձեր էին անվերժան բիծեր..

Յետոյ չքացան գոյները, մնաց մէկը միայն—
 այսպէս, առաւօտ մը ամեն ինչ դարձաւ յեղակարծօրէն սպիտակ..
 երանգ երանգ սպիտակ – կոյս, գորշախառն կամ թուացեալ սպիտակներ:
 Չէ, չկային սեւախառն փլատակներ քաղաքներու,
 չկային շողավարակ մոդէզներ երկգլխանի,
 չկային ամայքներ մոխրացնցող երկինքներու
 ու չկային բաղեղածածկ հրապարակներ՝ ինկած օդանաւերու կմախքներով:
 Լեզուակորոյս մղձաւանջէն ետք՝ բնականոն ընթացքն էր մեր առօրեային:

Չէ, ամեն շարժում մնաց ինչպէս որ է, ամեն ծիսակարգ ինչպէս որ է,
կրկներեւոյթները մնացին միախառնուած իրողութեանց,
(թէի իրերը ըմբոստացան բայց վայրկենական ինկան գնդակահար)
ու յետոյ՝ պարզապէս ամեն լոյսին դարձաւ պայթուցիկ...

Չեկան արտերկրայինները ոչ ներխուժումով, ոչ ալ եղբայրօրէն,
չեղաւ սրբազան Յափշտակումը դէպի դարպասները Եդեմի,
տիեզերքը շարունակեց շնչահատ ու մեծղի խոմփալ,
իսկ մենք տասներկուքով՝ մնացինք անհպելի ու անփոփոխ:
Չտուինք իր անունը, չշնչացինք իսկ անխօսելի հնչիւնները անոր,
նշաններ ըրինք իրար համր ու խուլի, տառերն իսկ չգծագրեցինք աւագին—
տասներկու անհպելիներս ահուդողի մէջ էինք՝
չբացայայտելու իր անասելի անունը,
առաւել՝ առեղծուածը մեր պահած գոյներուն..
Ամեն քայլի հետ, ուր ալ կոխէինք ու դպնայինք, գոյն էր որ կը մնար իբրեւ
հետք:

Մինչեւ Գալիլիոյ ծովափը հասնինք՝ եղանք հերաթափ, մունջ ու
կմախակերպ...
Նետեցինք ուղկանը՝ օրհնութեամբ բացուած,
նորէն բռնեցինք 153 ձուկ ու ետ նետեցինք զանոնք ջուր...
(բռնածնիս ձուկ չէր, խորհրդաւոր շարժումներ էին)—
Նստանք, վառեցինք խարոյկը, եւ սպասեցինք...
Յետոյ լսուեցաւ մօտեցող քայլափոխը
ու մենք լիահագագ՝ իր անունը գոռգոռացինք...
Լսուեցաւ շնչաձայն հովի մը անցքը:
Քայլահետքերը կային, բայց մեր աչքերուն իջած էր վարագոյրը անգոյնի...
Բոպէ մը ետք, մեր ամենակրօտները միայն ըսաւ թէ՝
հսկայական, վեցթեւանի սերովբէ մը՝ կը յածէր մեր վրայ:
Թեւերուն վրայ բիւր աչքերու պակուցիչ սեւեռումէն
եւ իր փառաւորեալ ճառագումէն՝
բզգիւնը կտրականապէս կեցած էր, գոյները խտացած էին,
Ու բառեր կը զատորոշուէին՝ վայնասունին ու լոյսեան մէջ թունաւոր...

28/07/2020

ԱՆՎԵՐՋ ԱՆՍԿԻԶԲ

ԿԱՐՕ ԱՐՄԵՆԵԱՆ

Հիմա արդեն ամբողջ կեանքի մը բեռը նստած է յիշողութիւններու վրայ եւ դուն այլեւս ուրիշ մարդ մըն ես: Կ'ապրիս վայրէջքի մէջ եւ գիրդ դուրս կու գայ պաղ հրաբուխի մը չկամ ելքով: Գրելն ու չգրելը նոյն մաշեցնող կենսավիճակներն են: Տարագրութիւններ՝ որոնք քեզ կը պարպեն քու մէջէդ եւ որոնցմէ բնաւ չես ազատուիր: Գրել: Ինքզինքդ վերածել գիրի: Մէջդ նստած խոհը յայտնաբերել: Ինքզինքդ յանձնել բառերուն: Կամ չգրել եւ կեանք մը ամբողջ խուսափիլ ինքզինքէդ եւ քալել ականադաշտերու վրայէն, սիրտդ՝ դող: Ո՛ր մէկն ես դուն: Ճիշտ է. այս վէպը վաղուց դադրած է գոյութիւն ունենալէ: Անոր մարդերը տարտղնուած են երկրէ երկիր եւ գրեթէ բոլորը՝ մահացած: Անոնք դուրս եկած են յիշողութեան սահմաններէն: Բայց կայ օրագրի այս տետրակը, ուր դեռ կ'ապրին անոնք: Զայն կը թերթեմ յուզումով: Փնտռելով կորուսեալը՝ իննսունի այս դռներուն: Այդ կորուսեալը ես եմ, որ կէս դարով հեռացած է դէպքերու կիզակէտէն: Հեռացած եմ ինքզինքէս: Այն ինքզինքէս՝ որմով կ'ապրէի ու կը տագնապէի օր ու գիշեր: Ասոնք պատահիկներ են «Մենախօսութիւններ» խորագրին տակ ամփոփուած իմ գրառումներէս, որոնք մեծ մասամբ կը մնան անտիպ: Այս տետրակը տագնապահար կեանքի մը պատումն է, որ ոչինչ ունի վիպական: Անոր տողերը իրական կեանքի մը ակեկոծութիւնները կը վկայագրեն: Այդ բանը կ'ընեն օրը-օրին եւ ամեն գիշեր: Ես էջ առ էջ ինքզինքս է, որ կը գրեմ ճգնելով դուրս գալ օրերու տեղապտոյտէն, որ կը սպառնայ բոլոր հաւասարակշռութիւններուն:

Հիմա կ'անդրադառնամ, որ ես գրած եմ քառուրդ, որ իմ շուրջս էր: Եւ իմ մէջս: Ես ահաւոր ճիգերով փորձեր եմ հաւասարակշռել անկայունը, որ կը սահէր ոտքերու տակէն: Գրելով մանրաշխարհս, ես նաեւ գրած եմ աշխարհակարգը՝ որուն պատկանած եմ եւ որ պատկանած է ինծի: Հիմա կ'անդրադառնամ, որ իմ ամեն մէկ տողով ես գրած եմ չգրուող պատմութիւնը: Իմ պատմութիւնս: Ու նաեւ ձերը, մարդեր, որ դեռ կ'ապրիք այս էջերուն մէջ: Ես զայն ծնած եմ իմ ամենօրեայ մաքառումներովս եւ ինք ծնած է զիս եւ հասցուցած այս անդառնալի կէտին:

Կը յիշեմ — յիսուն տարուան խաւարը ետ հրելով — Թեհրանի այն տագնապալի գիշերը, որ ճամբայ հանեց զիս:

ԹԵՀՐԱՆ, ՀՈԿՏ. 2, 1976

Նոր է, որ կը սկսիմ հասկնալ, թէ գոյութեան հարցը ի՞նչ բանի մէջ կը կայանայ: Մարդոց անմեղութիւնը կը զարմացնէ մեզ: Մարդոց բարութիւնը կը յուզէ: Յաճախ մեղաւոր կը զգանք իրենց հաշտոյն: Կը կարեկցինք: Նոյնիսկ կու լանք: Մարդոց քաջութիւնը կ'ու-

րախացնէ մեզ: Անոնց վեհանձնութիւնը յաճախ կը շշմեցնէ: Քանի որ գիտենք, թէ անսպասելի, գրեթէ անկարելի յատկութիւն մը ունին այս բոլորը: Գիտենք, թէ անոնք ժամանակատուր վիճակներ են մեր առօրեայ կեանքերուն մէջ: Անոնք պահերն են, երբ յանկարծ անգտանելին կը գտնենք մեր աչքերուն առջեւ եւ չենք հաւատար: Հիմա նըստած եմ գիշերուան այս ուշ ժամուն այս աթոռին վրայ եւ կը փորձեմ հասկնալ, թէ ինչպէ՞ս հասաւ ինչ: Ինչ դարձդարձիկ արահետներէ անցնելով՝ կեանքս հասաւ այս կէտին: Կը նմանիմ այն գնդակին, որ արձակուած է անորոշ ուղղութեամբ եւ ի վերջոյ այս մոլորակին ճակատագրով պիտի պայմանաւորուի իր ճակատագիրը:

Եւ նայելով կը տեսնեմ կեանքիս քառասուն տարիները: Քառասուն սպասման տարիներ: Միամիտ, երիտասարդ, հաւատաւոր: Քառասուն տարի շարունակ սպասած եմ այսօրուան: Միշտ խոստանալով ինքզինքիս՝ որ իսկական իրագործումը դեռ պիտի գայ: Որ ան խաբուսիկ չէ: Ան իրական է եւ անվիճելի: Անով է, որ պիտի ըլլայ ամեն բան: Եւ ան յարիր է մեր գոյութեան հասարակաց դաշտին: Այսօր սակայն կը զգամ ժամանակին ծանրութիւնը: Այլեւս ան առիթ պիտի չտայ մտածելու: Ես ու ան այլեւս կը պատկանինք իրար: Ես այլեւս չեմ գիտեր, թէ մեզմէ ո՞վ տեւաբար կը հրէ միւսը:

Սարսափելի առանձնութիւն մը պաշարած է զիս այլեւս: Կ'ուզեմ ճեղքել ու անցնիլ գայն եւ վերստին գտնել հին սիրելիներս: Կ'ուզեմ հասնիլ ընկերներուս: Եւ սակայն կ'անդրադառնամ, թէ անհեթեթ է ամեն ճիգ: Մարմնիս խորերուն մէջ արդէն օտարացած եմ: Արդէն կը զգամ, որ հասած եմ ինքնութեանս այն սկզբնակէտին, ուր գոյութիւնը կը շփոթուի բնութեան հետ: Ան կը մեռնի տարօրինակ ու լուռ մահով մը եւ ոչ ոք կը զգայ անոր տխուր ելքը: Հիմա այլեւս ես կը տեսնեմ մարդերը իրենց անձերէն անդին: Ես կը տեսնեմ գոյութեան ողբերգութիւնը, որ կը կապէ մեզ բոլորս: Հայը, թուրքը, յոյնը, հրեան, ասորին յանկարծ չկան այլեւս: Յանկարծ անտարբեր եմ եւ կ'անգիտանամ այն սնունդները, որոնք կը պառակտեն մեզ ներսէն, կ'ընեն եղբայր կամ թշնամի:

ԹԵՆՐԱՆ, ՀՈԿՏ. 3

Էս մարդը վախենում է ինքզինքից, կ'ըսէ Ֆրէնկելանը ու յետոյ կ'ընդվզի՝ ախր ինչի... Մեր խօսքին նիւթը Ռոպինս է: Դեռ տարի մը առաջ, ան նստած կ'ըլլար իր գրասենեակին մէջ, երբ կու գայի Թեհրան, եւ վճռական կարգադրութիւններ կ'ընէր աջին ու ձախին: Ես ջանացած եմ միշտ սիրալիր ըլլալ հետը: Գիտեմ, թէ էապէս ազնիւ անձ մըն է. կրնայ կռուիլ ու յիստորտալ ու հայհոյել, բայց անատակ է չարութեան: Իր անատակութիւնն է հաւանաբար, որ զինք կ'ընէ կռուազան եւ կռպիտ եւ զինք ի վերջոյ ծունկի կը բերէ: Բազմիցս մօտեցած է ինծի խմիչքին բաժակը ձեռքին մէջ, մտած է թեւս եւ ըսած՝ «Զգուելի բաներ պէտք է ըսած ըլլամ այսօր, բայց մի մոռնար, որ մենք բարեկամներ ենք...» Ճիշտ է: Ես կը վստահիմ իր բարեկամութեանը եւ սակայն մեր կոիւր կոիւ է եւ մենք միշտ ալ պիտի չվարանինք զիրար վիրաւորել: Այժմ ան կորսնցուցած է կոիւր: Ուրիշներն են, որոնք կոխկոտած են զինք եւ չեզոքացուցած: Նստած ենք Ֆրէնկելանին տան հիւրասրահը եւ ան տեւաբար կը խմէ իր դառն ալքովը եւ կը հայհոյէ: Ու

նաեւ կը հակաճառէ ամեն խօսքի: Ֆրէնկեանը եւ ես կը համբերենք, քանի որ կը զգանք իր ցաւը:

Ֆրէնկեանը իր ստորադասն է ընկերութենէն ներս: Ամուր եւ ջղուտ մարդ մը: Ռուսաստանից, կ'ըսէ ու չ'ըսէր աւելին: Իր կեանքը պէտք է եղած ըլլայ պայքարի կեանք մը: Բնագոյով վերապրող մըն է ան, սակայն՝ ոչ այն վերապրողներէն, որոնք կը սողան, այլ անոնցմէ՝ որոնք կը կառչին եւ ի վերջոյ կը մնան անընկճելի: Ռոպինը աւելի մեծ է տարիքով, աւելի մարմնեղ եւ սակայն չունի Ֆրէնկեանին պողպատեայ ջիղերը եւ չունի անոր զինաթափող լաւատեսութիւնը: Տես, կ'ըսէ ան, ոչինչ կրնայ զարմացնել զիս այլեւս: Ես կրնամ վաղն իսկ դուրս քալել այս շէնքէն եւ կեանքս սկսիլ ծայրէն: Ֆրէնկեանն է խօսողը իր խօսքը ուղղելով Ռոպինին: Ես կը զգամ, որ Ռոպինը կ'ուզէ վերէն նայիլ Ֆրէնկեանին վրայ, զայն կը հեզնէ, կը քաշքշէ, կը քննադատէ, բայց նաեւ կը զգամ, որ ան կը յարգէ Ֆրէնկեանին անսասանելի ինքնավստահութիւնը: Շուտով երկուքն ալ կը մեկնին Թեհրանէն եւ այս մեկնումը կը տխրեցնէ զիրենք: Ռոպինը իր տխրութիւնը կը թաթխէ ալքովին մէջ, իսկ Ֆրէնկեանը չի կրնար զսպել իր ընդվզումը, երբ մարդիկ այսպէս դիւրութեամբ կը յանձնուին ալքովին եւ վախը կը պաշարէ զիրենք: Բայց կը տեսնեմ, որ իր աչքերն ալ յանկարծ լեցումը են...կը զգամ, որ յանկարծ երկուքը հաւասարած են իրարու: Հաւասարած են տխրութեան մը մէջ՝ որ անուն չունի այս պահուն:

ԹԵՀՐԱՆ, ՀՈԿՏ. 4

Ճիւր կու կու տայ ալքովին վերջին ումպը եւ կը սկսի բամբասել Ճէք Հարիսը: Ճիւր Ռոպինն է, որ երբեմն Ճիւմ է մեզի համար, երբեմն Ռոպին. հազուադէպօրէն Ճէյմս: Նրբերանգնէր՝ որոնք կապ ունին մեր բուրբական բնագոյներուն հետ: Լսողը Ֆրէնկեանն է: Ներկայ եմ նաեւ ես: Ֆրէնկեանը կը լսէ ու բան չ'ըսէր: Նոյնիսկ կը փորձէ համամիտ երեւալ: Ինքն ալ ունի իր քանի մը ըսելիքները, բայց չ'ըսէր: Ասիկա երէկ գիշեր տեղի ունեցաւ: Ստիպուեցայ կոնակս տալ աթոռին եւ մտիկ ընել Ճիւմին բամբասանքը: Նոյն մարդը այս առտու Հարիսին հետն է ու կը բամբասէ Ֆրէնկեանը: Ընդհանրապէս անտեղի ու անկարեւոր բաներ են ըսուածները եւ սակայն կ'ըսուին այս մարդոց բերնով առանց դոյզն վարանումի: Կազմակերպութիւնն է, որ իր մուօ անկիւններուն մէջ կը հիւսէ այս արհամարհելի սարդոստայնները եւ որոնք կը հինցնեն անոր միջավայրը: Ֆրէնկեանը գիտէ այս բոլորը եւ սակայն համբուրելի անկախութիւն մը ունի: Հաւանաբար ինքն ալ տեղ-տեղ աղտոտած է իր ձեռքերը եւ հաշիւներ մաքրած: Եւ սակայն կայ բան մը, որ զինք դեռ անխոցելի կ'ընէ, երբ Ճիւմը կը զգայ իր խոցելիութիւնը եւ ինքնապաշտպանութեան բնագոյներէն մղուելով կը յարձակի աջին ու ձախին:

Տարօրինակ չարութիւն մը կայ այս արարքին մէջ, որ կը պարունակէ սերմերը ներքին բարութեան մը: Ճիւմը կ'ուզէ վերապրիլ: Կ'ուզէ վերապրիլ իրեն ընդունելի արժանավայելչութեամբ մը: Կ'ուզէ ըլլալ իր կնոջ եւ զաւակներուն հերոսը: Կ'ուզէ յարգուած ըլլալ իր համայնքին մէջ: Կ'ուզէ իր գրասենեակէն ներս միշտ ստորադասներ ունենալ, որոնք տեւաբար երախտապարտ ըլլան իրեն: Իր այս ճիգին մէջ ան յաճախ կը պար-

տուի եւ բարկութիւնը կը պարպէ իր ամենէն հարազատ անձերուն վրայ: Պարտութիւնը զինք կը մղէ մանր դատադրութիւններու եւ բամբասանքի, որոնք աւելի եւս կը ճնշեն իր հոգին եւ կը ճզմեն իր ներքին հպարտութիւնը: Ասոր դէմ ինք գտած է իր դեղը: Հարիւր Ֆրէնկեանին առջեւ բամբասելէ ետք՝ ան պէտք ունի Ֆրէնկեանը Հարիսին առջեւ բամբասելու, որպէսզի գտնէ իր ներքին քաւութիւնը...Այս բոլորէն ետք, ան վերստին կը լեցնէ իր բաժակը եւ ումպ առ ումպ կուլ կու տայ: Օրուան մը խաղը խաղցուած կ'ըլլայ այդ պահուն եւ չարութիւնը կամաց-կամաց կը շփոթուի բարութեան հետ: Անօթեցայ, պիտի ըսէ ան դառնալով Ֆրէնկեանին, երթանք ուտենք:

Ես կը ճանչնամ այս մարդերը իմ անձիս պէս: Էապէս զիրենք անհանգստացնողը անապահովութեան զգացումն է: Վախը, որուն կ'ակնարկէ Ֆրէնկեանը, ծնած է անապահովութենէն: Քանի-քանի անգամ գտնուած ենք ես եւ դուն անոր անանցանելի կիրճերուն մէջ: Քանի-քանի անգամ մոլորած է մեր ճամբան եւ յանկարծ մենք զմեզ գտած ենք դէմ յանդիման իրարու: Երէկ նեղ էր օրը եւ ես նորէն փնտռեցի այս տետրակին էջերը: Վէճը մեզ տարաւ անելէ անել եւ մենք նորէն սկսանք հարուածել զիրար: Ճիմ, ըսի, ես կ'ուզեմ քեզ հասկնալ. կ'ուզեմ համբերել. բայց ժամանակ չունինք. գէթ ես ժամանակ չունիմ. դուն պարտական ես ինծի. դուն պէտք է կարենաս պատասխան տալ ինծի եւ պատասխաններդ պէտք է իմաստ ունենան: Գործը գործ է եւ բարեկամութիւնը՝ բարեկամութիւն. ես կրնամ անտեսել յոխորտանքդ, հայիոյանքդ, չկամութիւններդ, եթէ կարենաս մնացեալով արժեցնել գոյութիւնդ...Փոխարէնը դուն զիս հարուածեցիր բիրտ հարուածներով: Ես դեռ չեմ գիտեր, թէ ինչ է, ըսիր, քու պաշտօնդ. ես դեռ չեմ գիտեր, թէ դուն ինչո՞ւ կու գաս հոս, թէ ինչո՞ւ քեզ կ'ուղարկեն Թեհրան, թէ ինչ կը սարքես մեզմէ քաղած տեղեկութիւններովդ եւ թէ ովքե՞ր կ'եցած են քու ետիդ...Ասոնք, ըսի, իմ հարցումներուս պատասխանները չեն. ունի՞մ ըսելիք, թէ ոչ: Այո՛, ըսիր, ունիմ ըսելիք, բայց զայն պիտի յղեմ քեզ հոս ուղարկող բոզորդիներուն եւ ոչ թէ քեզի: Որոշումը, ըսի, քոնկդ է. վաղը առաւօտ ես կը մեկնիմ եւ այնուհետեւ Աստուած օգնէ քեզի: Լռեցինք:

Ճիշտ այս կէտին վրայ էր, որ Ֆրէնկեանը մտաւ ներս եւ դուն քու անօթութիւնդ յիշեցիր յանկարծ:

Ընթրիքը թուցուց երեքիս ջիղերը: Ալքովը հալեցուց ամեն բան: Կատակաբանութիւնը տիրող դարձաւ երեքիս միջեւ եւ յանկարծ զգացի, թէ անզգալաբար անցած ենք կիրճը: Այս սատանային ձագը, կ'ըսէր Ճիմը դառնալով Ֆրէնկեանին, ամեն անգամ կու գայ եւ կը ծամէ ջիղերս եւ սակայն սրտիս խորքերուն մէջ գոհ եմ, որ ինքն է եւ ուրիշը չէ: Յետոյ կը դառնայ ինծի ու կ'ըսէ՝ վաղը կը ստանաս պատասխաններդ. խոստո՞ւմ: Ֆրէնկեանը կը դառնայ ինծի ու աչք կ'ընէ եւ բոլորով կը խնդանք լայնսիրտ:

ԱԹԵՆՔ, ՀՈԿՏ. 7

Թեհրանէն մեկնելէ առաջ, կարճ հանդիպում մը ունեցայ Շէք Կայթըրին հետ: Ես գիտեմ, թէ Շէքը եւ Ճիմը չեն կրնար ընդունիլ մէկգմէկու գոյութիւնը: Տարի մը առաջ, Ճորճ Հէյկը վերադարձաւ կեդրոն եւ իր ետին ձգեց մարդերու այս քառսը: Որքան ատեն, որ ինք ներկայ էր Թեհրանի մէջ, բոլորը ընդունեցին իրենց համար նախատեսուած դերերը եւ անհիւր կը դառնար առանց բացառիկ միջադէպի: Հէյկին փոխարինողը Կայթըրը եղաւ: Սառն դէմք մը՝ որ կեցեր էր պատերուն ետին ու կը ծրագրէր վաղուան մակընթացութիւնը: Իր պաշտօնի բարձրացումը ցնցեց բոլորը: Պատերը փլան պատերու վրայ. գրասեղանները դիրք փոխեցին եւ մարդիկ վերստին սկսան մտածել իրենց վաղուան ըսելիքներուն մասին: Ճիմը կող տուաւ դառն հեղուկը եւ դռնէ դուռ անցաւ իր զայրոյթը թափելով չորս դին: Պահ մը թուեցաւ, որ համաձայն են բոլորը: Շէք Հարիսը, Ֆրէնկեանը, Ֆորթնը: Նոյնիսկ կարծեցին իրենց կողքին ունեցած ըլլալ Ճորճ Հէյկը, որ այլեւս այս բոլորը կը դիտէր հեռուէն եւ իր նուրբ ու կարգապահ յուզումը կը բաժնէր մէկուն կամ միւսին հետ իր խիստ մտերիմ հեռաձայնային հանդիպումներով: Այժմ Կայթըրն է տէրը Թեհրանի այս կազմակերպութեան եւ վերջին խօսքը պիտի պատկանի իրեն:

Եթէ կ'ուզես, կ'ըսէ, Շէրի Մըքլաքընը կը դնենք քու տրամադրութեանդ տակ: Կը մտածեն պահ մը եւ չեն համոզուիր: Չի բաւեր զինք ունենալ իմ տրամադրութեանս տակ, կ'ըսեն: Փոփոխութիւնը պէտք է ըլլայ ատլի արմատական, որպէսզի իմաստ ունենայ: Ըսել կ'ուզես, կ'ըսէ, Շէրին պէտք է բոլորովին խզուի մեզմէ եւ մտնէ քու պիտոնէիդ մէջ: Խզուիլը սխալ բառ է, կ'ըսեն. իմ մօտս կամ քու մօտդ՝ Շէրին պիտի ընէ նոյն բաները եւ պիտի ծառայէ նոյն նպատակին: Նոր պայմանները նոր դասաւորում կը պահանջեն, կ'ըսեն, եւ Շէրին իմ թիմիս պէտք ունի իր գործը գլուխ հանելու համար: Կը լռենք պահ մը եւ նիւթը կը փոխենք: Քիչ ետք, ինք կը վերադառնայ նոյն հարցին եւ զիս անակնկալի կը բերէ: Նայէ, կ'ըսէ, նորէն Շէրին խնդրով՝ տեսակէտդ խելքիս կը պատկի, միայն թէ փոխանցումը շուտով ամբողջացնենք:

Շէքը ունի իր յետին հաշիւները, որոնց ծանօթ չեմ ես: Ան կ'ուզէ դաշինքներ կապել իր կազմակերպութենէն դուրս, որպէսզի առանձին չմնայ Ռոպինին եւ իր նմաններուն առջեւ: Ան կ'ուզէ իր գործերը առաջ տանիլ նուազագոյն միջոցներով եւ համոզել վերին վարչամեքենան, որ ինք ի վիճակի է պիտոնէ խնայելու: Ես ալ ունիմ իմ նպատակներս:

Ես այլեւս չեմ ուզեր սոսկ ստացող մը ըլլալ: Ես կ'ուզեմ իմ քիչս ստեղծել Թեհրանի մեր կառոյցին մէջ, որպէսզի կարենամ տիրաբար գործել այս ներքին քառսին մէջ: Կայ ուրիշ հաշիւ մըն ալ, գոր ես ըրած եմ ինքս ինծի: Շէրին աղբիւրն է հում տեղեկութեան: Զայն գրաւել իմ կազմիս մէջ պիտի նշանակէ մեր կազմակերպութեան մնացեալ մասը պահել կախեալի դիրքին մէջ. կախեալ այս անգամ՝ ոչ թէ Ռոպինէն կամ Կայթըրէն, այլ ինծմէ... Պիտի նշանակէ զիրենք բերել ինծի փոխանակ ես՝ ինքս երթալու իրենց եւ «ծախելու» ուրիշէն ստացուած տեղեկութիւնը:

Տեղեկութիւնը: Կանգ կ'առնեմ յաճախ անոր վրայ եւ կը մտածեմ: Թանկագին, անգտանելի հումք է ճիշտ եւ նորագիտ տեղեկութիւնը: Բոլոր շահերը գրեթէ բնագոյաբար

կը մղուին դէպի ան: Կը կռուին, կ'արիւնին անոր համար: Եւ անոր սեփականութիւնը տեղի կու տայ յաճախ ճակատագրական տեղաշարժերու: Իմ հաշուարկս ճիշտ է: Այս կէտին վրայ, ոչ ոք կրնայ ճէրին զլանալ ինծի: Երկու տարի ետք, երբ ես ալ վերադառնամ կեդրոն, մեր կազմակերպութեան սանձը իր ձեռքերուն մէջ պահող Ճիմ Վէնտէմարքը համարձակութեամբ կրնայ լռել կանաչապատ սեղանին շուրջ եւ յետոյ ըսել զինք շրջապատող Տսօրէն Խորհուրդին՝ Պարոնայք, մենք արդէն ունինք պատրաստ կազմ մը, որ ժամացոյցի ճշգրտութեամբ կը գործէ Լոնտոնէն մինչեւ Փարիզ, Թեհրան, Սէուտական Արաբիա եւ այլուր...Այն ատեն Տսօրէն Խորհուրդի զլովսները պիտի դառնան իրարու եւ յետոյ հարց տան՝ Ճիմ, Թեհրան ըսիր...Այո, Պարոններ, պիտի ըսէ, նաեւ Թեհրան...Տեղեկութիւն մը՝ որ պիտի զարմացնէ բոլորը եւ բոպէն յղի պիտի ըլլայ Ճիմ Վէնտէմարքին համար:

Կարմիր գինին եւ յաջորդող Կռան Մառնիէն արդէն քաղցր թուովեամբ մը պաշարած էին մարմինս օդանաւին մէջ, երբ ես անդրադարձայ, որ չէի կարդար այլեւս *Թայմ*ի վերջին թիւը, այլ կ'անցնէի միտքէ միտք եւ խոհերով կ'ուրախացնէի մարմինս պատող լռութիւնը:

Աթէնքի օդակայանին մէջ անակնկալօրէն անդրադարձայ, որ յաւելեալ բան մըն ալ կար այս բոլորէն բխող: Ճէրիին մուտքը իմ կազմէս ներս վերջնական լուծարքի պիտի ենթարկէր Ռոպինեան ժառանգութիւնը: Բան մը՝ որ այլեւս այդքան ալ վճռական չէր Ճիմ Ռոպինին համար, քանի որ ինք կը մեկնէր տուն եւ սակայն կացութեան այս «գաղտագողի» բնոյթը յանկարծ անհանգիստ ըրաւ զիս:

Աթէնքը վերստին կը յուզէ զիս: Անիկա Պէյրութին կարօտն է: Երբ կ'անցնիմ պտղավաճառներուն առջեւէն, պտուղներուն գունագեղ առատութիւնը կ'ուրախացնէ զիս: Անոնց վրայ պահ մը կը զգամ մօրս ձեռքերը եւ լալս կու գայ: Էնա քիօ, կ'ըսեմ եւ կը կշռեն նուրը: Էնա քիօ, կ'ըսեմ եւ կը կշռեն խաղողը, թուրը, դեղձը: Ես ինչպէ՞ս պիտի ուտեմ այս բոլորը: Ինչպէ՞ս պիտի տանիմ այս բեռը պանդոկի իմ սենեակս: Բայց կը գնեմ հագուածիս հաճոյքով: Այս քաղաքը իմ եղած է այլեւս: Ան այլեւս իմ արիւնիս մէջն է: Ես ալ իմ մէջս ունիմ Աթէնքի հուրը. Յոյներ...կը գոռամ ներսէս եւ միտքս կու գայ Ռազմիկին մէկ հին քերթուածը: Յոյներ...մնացեալը չեմ յիշեր:

Նստած ենք Սինթակմայի մեր հին ծածքին տակ: Պատմողը դարձեալ Պէթին է: Ինք կը խօսի. ես չեմ լսեր... կը զգայ: Չեմ գիտեր: Բայց պահը յղի է անխօս ապրումով: Չ'ուզեր մեկնիլ Աւստրալիա: Չ'ուզեր մնալ Աթէնք: Պէյրութ վերադարձը անկարելի է: Ես՝ ինքս համոզեցի զինք, որ վազ անցնի Լոնտոնէն: Պրիքսէլի մէջ գէթ Նապիհը կայ, կ'ըսէ: Պիտի ամուսնանա՞ք, կը հարցնեմ: Ինք չ'ուզեր ամուսնանալ, կ'ըսէ, բայց կ'ուզէ զիս անպայման ունենալ քովը...Նապիհն ալ Պէյրութէն է. հաստուն տղամարդ՝ որ չէ ամուսնացած դեռ եւ քաղաքէ քաղաք այժմ կը տանի ինքզինքը: Իր կեանքին տիրող ներկայութիւնը եղած է մայրը, որ միշտ կը հետեւի իրեն: Պէթի, կ'ըսեմ, Նապիհը ինչ կը փնտռէ քու մէջդ...Կը լռէ: Ես ալ կը լռեմ եւ պահ մը կը գրաւուիմ հրապարակին շէնշող

ձայներով: Վերադարձի գիշերս է Աթենքի մէջ եւ անպայման ապիկա ուրախ առիթ մը պէտք է ըլլայ: Ես գիտեմ, որ Աթենքը կը սպասէր իմ գալուս: Շատ քիչ քաղաքներ կան, որոնք ինծի տուած են այդ զգացումը: Պէյրութը, Երեւանը եւ հիմա Աթենքը: Այս քաղաքները միշտ պիտի սպասեն ինծի. ես միշտ պիտի վերադառնամ անոնց: Հայը, յոյնը, արաբը միշտ պիտի լեցնեն կեանքս իրենց անօրինակ գոռում-գոչումով: Թերեւս, կ'ըսէ դառնալով ինծի, կը սիրէ զիս...երեւի կը փնտռէ իմ քառսս...Իսկ այդ պահուն ես հարց կու տամ ինքզինքիս: Ինչո՞ւ նստած եմ հոս եւ թոյլ կու տամ, որ այս բոլորը շարժին իմ շուրջս անսպասելի ուղղութիւններով: Երբ ան մեկնի, բան մը անպայման պիտի պակսի: Սինթակման պիտի փնտռէ նաեւ անոր փխրուն մարմինը: Պիտի կարօտնայ եւ նորէն պիտի լացնէ զիս: Աթենքն ալ կարօտի քաղաք է: Աթենքն ալ իր որդիները կը սիրէ յանկարծ մայրացած Աստուածամօր մը պէս եւ արցունքով կը սպասէ:

Աթենքի այս օրերը կ'անցնին արձակուրդային եռանդով: կը զգամ, թէ նորոգուած եմ արդէն: կը զգամ, որ բուժուած եմ Թեհրանի տենդերէն: Գրեթէ մոռցած եմ անոնց սառն եւ հիւանդ գրգիռը: Լիւսին, Էֆին, Պէթին թեթեւ կ'ընեն գրասենեակի արեւոտ առօրեան եւ ես անհոգ մէկը կը դառնամ նորէն: Որոշած եմ Աթենքէն հետոս տուն տանիլ մեղր, միրգեր եւ ձէթ: Պիտի գնեմ նաեւ մեր օրինարար սրճեփը, որ այժմ կը պակսի Լոնտոնի մեր նորահաստատ տան:

Կարօ Արմենեան
1976

ՅԳՄ/ Ո՛չ: Այստեղ չի վեջանար պատումը: Այստեղ չի կրնար վերջանալ: Օրագրի տետրակս մնաց Աթենք: Ես կը փորձէի տուն հասնիլ եւ վերստին գրկել կինս եւ զաւակներս եւ պահ մը – գէթ քանի մը օր – տեղ բանալ կեանքիս մէջ եւ մոռնալ ամեն ինչ: Կը յուսայի, որ բոլորով կը քշէինք դէպի գեղավայրերը Անգլիոյ: Կը յուսայի ժամեր անցընել աղջկանս հետ Օքսֆորտ՝ Պլաքուէլ՝ զի գրադարակներուն առջեւ ժամանակի զգայնութիւնը լրիւ թօթափելով վրայէս: Եւ անշուշտ այդպէս չեղաւ: Գիշերը, ուշ ատեն, երբ հասայ պանդոկ, հեռագիրը կը սպասէր ինծի պնդելով, որ առաջին թոհչքով փութայի Արաբիա: Խմորումներ կային...որոնց ընթացքը կարելի չէր թողուլ «չվերահսկուած»: Այս վերջին բառը՝ «unattended!» կրկնուած էր հեռագրին մէջ մնացեալը թողնելով երեւակայութեանս: Իսկ երեւակայութիւնս յանկարծ կը գործէր բոլոր ուղղութիւններով: Կասկածը մտած էր ներսս: Յանկարծ զօրաշարժի մէջ էի: Յստակ էր, որ պէտք էր անպայման հասնիլ Տահրան: Հասնիլ առանց դանդաղելու: Հասայ: Եւ դիւրին չեղաւ: Խճըճուած կծիկը նախ պէտք էր քակել...Եւ յանկարծ ինչէր կը բացայայտէի: Եւ անխուսափելիօրէն, Արաբիայէն ետք, ես կանգ առի Տիրիիս, ուր մեր ֆինանսական կառոյցի վերին ժողովն էր: Պէթին կարգադրած էր, որ Աթենքի վրայով եկող գործընկերներս Տիրիիսի մէջ յանձնէին ինծի Աթենք մնացած թղթապանակս, ներառեալ՝ օրագրի

տետրս: Ես այդ գիշեր փակեցի դռներս եւ պանդոկի սենեակիս մէջ կրկին առանձնացայ այս տետրակին առջեւ ջանալով ազատուիլ Տահրանի կնճիռներէն, որոնք մոռցնել կու տային նոյնիսկ Թեհրանի ծանր առօրեան: Դուրսը գիշերային անտառն էր: Հրաշագան լռութիւնը ծառերուն: Ահաւոր էր սակայն այն, ինչ տեղի կ'ունենար իմ ներսի-դիս:

ՅԳ2/ Օրերը միշտ կը նետեն զիս մէկ մղձաւանջէն միւսը: Միշտ ինքզինքս կը գտնեմ այս նողկալի երկընտրանքին առջեւ: Փրկել մարդը իմ մէջս, թէ փրկել կաշիս: Ապրիլ արժանապատիւ կեանքով, թէ վերապրիլ ու խոյս տալ մնացեալէն: Ես միշտ տարբեր եմ իրենցմէ: Ես միշտ կը փնտռեմ ելքը ինքզինքս ըլլալու: Ներաշխարհս չաղտոտելու: Ապրելու՝ «անապական ստուգութեամբ», ինչպէս ըսած էր Իստրան: Այս գիտը ես ըրեր էի Ճեմարանի վերջին տարիս: Ես միշտ կը յիշեմ Իստրան: Զինք կը գտնեմ ամենուր: Ան կ'ապրի բոլոր այն քաղաքներուն մէջ, ուրկէ կ'անցնիմ ես հեւքով ու աճապարանքով: Կ'անցնիմ առանց շուրջս նայելու: Խուսափելով հայերու հանդիպելէ: Քանի որ ամեն հայ պահանջկոտ խղճմտանք մըն է: ամեն հայ իր մէջ կը պարփակէ Իստրան, որ կրցեր էր զինք խոշտանգողներուն փրկութեան համար աղօթել: Ես գիտեմ, թէ իմ վերին պարտականութիւնս է փրկել հոգին, որ իմ մէջս է: Զոր Աստուած պահ դրած է ամեն մարդու մէջ: Ամեն գնով դուրս գալ այս ճանկէն: Դուրս գալ չաղաւաղում: How do you say “unspoiled” in Armenian? հարցուցեր էր ընկերս՝ Ճէյսընը Գահիրէի մէջ: «Չաղաւաղում»...ըսեր էի: Փորձեր էր արտասանել բառը, բայց ի գուր: Բառը կը մերժէր դառնալ բերնին մէջ: You guys are full of angry consonants, եզրակացուցեր էր եւ խնդացեր էինք: Այո՛, մենք բաղաձայններ ենք: Չայնաւորները խմորող, անոնց ձեւ ու կերպարանք տուող, զանոնք տեւաբար կրթող անխոնջ ջորիներն ենք մենք: Այդպէս եղած է Ս. Մեարոպի օրերէն: Իսկ ես միշտ դրուած եմ սահմանին վրայ: Միշտ նոյն Փորձութեան Լեռը: Ես իմ ամբողջ օրս կ'ապրիմ ռազմաճակատի վախերով, որ ամեն վայրկեան մարդեր գոհ կ'երթան: Բարեմիտ մարդեր: Լաւ մարդեր: Այս մուօ կեանքին դատապարտուած մարդեր: Իմ աշխարհիս մէջ, այդ գոհերը տեղ չունին: It's their risk! Իրենց ռիսքն է, պիտի ըսենք մենք կանխելու համար ամեն անհարկի խղճահարութիւն, քանի որ խղճահարութիւնը՝ ինք տեղ չունի հոս: Մարդը իր ազատ կամքովն է, որ կ'ընտրէ իր ռիսքերը: Tough! կ'ըսենք: Որո՞ն հոգը: Կեանքը կարճ է: Կը սիրենք չխորանալ: Կը սիրենք ազատ մնալ: Բայց ի՞նչ ազատութիւն է ասիկա: Յաճախ հարց կու տամ ինքզինքիս՝ ես իսկապէս կ'ուզեմ ըլլալ Իստրան, որ ապրեցաւ Քրիստոսի բիրեղութեամբ...Կրնամ ըլլալ: Որո՞ն տրուած է այդ պերճանքը: Մարդ ըլլալը բերկրանք է, թէ տանջանք: Եւ ես ղրն եմ: Ո՞ր ճամբան է, որ ընտրած եմ ես: Ընտրած եմ: Ունեցած եմ այդ ընտրութիւնը: Ի՞նչ պատրանք:

ՅԳ3/ Ես կ'ապրիմ մարդերու այս շփոթ, անխարիսխ, անպատասպար աշխարհին մէջ: Դմբն է մեզ ըրած այսպէս, թէ մենք ենք, որ յամառօրէն կը ստեղծենք մեր լաիրշ դարը: Կը ստեղծենք ամեն օր: Ես կ'ապրիմ քորփորէյթ մարդու սառնասրտութեամբ: Ան-

սրտությամբ: Յանձնապաստանությամբ: Կ'ապրիմ լարում, ուշադիր, սեւեռուն: Թիկունքդ չես վստահիր մարդերու այս աշխարհին: Ապրելու այլ կերպ գոյություն չունի: Կ'ապրիմ հայ եւ անհայ: Բայց յստակ է մէկ բան: Ես չեմ ներեր ինքզինքիս որեւէ պարտություն: Այդ մէկը չեմ կրնար ներել ինքզինքիս: Վերջին անգամ ես պարտուեցայ 1915-ին: Այսինքն երբ դեռ երեխայ էր հայրս: Ես այդ վիրատրանքը չեմ ներած իմ նախորդներու: Ես պիտի չպարտուիմ: Ես Արաբիայէն վերադարձայ ետիս թողած անարգ խաղը, որ կը խաղացուէր: Ես շուտով հասկցայ, որ զիս Արաբիա դրկելով զիս ընտրած էին որպէս պատրաստի զոհը...Եւ ես այդ լկտի մեքենայութիւնը դարձուցի իրենց դէմ: Ինչպէս միշտ, Յիրիխի օդակայանը կիրթ էր ու չոր: Բայց իմ քայլափոխս, առտուան այդ պահուն, օդակայանի պսպղուն մակերեսներուն վրայ, մարտական էր եւ անտեղիտալի: Երբ կը մտնէի Տոլտըր Կռաստ պանդոկի մեր ժողովասրահէն ներս սիրտս կը պայթէր հպարտությամբ: Յաղթող մարդու հպարտությամբ: Ես զգեսներ էի ամբողջ խումբ մը մարդիկ, որոնք իմ գործընկերներս էին – իմ զինակիցներս — եւ պիտի շարունակէին ըլլալ...Մարդիկ սակայն՝ որոնք լուռ եւ սմեղուկ դաշինքով մը ընդունէին զիս նետել զագանին երախը իրենց կաշին փրկելու համար: Եւ ես այդ խաղը տապալեցի: Պէտք էր տեսնել, թէ ինչպէ՞ս ոտքի ցատկեցին բոլորը, երբ ներս մտայ: Չտեսնուած ջերմութիւն մը՝ որուն ետին կար յանցանքի վրայ բռնուած մարդու զգացումը: Հիւանդ քրտինքը՝ որ կը հոսէր ամեն մէկուն ողնաշարէն վար... Յանկարծ բոլորով — եւ լռելանյ — կը փորձէին ծածկել ինծի դէմ լարում դաւը, որմէ դուրս եկեր էի շրջանցելով իրենց լարած թակարդը: Իրենք լուացեր էին իրենց ձեռքերը այս բանակցութենէն եւ հիմա պէտք էր, որ մէկը ճարուէր՝ որ այս ձախողութեան գինը վճարէր...Այդ մէկը ես պիտի ըլլայի: Ես էի բոլորին կողմէ ընտրուած նոխսագը: Այս որոշումը առնուած էր անշուշտ, երբ ես իրենց աղտոտ շորերը կը լուայի Թեհրանի մէջ: Եւ յանկարծ չարաշուք հրաշքը...Ես կրցայ վերականգնել մեր փուլ եկած բանակցային դիրքերը Ռիատի մէջ եւ մեծ յաղթանակ մը շնորհել մեր ընկերության միաժամանակ զիրենք թաղելով Ռիատի աւագներուն մէջ: Այժմ իրենք ստիպուած էին իրենց ամօթը կուլ տալով «տօնէլ» այս յաղթանակը – «իրենց» յաղթանակը, իմ կողմէ իրենց պարտադրումով յաղթանակը... Եւ այժմ իրենք գիտէին, որ մեր գերադաս այս ժողովին օրակարգը ճշտողը եւ պիտի ըլլայի: Ինչ անհեթեթ եւ ողորմելի վիճակ: Ապրիլ յաղթանակի մը հետ, որպէս քոյ յաղթանակը, երբ գիտես, թէ նաեւ շառաչուն ապտակ մըն է ան քու երեսփո...Յատենի ժողովոյ հնչեց անխուսափելի զանգը: Ընկալուչին միւս կողմը Ճիմ Վէստեմարքս էր: Կը հեռաձայնէր շնորհատրելու համար զիս Արաբիոյ մեր այս բացառիկ յաջողութեան համար...Յստակ էր, որ գիտէր պատահածը: Գիտէր իմ գործընկերներուս կողմէ ինծի դէմ պատրաստուած դաւը: Փորձէր էր միջամտել: Թէ՛ վստահելով իմ կարողութիւններուս՝ ուզեր էր ապահովել բանակցային սեղանի մեր յաղթանակը միաժամանակ խախտելով միւսներուն միասնականութիւնը...Անոնց ինքնավստահութիւնը: Ես գիտէի, թէ ինք չէր սիրէր ստորադասներու գերմիասնականութիւնը: Եւ, անշուշտ, կը կռահէր իմ բարկութիւնս: Եւ այն իրողութիւնը, որ ես այնուամենայնիւ կրցեր էի յաջողութեամբ վերականգնել անելներու մէջ բռնուած մեր բանակցութիւնը եւ «տուն գալ» յաղթական,

շանտ կարեւոր խաղաքարտ մը կը դնէր իր ձեռքերուն մէջ Յիւրիխի այս ժողովը իր ուզած ուղղութեամբ տանելու...Անշուշտ, այս պարագային, ապաւինելով իմ գէնքերուս: Ես ջերմութեամբ ընդունեցի իր գնահատականը եւ քայլ մըն ալ առաջ գացի ըսելով, որ «այսպիսի յաջողութիւնները, ճի՛մ, մէկ հոգիի գործը չեն կրնար ըլլալ»...Եւ որ «ամբողջ խումբի մը ներդրումը կար այս բանին մէջ»...Խօսքեր՝ որոնք մտան ժողովասրահի այս մարդոց կողերէն ներս դաշոյնի շեղքի մը պաղովութեամբը: Հիմա անշուշտ կրկին բարեկամներ ենք մենք բոլորս. գործընկերներ...Բարեկամութիւն՝ որ ամրագրուած է զիրար «անշարժացնել» կարենալու ուժին վրայ: Բոլորս ալ գիտենք, որ այս խաղը այսպէս միայն կը խաղացուի: Գիտենք, թէ վաղը ուրիշ օր մըն է ըլլալու...Եւ մենք բոլորս ծայրէն պիտի սկսինք: Պիտի սկսինք առանց յիշելու...Մեր լեզուին «անյիշաչար»ը նաեւ այսպէս մեկնեցէք:

Երբ կրկին սենեակ հասայ, զգացի, որ միտքս ազատուած է վերջին օրերու երկնութիւններէն: Ինչ հրաշալի զգացում էր յաղթանակը: Իրական յաղթանակը: Յատկապէս՝ այս ոջիլներուն սարքած դաւը իր բոյնին մէջ խեղդած ըլլալու հոգեկան սխրանքով: Ո՛չ, իմ գոյութիւնս չի կրնար շփոթուիլ բնութեան հետ: Ոչ մէկ եղկելի իմ անգօր մարմինս պիտի չտանի իր քոսոտ ջորիին վրայ Տիարալեքիի չէօլերուն մէջ: Ինտրան վերջինն էր այդ հայերուն: Հայը, թուրքը, յոյնը, հրեան, արաբը, ասորին չեն կրնար անտարբեր թողուլ զիս: Ես կոռուող մըն եմ: Ես ծնած եմ յաղթելու համար: Տեղքայլը խաղաղութիւն չէ: Տեղքայլը մահ է: Մարդը պիտի ապրի որպէս մարդ: Ոչ որպէս սոսկ վերապրող: Պիտի ապրի՝ ջարդելով քիթն ու բերանը սատանային, որուն մասին տեսաբար կը խօսուի Աւետարաններուն մէջ եւ որ պատրաստ է ամեն անկիւնադարձի քեզ խաղի բերելու: Այդ փորձութիւններէն ամուր ողնայարով դուրս եկող մարդն է միայն, որ արժանի է ուրախութեան: Ապրի՛լ՝ յատկապէս ծունկի բերելու համար այդ գձուձը: Եւ ոչ միայն մէկ անգամ: Ամեն անգամ: Կրկին ու կրկին: Քանի որ ան ես անմահ է ինչպէս նոյնինքն տիեզերքի Հայրը:

Ի վերջոյ մէկ թշնամի գոյութիւն ունի կեանքիդ մէջ: Այն վատորդին՝ որ կը պղտորէ մարդ արարածին արիւնը: Եւ կրնայ...Եւ աներեւակայելի հեշտութեամբ: Դուն այդ պիղծն է, որ պատժեցիր Տահրանի, Ռիատի, Յիւրիխի մէջ: Նաեւ՝ քո՛ւ մէջդ...Խոստովանէ՛: Խոստովանէ՛ այս մէկն ալ: Մաքրելով դաշտը՝ դուն մաքրեցիր Աստուծոյ այդ ներքին սենեակը նաեւ քո՛ւ մէջդ...Մի յաւակնիր ազատութեան մինչեւ որ այդ սենեակը մաքրուի: «Գոնէ հիմակուհիմա», պիտի ըսէր հայրս իր խոհուն նայուածքը սեւեռելով վրաս: Այս պահուն դուն այդ փխրուն եւ ժամանակաւոր ուրախութիւնն է, որ կ'ապրիս: Ապրէ՛: Բայց գիտցիր, որ այս կոիւր վերջ չունի:

Կը յիշեմ հրաշալի արհամարհանքը, որ կար մէջս հանդէպ ժողովասեղանին շուրջ նստողներուն, որոնք հիմա հազար կտոր կ'ըլլային իրենց կապերը պահպանելու ինծի հետ: Հրաշք էր մանաւանդ կարենալ վերէն նայիլ Վէնտէմարքի հսկայ ուժին եւ վերին ոլորտի «անհալելի»ներուն եւ տեսակէտ պարտադրել: Զգա՛լ՝ որ կրնաս քալել այս շէնքէն դուրս եւ կեանքդ ծայրէն սկսիլ: Կեցցեն Ֆրէսկեան, կը կրկնէի մտքէս՝ յիշելով Թեոփանի մեր երեկոն: Զգա՛լ՝ որ կրնաս ազատութիւնդ նուաճել քո՛ւ նախնական, բայց

աստուածատուր, զէնքերովդ: Կրնաս վտարել կեանքէդ վիատութիւնը, անձնատուութիւնը, փոքրոգութիւնը, անգօրութիւնը եւ ի վերջոյ՝ ատելութիւնը...Վերագտնել ինքդ քեզ: Ողջ առողջ: Վերագտնել Ինտրանդ: Եւ մանաւանդ հասնիլ տուն առոյգ, կորովի, ուրախ, աներկմիտ եւ պերճօրէն յանձնապաստան եւ ուղիղ նայիլ աչքերուն մէջ սիրտդ թունդ հանող հոգեհատորներուդ:

Նոյն

ՎԵՐՋԱԲԱՆ (1994)*

ԵԴՈՒԱՐԴ ՍԱՅԻՏ

Ա.

Արևելաբանություն գիրքը ամբողջացավ 1977-ի վերջին ամիսներին եւ տպուեցավ տարի մը ետք: Միակ գիրքն էր (մինչեւ այսօր) որուն վրայ ծայրէ ծայր մէկ շունչով աշխատած եմ, հետազոտական աշխատանքէն անցնելով սեւագրութիւններուն, եւ անկէ՝ վերջնական տարբերակին, այնպիսի ձեռով որ ամեն մէկ հանգրուան նախորդին հետեւած է առանց ընդմիջումի եւ առանց լուրջ մտադրումի: Եթէ բացառեն այն հիանալիօրէն քաղաքակիրթ եւ յարաբերաբար պարտականութենէ գերծ տարին զոր անցուցի որպէս Սթանֆորտ համալսարանի Վարքագիտութիւններու Յառաջացած Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի հրաւիրեալ անդամ (1975-76), արտաքին աշխարհէն շատ նեցուկ հանդիսացող կամ հետաքրքրութիւն ցուցաբերող անձեր չգտնուեցան: Մէկ կամ երկու բարեկամներու քաջալերանքը եւ շուրջիններուս հոգածութիւնը վայելեցի, բայց ատկէ անդին՝ լայն հասարակութիւնը արդեօք պիտի հետաքրքրուէ՞ր ուսումնասիրութեամբ մը, որ հարց կու տար թէ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ երկու հարիւր տարուան աւանդութեան մը ուժը, գիտութիւնը եւ երեւակայութիւնը ինչպէ՞ս դիտած էին Միջին Արեւելքը, Արաբները եւ իսլամութիւնը, այդքան ալ յստակ չէր: Կը յիշեմ օրինակ որ սկիզբը՝ դժուար եղաւ ծրագիրով հետաքրքրուող լուրջ հրատարակիչ մը գտնել: Մէկ հատիկ համալսարանական հրատարակիչ համեստ պայմանագիր մը առաջարկեց փոքր մենագրութեան մը համար, այնքա՛ն անխոստմնալից ու վտիտ կը թուէր իրենց աչքին այդ ձեռնարկութիւնը: Բայց առաջին հրատարակիչիս հանդիպելու բախտը ունեցայ ու ամեն ինչ շատ արագ իր տեղը գտաւ երբ գիրքին գրառումը իր աւարտին հասաւ:

Եւ Ամերիկայի, եւ Անգլիոյ մէջ (որ անկախ հրատարակութիւն մը լոյս տեսաւ 1979-ին), գիրքը մեծադողորդ ընդունելութեան մը արժանացաւ, որուն մէկ մասը (ինչպէս ակնկալելի էր) շատ հակառակ էր, մէկ մասը՝ անհասկացողութիւն ցոյց կու տար, բայց մեծ մասը՝ դրական էր ու խանդավառ: 1980-ին գիրքը ֆրանսերէնի թարգմանուեցաւ, եւ ատկէ ետք՝ բազմաթիւ ուրիշ թարգմանութիւններ սկսան լոյս տեսնել, որոնցմէ շատերը վիճարկումի ու բանավեճի առիթ հանդիսացան ինծի անծանօթ լեզուներով: Սուրիացի տաղանդաւոր բանաստեղծ՝ Քամալ Աբու-Դէփը արաբերէն երեւելի եւ սակայն վիճայարոյց թարգմանութիւն մը արտադրեց, որուն մասին պիտի խօսիմ քիչ ետքը: Ատկէ ետք՝ *Արևելաբանությունը* լոյս տեսաւ ճափոներէն, գերմաներէն, փորթուգալերէն, իտալերէն, լեհերէն, սպաներէն, քաթալաներէն, թրքերէն, սերպախորուատերէն եւ շուէտերէն (1993-ին, Շուէտի մէջ ամենէն շատ վաճառուած գիրքերու ցանկին մէջն էր, ինչ

որ ապշանք կը պատճառէր տեղոյն հրատարակիչին, ինչպէս նաեւ ինծի): Ուրիշ կարգ մը թարգմանութիւններ կան, որոնք լոյս տեսնելու վրայ են (յունարէն, ռուսերէն, նորվեգերէն եւ չինարէն): Եւրոպական ուրիշ թարգմանութիւններու մասին ալ կը խօսուի, նաեւ՝ իսրայէլեանի մը մասին, լուրերուն համաձայն: Մասնակի թարգմանութիւններ ալ եղան, առանց արտօնութեան, ինչպէս Պարսկաստանի եւ Փաքիստանի մէջ: Իմ հասողութեանս հասած թարգմանութիւններէն շատերը (ինչպէս ճափոներէնը) քանի մը անգամ վերատպուեցան. բոլորը շուկային վրայ են ու տարբեր առիթներով՝ տեղական վիճաբանութիւններու պատճառ կ'ըլլան, որոնք շատ ատելի հեռու կ'երթան քան ինչ որ կըրնայի երբեմիցէ խորհիլ այն օրերուն երբ գիրքը կը գրէի:

Այս բոլորին արդիւնքը այն է, որ գրեթէ բոլիսէսեան եղանակով՝ *Արեւելաբանութիւնը* մէկ ու միակ գիրք մը չէ այլեւս, դարձաւ բազմակի: Եւ այն չափով որ կըրցայ այդ իրերայաջորդ տարբերակներուն հետեւիլ եւ զանոնք հասկնալ, այդ տարօրինակ, յաճախ անհանգստացնող եւ ամեն պարագայի՝ չնախատեսուած բազմադիմութեան մասին է որ կ'ուզեմ խօսիլ հոս, իմ գրած գիրքիս դառնալով եւ հոն կարդալով ինչ որ ուրիշներ ըսած են անոր մասին, չհաշուելով անկէ ետք գրած միւս գիրքերս (ուր կամ ինը գիրք, առաւել բազմաթիւ յօդուածներ): Յստակ է որ պիտի փորձեմ թիրընթերցումները սըրբագրել եւ քանի մը պարագաներու՝ չարական մեկնաբանութիւններուն հակադդել:

Բայց կ'ուզեմ նաեւ անդրադառնալ այն փաստարկումներուն եւ մտային զարգացումներուն, որոնք *Արեւելաբանութիւնը* կ'ընդունին որպէս օգտակար գիրք մը, գրառումի պահուն ինծի համար իրապէս շատ աղօտ ձեւով միայն նախատեսելի ձեւերով: Այս բոլորին միտ բանին ո՛չ հաշիւներ մաքրել է, ո՛չ ալ ինքնահաճոյ շնորհատրանքներ բեռնել իմ ուսերուս, այլ՝ շատ լայն իմաստ ստացած հեղինակութեան զգացողութիւնը խուզարկել եւ արձանագրել, զգացողութիւն մը որ կը գլէ կ'անցնի եսասիրութիւնը այն միայնակ էակներուն որ ենք, երբ կը նստինք գործի: Որովհետեւ շատ մը տարբեր առումներով՝ *Արեւելաբանութիւնը* իմ աչքիս այսօր հաւաքական գիրք մը դարձած է, որ կարծեմ՝ կը գանցէ զիս որպէս հեղինակ, շատ ատելի զգալի կերպով քան ինչ որ կրնայի ակնկալել երբ կը գրէի զայն:

Ուրեմն սկսինք գիրքիս ընկալումին այն մէկ հանգամանքէն, որուն համար ամենէն շատ կը ցաւիմ եւ զոր կը փորձեմ այսօր (1994-ին) ամեն գինով դիմակալել: Այդ մէկ հանգամանքը գիրքին ենթադրեալ հակա-արեւմտեանութիւնն է, ինչպէս որ սխալմամբ հասկցուեցաւ եւ չափէն ատելի շոնդալից կերպով ալ յայտարարուեցաւ շատ մը ընթերցող մեկնաբաններու կողմէ, հակառակորդ թէ համակրող: Այդ գաղափարը երկու երեսակ ունի, որոնք երբեմն միասին երեւան կու գան, երբեմն՝ իրարմէ անկախ: Առաջինը ինծի վերագրուած դրոյթն է, որուն համաձայն արեւելաբանութեան բներեւոյթը լման Արեւմուտքին մէկ համըմբոնումն է, կամ մանրապատկերային խորհրդանիշը, եւ խորքին մէջ՝ զայն կարդալ պէտք է ինչպէս թէ ամբողջական Արեւմուտքը ներկայացնէր: Եթէ այդպէս է (այսպէս կը շարունակէ խնդրոյ առարկայ մեկնաբանութիւնը), ուրեմն լման Արեւմուտքը թշնամին է արաբ կամ իսլամ ժողովուրդին, կամ ալ եթէ քիչ մը եւս ընդլայնենք՝ թշնամին է պարսիկ, չինացի, հնդիկ եւ շատ մը ուրիշ արտերոպական ժո-

ղովուրդներու, որոնք տառապեցան արեւմտեան գաղութատիրութեան եւ նախապաշարումներուն հետեւանքով:

Ինծի վերագրուած փաստարկումին երկրորդ երեսը նոյնքան հեռու կը նետէ իր ցանցը: Ինծի ըսել կու տայ որ աւարառու Արեւմուտքը եւ արեւելաբանութիւնը պղծած են իսլամութիւնը եւ Արաբները (նկատի առէք որ իոս՝ «արեւելաբանութիւն» եւ «Արեւմուտք» նոյնացուած են մէկը միւսին հետ): Այս այդպէս ըլլալով, արեւելաբանութեան եւ արեւելաբաններու գոյութիւնն իսկ կը գործածուի որպէս պատրուակ ճիշտ հակառակը պնդելու համար, իմա՝ որ իսլամութիւնը կատարեալ է, որ ան միակ ճանապարհն է (al-hal al-wahid), եւ այլն, եւ այլն: Արեւելաբանութիւնը քննադատելը, ինչպէս ըրած եմ գրքիս մէջ, հաւասար կը դառնայ արմատական իսլամականութեան ջատագովը ըլլալուն:

Մարդ կը դժուարանայ պատասխան մը գտնելու այդ ծաղրանկարային փոխարկութիւններուն դէմ յանդիման, երբ կը վերաբերին գիրքի մը որուն

հեղինակը եւ իր փաստարկները բացայայտօրէն հակա-էութենական են, արմատապէս կասկածամիտ բոլոր ստորոգութենական անուանումներուն նկատմամբ, ինչպէս Արեւելք եւ Արեւմուտք, եւ միշտ խղճամտօրէն զգոյշ եղած են, որպէսզի չկարծուի թէ կը «պաշտպանեն» Արեւելքը կամ իսլամութիւնը, մինչեւ իսկ որպէսզի նիւթ չդառնան անոնք: Այսուհաղերձ՝ արաբական աշխարհին մէջ *Արեւելաբանութիւն* գիրքը կարդացուեցաւ ու անոր մասին գրուեցաւ այնպէս՝ ինչպէս թէ իսլամութիւնը եւ Արաբները պաշտպանելու ի խնդիր գրուած ըլլար, մինչդեռ գիրքին մէջ բացէ ի բաց ըսուած է. հետաքրքրուած չեմ գիտնալու (եւ պէտք եղած գիտութիւնն ալ չունիմ բացատրելու համար) թէ ինչ են իսկական Արեւելքը եւ իսկական իսլամութիւնը: Խորքին մէջ՝ ատկէ անդին ալ կ'երթամ գիրքին սկիզբը. «Արեւելք»ի եւ «Արեւմուտք»ի նման բառեր չեն համապատասխաներ որեւէ կայուն իրականութեան որ գոյութիւն ունենար որպէս բնական երեւոյթ: Առաւել եւս՝ բոլոր այդ տեսակի աշխարհագրական անուանումները փորձնականի եւ երեւակայականի այլանդակ միախմբութիւններ են: Ինչ կը վերաբերի Արեւելքին, որպէս Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի եւ Ամերիկայի մէջ ընթացիկ հասկացութիւն, գաղափարը մեծ մասամբ մղումի մը հետեւանքն է. ո՛չ միայն այդ Արեւելքը նկարագրելու, այլեւ զայն տիրապետելու եւ որոշ չափով անոր դէմ պաշտպանուելու մղումին հետեւանքը: Եւ ինչպէս կը ջանամ ցոյց տալ, ըսածս գերագոյն կերպով դիպուկ է իսլամութեան հետ կապակցութեամբ, որպէս Արեւելքին մասնատրապէս վտանգատուր մէկ մարմնատրուր:

Այս ամբողջին մեջ՝ կեդրոնական կետը սակայն այն է, ինչպես Վիքոն մեզի սորվեցուցած է, որ պատմությունը մարդկային էականերու կողմէ շինուած է: Քանի որ հողամասերու վրայ հակակշիռ բանեցնելու համար մղուած պայքարը այդ պատմութեան մաս կը կազմէ, նոյնքան մաս կը կազմէ անոր պատմական եւ հասարակական նշանակութեան շուրջ պայքարը: Քննարկող միտքով աշխատող մտաւորականին պարտականութիւնը մէկ պայքարը միսէն զատորոշել չէ, այլ ընդհակառակը՝ զանոնք իրարու առնչել է, ի հեճուկս առաջինին ներխուժող նիւթականութեան եւ երկրորդին երեւութապէս եթերային հանգամանքին միջեւ տիրող հակադրութեան: Այդ առնչութիւնը գործադրելու իմ ձեռք եղած է ցոյց տալ որ ամեն մէկ մշակոյթի զարգացումն ու պահպանումը պէտք ունի Այլի մը գոյութեան, Այլի մը որ ըլլայ տարբեր եւ մրցակից: Ինքնութեան մը կառուցումը – եւ իմ կարծիքովս՝ ինքնութիւն ըսուածը, ըլլայ ան Արեւելքի թէ Արեւմուտքի, Ֆրանսայի թէ Անգլիոյ ինքնութիւնը, վերջին հաշուով կառուցումի հարց է—հակադիր եզրերու եւ «այլեր»ու կառուցում մը կ'ենթադրէ ու կը պահանջէ, մեզմէ տարբերող «այլեր»ու, որոնց իրականութիւնն ու էութիւնը միշտ ենթակայ է մեկնաբանութեան եւ վերաբերման: Ամեն մէկ ժամանակաշրջան, ամեն մէկ ընկերութիւն կը վերստեղծէ իր «այլեր»ը: Ուրեմն ինքնութիւնը, իմս կամ այլի՞նը, հեռու է տրուած ըլլալէ մէկ անգամ ընդմիջտ. պատմական, հասարակական, մտաւորական եւ քաղաքական շարժընթաց մըն է, որ տեղի կ'ունենայ բոլոր ընկերութիւններու անհատներն ու հաստատութիւնները ներգրաւող հակամարտութեան մը ընդմէջէն: Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ մէջ ֆրանսացիութեան եւ անգլիացիութեան շուրջ, ինչպէս Եգիպտոսի եւ Փաքիստանի նման երկիրներու մէջ՝ իսլամութեան շուրջ վիճաբանութիւնները մաս կը կազմեն նոյն մեկնաբանական շարժընթացին, որ տարբեր «այլեր»ու ինքնութիւնները կը ներգրաւէ, ըլլան անոնք օտարներ թէ ապաստանեալներ, կրօնափոխներ թէ անհաւատներ: Բոլոր պարագաներուն՝ յստակ պէտք է դառնայ որ այս շարժընթացները մտային խաղեր չեն. հասարակական հրատապ բախումներու եւ հակամարտութիւններու արդիւնքն են, ուր խնդրոյ առարկայ են շատ շօշափելի քաղաքական խնդիրներ, ինչպէս գաղթականներ ընդունելու մասին օրէնքները, անձնական վերաբերմունքի վերաբերող օրէնսդրութիւնը, ուղղափառութեան կազմաւորումը, բռնութեան եւ/կամ ապստամբութեան օրինականացումը, դաստիարակութեան նկարագիրն ու բովանդակութիւնը, նաեւ՝ արտաքին գործոց ուղղութիւնն ու ղեկավարութիւնը, որ յաճախ զբաղած կ'ըլլայ պաշտօնական թշնամիներ նշանակելով: Կարճ խօսքով, ինքնութեան կառուցումը ամեն ընկերութեան մէջ իշխանութեան եւ իշխանագրկութեան փոխադարձ կարգաւորումին հետ սերտօրէն առնչուած է, ու հետեւաբար շատ հեռու է գոյտ ակադեմական վեճի նիւթ ըլլալէ:

Այս հոսանքուտ եւ արտակարգօրէն ճոխ իրականութիւնները դժուար ընդունելի դարձնողը այն է, որ մարդիկ մեծամասնութեամբ կը դիմադրեն անոնց յատակը գըտնուող գաղափարին դէմ. մարդկային ինքնութիւնը ոչ միայն բնական չէ, ոչ միայն փոփոխական է, այլ նաեւ կառուցում մըն է, երբեմն ալ ուղղակի հնարովի է: *Մրեւելաբանութիւն* կամ անկէ ետք՝ *The Invention of Tradition* [Աւանդութեան գիտը] եւ *Black Athena*

[Մեաթոյր Աթէնա] գիրքերուն¹ յարուցած դիմադրութիւնը եւ թշնամութիւնը մասամբ բացատրելի է այն իրողութեամբ՝ որ ասոնք կարծես կը խանգարեն մշակոյթի եւ ազգային ինքնութեան դրական ու անփոփոխ պատմականութեան միամիտ հաւատքը: *Արեւելաքանութիւն* գիրքը կրնայ կարդացուիլ որպէս իսլամութեան պաշտպանութիւն միմիայն գիծ քաշելով փաստարկումիս լման մէկ երեսին վրայ, ուր կ'ըսեմ (ինչպէս ըսի յետոյ նորէն *Covering Islam* [Իսլամութիւնը լրատուական ցանցերէն] գիրքիս մէջ) թէ մինչեւ իսկ նախնական համայնքը որուն մէջ ծնած ենք եւ որուն կը պատկանինք գերծ չէ մեկնաբանական հակամարտութենէ. ինչ որ Արեւմուտքի աչքին կը յայտնուի որպէս իսլամական կրօնքի վերայտնութիւն մը, վերացայտում մը, խորքին մէջ՝ իսլամական ընկերութիւններուն մէջ կոիւ մըն է իսլամութեան սահմանումին շուրջ: Ո՛չ մէկ անհատի, տեղական իշխանութեան կամ հաստատութեան ձեռքն է լիովին այդպիսի սահմանումի մը մասին որոշումը. ատկէ, անշուշտ, հակամարտութիւնը: Իսլամական արմատականութեան իմացաբանական սխալը խորհիլն է, որ «արմատներ»ը ապապատմական ստորոգութիւններ են, որոնք իսկական հաւատացեալներուն կողմէ չեն կրնար քննարկուիլ եւ քննադատուիլ, ու պէտք է ընդունուին ինչպէս որ են, որպէս հաւատոյ հանգանակ: Սկզբնական շրջանի իսլամութեան վերականգնուած կամ վերակենդանացած տարբերակի մը կուսակիցներու աչքին՝ արեւելաքանները (ինչպէս Սալման Ռուշդին) վտանգատոր կը նկատուին, որովհետեւ կը խեղաթիւրեն այդ նախնական տարբերակը, տարակուսանք կ'արտայայտեն անոր նկատմամբ, ցոյց կու տան որ նենգատոր է եւ աստուածային բխում չէ բնաւ: Իրենց համար ուրեմն՝ իմ գիրքիս արժանիքը կը կայանար անոր մէջ որ ենթադրաբար կը ցուցաբերէր արեւելագէտներու չարական գործունէութեան վտանգները ու ձեռով մը իսլամութիւնը անոնց ճիրաններէն կ'ազատէր:

Խնդիրը այն է, որ ես երբեմիցէ այդպիսի նպատակներ չէի հետապնդած, բայց եւ այնպէս այդ կարծիքը կը յարատեւէ: Յարատեւելուն պատճառները երկու տեսակի են: Առաջին հերթին, ո՛չ մէկուն համար դիւրին է անտրտունջ ու անվախ ապրիլ այն դրութեամբ որ մարդկային իրականութիւնը տեսաբար կառուցուած ու ապակառուցուած է, որ կայունացած էութիւնները միշտ քակուելու վտանգին մատնուած են: Այդ մտահոգութեան դէմ յանդիման՝ սովորական հակազդեցութիւններ են հայրենասիրութիւնը, ծայրագոյն օտարատեսաց ազգայնականութիւնը, եւ ուղղակի ցեղակրօնութիւնը: Բոլորս ալ պէտք ունինք հաստատ հիմքերու, որոնց վրայ կարենանք կանգնիլ. խնդիրը այն է, թէ այդ հիմքերուն մասին մեր բանաձեւումը որքա՞ն ծայրայեղ է եւ որքա՞ն անփոփոխելի: Իմ կեցուածքս այն է, որ էութենական իսլամութեան կամ Արեւելքի մը պարագային՝ այդ պատկերները պատկեր են միայն, եւ սակայն որպէս այդ՝ ուժի մէջ են նոյնքան իսլամա-

¹ Shi'u Eric Hobsbawm, Terence Ranger (ed.), *The Invention of Tradition*, Cambridge Univ. Press, 1983, եւ Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, vol. 1: *The Fabrication of Ancient Greece, 1785-1985*, [Մեաթոյր Աթէնա. Դասական քաղաքակրթութեան ափրիկեան եւ ասիական արմատները: Հատոր 1, Հին Յունաստանի շինութիւնը], Rutgers Univ. Press, 1987: [(Թրգմ. ծանօթ.) Երկու հատորներ եւս լոյս տեսած են 1991-ին եւ 2006-ին: Նաեւ 2001-ին լոյս տեսած է հեղինակին պատասխանը իր բազմաթիւ քննադատներուն. *Black Athena Writes Back: Martin Bernal Responds to Critics* [Մեաթոյր Աթէնան կը հակաճառէ. Մարթին Բերնալ կը պատասխանէ իր քննադատներուն]]:

կան հաւատացեալներու աչքին, որքան արեւելագէտներուն (եւ այս համապատասխանութիւնը ինքնին նշանակալից է): Արեւելաբանութիւն կոչածիս դէմ իմ յարուցած առարկութիւնս այն չէ՝ միայն, որ ան արեւելեան լեզուներու, ընկերութիւններու եւ ժողովուրդներու հնակարկատ ուսումնասիրութիւնն է. այլ այն՝ որ որպէս մտածողական համակարգ արեւելաբանութիւնը այլատարր, փոփոխական եւ բարդ մարդկային իրականութեան կը մօտենայ անքննադատաբար էութեանական դիտանկիւնէ. այդ առումով ենթադրուած է մէկ կողմէ՝ յարատեւ արեւելեան իրականութիւն մը եւ միւս կողմէ՝ հակադիր ու ոչ նուազ յարատեւ արեւմտեան էութիւն մը, որ Արեւելքը կը դիտարկէ հեռուէն եւ տեսակ մը վերերէն: Այդ սխալ դիրքորոշումը կը ծածկէ պատմական փոփոխութիւնը: Եւ իմ դիտանկիւնէս ահաւասիկ ակ աւելի կարեւոր կ'էտ մը. կը ծածկէ արեւելաբանին շահագրգռութիւնը: Այս մէկը, ի հեճուկս նրբակերտ գատորոշումներուն, որոնք կ'ուզեն տարբերակել արեւելագիտութիւնը որպէս անմեղ հետազօտութիւն եւ նոյն արեւելագիտութիւնը որպէս Կայսրութեան մեղսակիցը, անկարելի է միակողմանի ձեռով ձերբազատել ընդհանուր կայսերական համաժիրէն, որուն արդիական փուլը կը սկսի 1798-ին, Եգիպտոսի արշաւանքով եւ գրաւումով Նափոլէոնի կողմէ:

Ինչ որ ունիմ ի մտի՝ ցնցիչ հակապատկերն է ուժովին եւ տկարին միջեւ, որ բացայայտ է առաջին մէկ օրէն երբ նկատի կ'առնենք Երոպայի արդիական հանդիպումները Արեւելք կոչուածին հետ: Նափոլէոնի *Description de l'Egypte*-ը (որուն զանգուածեղ հատորներու շարքը ֆրանսացի գիտուններու լման խմբաւորումի մը ջանքերը կը վկայաբերէ, գիտուններու որոնք իրենց ետին գաղութատիրական ներխուժումի ելած արդիական բանակ մը ունէին), իր փնտռումած հանդիսաւորութեամբ եւ յաղթապանձ շեշտերով, ստուերի մէջ կը ձգէ երեք անկախ հատորներով ֆրանսական ներխուժումը տեղացիի դիտանկիւնէն նկարագրող Արդալ-Բահման-ալ-Ջաբարթիի նման անհատներու անձնական վկայաբերումը: Կարելի է անշուշտ խորհիլ որ *Description*-ը պարզապէս ԺԹ. դարու սկիզբի Եգիպտոսին գիտական, ուրեմն առարկայական նկարագրութիւնն է, բայց Ջաբարթիին պատկերացումը (որ Նափոլէոնին անծանօթ էր եւ անոր կողմէ անտեսուած) ուրիշ բան կը թելադրէ: Նափոլէոնին ըրածը «առարկայական» զեկուցում մըն է, կատարուած մէկու մը կողմէ որ իր ձեռքն ունի ուժը եւ կ'ուզէ Եգիպտոսը ֆրանսայի կայսերական շրջածիրին մէջ պահել. Ջաբարթիինը՝ զեկուցում մըն է մէկու մը կողմէ որ վճարած է գինը, որ պարտուած ու փոխաբերաբար գերեվարուած է²:

Այլ խօսքով՝ *Description*-ը եւ Ջաբարթիի ժամանակագրութիւնները անկենդան փաստաթուղթեր չեն, որոնք իրարու յափտենապէս հակադրուած Արեւմուտքի մը եւ Արեւել-

² (Թրգմ. ծանօթ.) Կան անգլերէն եւ ֆրանսերէն թարգմանութիւններ: *Napoleon in Egypt (Al-Jabarti's Chronicle of the French Occupation)*, by Abd al-Rahman al-Jabarti (1753-1825), transl. by Shmuel Moreh, introduction by Robert L. Tignor, essay by Edward Said, Markus Wiener Publishers, Princeton, N.J., 1993: Այս հատորը ալ-Ջաբարթիի երեք զլխատր գործերուն առաջինը կու տայ թարգմանութեամբ, Եգիպտոսի գրաւումին առաջին եօթը ամիսներուն ժամանակագրութիւնը: Երկրորդ հատորը, աւելի երկար, նորէն ֆրանսական ներկայութեան մասին է: Երրորդը՝ Եգիպտոսի պատմութիւն մըն է 1688-էն մինչեւ 1821: Իսկ ֆրանսերէն ունիք ի միջի այլոց *Journal d'Abdurrahman Gabarti pendant l'occupation française en Egypte* (trad. Alexandre Cardin), Paris, Dondey-Dupré, 1838, եւ նոյնը՝ trad. et annoté par Joseph Cuq, Albin Michel, Փարիզ, 1979:

քի մը մասին վկայէին, այլ միասին պատմական փորձընկալում մը կը ներկայացնեն, որմէ առաջ եւ վերջ ուրիշ փորձընկալումներ եկած էին ու պիտի գային: Փորձընկալումներու այդ ամբողջ սարիքին պատմական ուժականութիւնը ուսումնասիրելը աւելի ճիշդ կը պահանջէ քան պարզապէս «Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ հակամարտութեան» նման կարծրատիպերու դիմելը: Ահաւասիկ պատճառներէն մէկը, որ կը բացատրէ թէ ինչո՞ւ *Արեւելաբանութիւն* գիրքը սխալմամբ կարդացուեցաւ որպէս ծածուկ կերպով հակա-արեւմտեան գործ մը, եւ թէ ինչո՞ւ հակադարձ անհիմն ու նոյնիսկ կամայական շարժումով մը՝ այդ մեկնաբանութիւնը (ինչպէս բոլոր մեկնաբանութիւնները որոնք կը հիմնուին ենթադրաբար անյողդողդ հակադրութեան մը վրայ) անմեղ ու հարստահարուած իսլամութեան մը պատկերը առաջ կը քաշէ:

Երկրորդ պատճառը թէ ինչո՞ւ իմ փաստարկումներուս հակա-էութենական հանգամանքը դժուար էր ընդունիլ՝ քաղաքական եւ հրատապ կերպով գաղափարաբանական բնոյթ ունի: Բացարձակապէս միջոցը չունէի գիտնալու որ գիրքիս հրատարակութենէն հազիւ տարի մը ետք՝ Պարսկաստանը պիտի դառնար արտակարգ հետեւանքներ ունենալիք իսլամական յեղափոխութեան մը վայրը, նոյնպէս՝ որ Իսրայէլի եւ Պաղեստին-ցիներու միջեւ կռիւը պիտի ստանար այդքան բիրտ եւ վերջ չունեցող հանգամանք, սկսելով Լիբանանի մէջ ներխուժումէն 1982-ին, մինչեւ *ինթիֆադայի* մեկնարկումը 1987-ին: Պաղ պատերազմի վերջաւորութիւնը չփոխեց մէկ կողմէ Արաբներու եւ իսլամութեան, միւս կողմէ՝ քրիստոնէական աշխարհին կողմէ ներկայացուած Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ երեւութապէս անվերջանալի հակամարտութեան բնոյթը, ո՛չ ալ վերջ տուաւ անոր: Աւելի նոր բայց ոչ նուազ սրուած վիճակներ ծագեցան երբ Սովետական Միութիւնը ներխուժեց Աֆղանիստան: Կարգով՝ ութուսունական եւ իննսունական թուականներուն՝ Ալճերիոյ, Յորդանանի, Լիբանանի, Եգիպտոսի եւ Գրաւեալ հողերուն մէջ՝ տիրող status quo-ին խախտումը իսլամական խմբակներու կողմէ եւ տարբեր ձեւերով՝ ամերիկեան ու եւրոպական հակազդեցութիւնը. Փաքիստանի մէջ իսլամական խառիսխներու եւ հրոսախումբերու գոյացումը Ռուսերուն դէմ կռուելու համար. Ծոցի պատերազմը. Իսրայէլին բերուած ամերիկեան նպաստը, որ կը շարունակուի. եւ «իսլամութեան» ցայտումը, որպէս ահազանգային (սակայն ոչ միշտ ճշգրիտ եւ իրազեկ) լրագրութեան եւ ակադեմիական հետազոտութեան նիւթ: Այս ամբողջը հրահրեց հալածուած ըլլալու զգացումը մարդոց մօտ, որոնք գրեթէ հանապազօրեայ ստիպողութեան տակն են յայտարարելու թէ որ կողմին կը պատկանին, Արեւմուտքին թէ Արեւելքին: Կարծես ո՛չ մէկը կրնար այդ հակադրութենէն ձեռքբազատուիլ, «մեր» եւ «իրենց» միջեւ, ու արդիւնքը եղաւ ուժեղացած, խորացած, կարծրացած ինքնութեան զգացողութիւն մը, որ մասնաւորապէս բարեկրթիչ չէր:

Այդպիսի խոռվայոյզ մթնոլորտի մը մէջ՝ *Արեւելաբանութիւն* գիրքին ճակատագիրը եղաւ միաժամանակ եւ բախտաւոր, եւ անբախտ: Արաբական եւ իսլամական աշխարհին մէջ՝ անոնք որոնք արեւմտեան ոտնձգութիւնը կ'ապրէին մտատանջութեամբ եւ անձկութեամբ, գայն ընդունեցին որպէս առաջին գիրքը որ լրջօրէն կը հակազդէր ու կը պատասխանէր Արեւմուտքին, նկատի առնելով որ Արեւմուտքը երբեք մտիկ չէր

ըրած արեւելքցիին ըսածը կամ մինչեւ իսկ չէր ներած իր արեւելքցի ըլլալը: Կը յիշեմ արաբերէն լեզուով առաջին գրախօսականներէն մէկը, որ հեղինակը կը նկարագրէր որպէս արաբականութեան ջատագովն ու ռահվիրան, ռոտակոխ եղածներուն ու խաբուածներուն պաշտպանը, որուն առաքելութիւնն էր արեւմտեան իշխանութիւններուն հետ տեսակ մը դիւցազնական եւ վիպապաշտ մենամարտի ձեռնարկել: Չափազանցուած էր անշուշտ, բայց կը փոխանցէր Արաբներուն իրապէս զգացածը, Արեւմուտքին կողմէ տեսական թշնամանք մը, ու կը փոխանցէր նաեւ հակազդեցութիւն մը, զոր շատ մը զարգացած Արաբներ ճիշտ ու յարմար կը գտնէին:

Չեմ կրնար ուրանալ որ գիրքը գրելու ատեն՝ գիտակից էի որպէս բնաբան մէջբերուած փոքր նախադասութեամբ («Չեն կրնար իրենք զիրենք ներկայացնել, պէտք է ներկայացուին») Մարքսին կողմէ ակնարկուած ենթակայական ճշմարտութեան, որուն համաձայն՝ եթէ երբեք մերժուեցաւ ձեզի ձեր բաժինը խաղալու եւ խօսելու բախտը, հետագային ամեն գնով պիտի փորձէք սրբագրել կացութիւնը: Որովհետեւ ճշմարտութիւնը այն է, որ ստորադասը *կրնայ* խօսիլ, ինչպէս առատօրէն փաստուեցաւ Ի. դարու ազատագրական պայքարներու պատմութեամբ: Այսուհանդերձ երբեք այդ զգացումը չեմ ունեցած, որ կը յաւերժացնէի քաղաքական եւ մշակութային երկու միակտուր զանգուածներու միջեւ թշնամանքը. ըրածս անոնց կառուցումը նկարագրել էր եւ անոնց կազմութեան ահռելի հետեւանքները մեղմացնելու փորձ մըն էր: Ինչպէս ըսի նախապէս՝ Արեւելքի ու Արեւմուտքի այդ հակադրութիւնը եւ մոլորեցնող էր, եւ ալ յոյժ անբաղձալի: Որքան քիչ վստահէինք անոր, նկարագրելու համար ինչ որ պէտք չէ անցնէր մեկնաբանութիւններու եւ հակամարտ շահադիտութիւններու յափշտակիչ պատմութենէ մը անդին, այնքան լաւ: Ուրախ եմ նշելու որ շատ մը ընթերցողներ Բրիտանիոյ եւ Ամերիկայի մէջ, ինչպէս անգլիախօս Ափրիկէի, Ասիոյ, Աստրալիոյ եւ Քարիբեան կղզիներուն մէջ, անդրադարձան որ գիրքը շեշտը կը դնէր աւելի ուշ բազմամշակութային իրավիճակ անունը ստանալիք երեւոյթին վրայ, եւ ո՛չ թէ օտարատեսացութեան եւ յարձակողական, ցեղակեղոն ազգայնականութեան վրայ:

Պէտք է ըսել սակայն որ *Արեւելաբանութիւն* գիրքը ընդունուեցաւ աւելի՛ որպէս ստորադաս կարգավիճակին ձօնուած տեսակ մը վկայաբանութիւն—երկրագունդին տականքը խօսք կ'առնէր վերջապէս³—քան որպէս ինքզինք առաջ քշելու համար՝ իմացութիւնը գործածող տիրակալութեան բազմամշակութային քննադատութիւնը: Այնպէս որ ես՝ անոր հեղինակը դիտուեցայ որպէս առաջուց որոշուած դեր մը խաղացողը. ուրիշ արեւմուտքցիներու (եւ ո՛չ թէ արեւելքցիներու) ուղղուած ճառասութեան հմտակից գրուածքներուն մէջ ջնջուածի՛, ձեւագեղծուածի՛ գիտակցութեան դեր, գիտակցութեան մը որ կը խօսէր, յառաջաբեմ կու գար, ինքզինք կը ներկայացնէր իմ աշխատանքովս:

³ (Թրգմ. ծանօթ.) «Երկրագունդի տականքը» արտայայտութեամբ, Եղուարդ Սայիդ կ'ակնարկէ Ֆրանց Ֆանոնի (1925-1961) ծանօթ գիրքին, Frantz Fanon, *Les Damnés de la terre* (Ժան-Փոլ Սարթրի յառաջաբանով լոյս տեսած 1961ին), կամ ուղղակի L'Internationale-ի սկիզբի բառերուն: Ֆրանց Ֆանոնի գիրքը կայ անգլերէն թարգմանութեամբ, *The Wretched of the Earth* վերնագիրով, transl. by Constance Farrington, Grove Press, 1963, Penguin Books, 2001:

Կարելուք կէտ մը կայ հոս, որ յարատեւ բաժանումի մը երկու կողմէն իրարու դէմ ցցուող անփոփոխ ինքնութիւններու տպաւորութիւնը կ'ամրապնդէ. գիրքը շատ յստակ կերպով կը մերժէ այդպիսի բաժանում մը, բայց միեւնոյն ժամանակ եւ յարակարծական շարժումով մը՝ կ'ենթադրէ զայն եւ անկէ կախեալ է: Այն արեւելագէտներէն որոնց մասին կը խօսիմ՝ կը թուի թէ ոչ մէկը երբեւիցէ միտքէն անցուցած է արեւելքցիի մը ուղղուիլ որպէս ընթերցող: Արեւելաբանութեան ճառասութիւնը, անոր ներքին յարակցութիւնը, անոր խստակրօն ընթացակարգերը նախատեսուած էին արեւմտեան կեդրոններու ընթերցողներուն եւ սպառողներուն համար: Ըսածս ճիշտ է նոյնքան Եդուարդ Լէյնի եւ Գիւսթաւ Ֆլոբերի նման անձերու պարագային, որոնց անկեղծօրէն կը հիանամ եւ որոնք յափշտակուած էին Եգիպտոսով, որքան՝ Լորտ Քրոմըրի նման գաղութատիրական բարձրաստիճան վարչակալներու, Էռնեսթ Ռընանի նման փայլուն հետազօտողներու, եւ Արթըր Բալֆուրի նման տիտղոսաւոր ազնուականներու պարագային: Բոլորը վերերէն կը նայէին այդ արեւելքցիներուն, որոնք իրենց ենթականերն էին կամ իրենց ուսումնասիրութեան առարկաները: Պէտք է խոստովանիմ որ որոշ հաճոյք մը կը զգամ չհրաւիրուած հիւրի նման մտիկ ընելով իրենց բազմաբնոյթ վճիռները, իրենց միջեւ տեղի ունեցած վէճերը. եւ նոյնքան հաճոյք կը զգամ գիտերս ներկայացնելով եւրոպացիներուն եւ Եւրոպայէն դուրս գտնուողներուն: Տարակոյս չկայ որ այս ամբողջը կարելի դարձած է որովհետեւ անձամբ Արեւելք-Արեւմուտք բաժանումին մէկ կողմէն միւսը անցած եմ, մտած եմ արեւմտեան աշխարհէն ներս, միաժամանակ կենդանի կապ մը պահելով ծննդավայրիս հետ: Կ'ուզեմ նորէն ըսել որ կատարուածը սահմանները անցնելու գործողութիւն մըն է, ոչ թէ զանոնք պահելու եւ ամրացնելու: Կը հաւատամ որ *Արեւելաբանութիւն*, որպէս գիրք, ցոյց կու տայ այդ իրողութիւնը, մանաւանդ երբ կը խօսիմ հիւմանիստական ուսմունքին մասին, որպէս ա'յն որ իտէալական առումով՝ կը զանցէ մտածումին պարտադրուած սահմանափակումները, ձգտելով իմացական եղանակի մը որ չըլլայ տիրապետական եւ էութենապաշտ:

Այս նկատողութիւնները խորքին մէջ շատցուցին գիրքիս վրայ դրուած ճնշումները, արդիւնքը այն ըլլալով որ ներկայացուեցաւ ան որպէս տեսակ մը վերքերու վկայաբերում եւ տառապանքներու ցանկագրութիւն, որոնց արտասանումը շատերուն համար՝ պէտք է շատոնց կատարուած ըլլար, Արեւմուտքին ուղղուելով եւ զայն պախարակելով: Կը ցաւիմ որ գիրքս այդքան պարզունակ բնութագրումի արժանացած է, գիտնալով թէ —ու հոս կեղծ համեստութիւն պիտի չխաղամ—որքան ուշադիր է նրբերանգները յարգելու, տարբերակելու, երբ խօսքը կ'ընէ զանազան ժողովուրդներու, զանազան ժամանակաշրջաններու եւ արեւելաբանութեան զանազան եղանակներու: Ամեն մէկ վերլուծումով՝ պատկերը կը փոխուի այստեղ, տարբերութիւններն ու զատորոշումները կը բազմանան, հեղինակները եւ շրջանները կը գատուին իրարմէ, նոյնիսկ եթէ բոլորը արեւելաբանութեան ընդհանուր երեւոյթին մասնակից են: Շաթոբրիանին եւ Ֆլոբերին, կամ Բըրթընին եւ Լէյնին նուիրուած վերլուծումներս ճիշտ նոյն շեշտով կարդալ, նոյն պատգամը հետեւեցնել բոլորէն, մեկնելով «Արեւմուտքին դէմ յարձակում» հասարակ բանաձեւէն, կը կարծեմ որ կարդալու պարզունակ ձեւ մըն է, առաւել եւս՝ սխալ ձեւ մըն է:

Բայց կը կարծեմ նաեւ որ աներկբայօրէն ճիշտ է արեւելաքանութեան նորագոյն ռահ-վիրաները, ինչպէս ծիծաղելի ըլլալու աստիճան յարատեւող Բեռնարդ Լէուիսի պարագային, կարդալ որպէս ինչ որ են՝ քաղաքական յետին նպատակներէ դրդուած եւ քամահրանքով լեցուն վկաներ, որոնք կը փորձեն պահուրտիլ իրենց քաղցր շեշտերուն եւ գիտութեան անհամոզիչ ցուցադրութիւններուն ետին:

Անգամ մը եւս ուրեմն վերադարձանք գիրքին քաղաքական եւ պատմական համա-ծիրին, գոր անտեղի չէ բնաւ նկատի առնել անոր բովանդակութեան հետ առնչութեամբ: Այդ կապակցութեան վերաբերեալ ամենէն վեհանձնօրէն շրջահայեաց եւ խելամիտ բա-նաձեւումներէն մէկը առաջարկուեցաւ Բասիմ Մուսալլամի գրախօսականին էջերէն (MERIP, 1979)⁴: Կը սկսի ան գիրքս բաղդատելով արեւելաքանութեան ուրիշ մէկ բացա-յայտումներէն մէկուն հետ, որ Միխայիլ Ռոստոմի անունը կրող մտաւորականին գրի-չէն ելած է 1895-ին (*Kitab al-Gharb fi al-Gharb*), բայց յետոյ կ'ըսէ թէ մեր միջեւ գլխաւոր տարբերութիւնը այն է, որ իմ գիրքս կորուստի մասին է, մինչդեռ Ռոստոմի գիրքը այլ ձեւով կը բնութագրուի.

Ռոստոմ կը գրէ որպէս ազատ մարդ եւ ազատ ընկերութեան մը մէկ անդամը. Սու-րիացի էր, արաբախօս, տակաւին անկախ օսմանեան քաղաքացի...: Ի տարբերութիւն Ռոստոմին, Եղուարդ Սայիդը չունի ընդհանուր առմամբ ընդունուած ինքնութիւն, քա-նի իր ժողովուրդին գոյութիւնն իսկ այսօր խնդրոյ առարկայ է: Հնարաւոր է որ Եղուարդ Սայիդ եւ իր սերունդը երբեմն այն տպաւորութիւնն ունենան թէ միակ հաստատ հողը որուն վրայ կը կոխեն Միխայիլ Ռոստոմի Սուրիոյ կործանած ընկերութեան մնացոր-դացն է, եւ յիշողութիւնը: Ազգային ազատագրումի այս դարաշրջանին՝ Ասիոյ եւ Ափրի-կէի մէջ ուրիշներ յաջողութեան հասան. մինչդեռ հոս, ատոր ցաւալի հակապատկերն է որ ունինք, ջախջախիչ ուժերու դէմ յուսահատ դիմադրութիւն եւ մինչեւ այսօր՝ պարտու-թիւն: Այս գիրքը գրողը որեւէ «Արաբ» մը չէ, մէկն է որ ունի ուրոյն պատրաստութիւն եւ փորձառութիւն:

Մուսալլամ կը նշէ թէ Ալճերիացի մը նոյն տեսակի ընդհանուր առմամբ յոռետես գիրք մը պիտի չգրէր, նկատի առնելով մանաւանդ որ այդքան քիչ բան ըստած է հոս Հիւսիսային Ափրիկէի եւ մասնաւորաբար Ալճերիոյ հետ ֆրանսական յարաբերութիւն-ներու պատմութեան մասին: Ուրեմն պիտի ընդունէի անշուշտ այն ընդհանուր տպաւո-րութիւնը թէ *Արեւելաքանութիւն* գիրքը կը բխի անձնական կորուստի եւ ազգային քայքայումի չափազանց շօշափելի պատմութենէ մը – հազիւ քանի մը տարի առաջ՝ Գոլ-դա Մէյեր յայտարարած էր որ չկա՛յ պաղեստինեան ժողովուրդ, խոր կերպով արեւելա-քանական յայտարարութիւն –, բայց պիտի ուզէի աւելցնել որ այս գիրքին մէջ, ինչպէս անոնց մէջ որոնք անմիջապէս հետեւեցան այս մէկուն՝ *The Question of Palestine* [Պա-ղեստինի հարցը, 1980] եւ *Covering Islam* [Իսլամութիւնը լրատուական ցանցերէն, 1981], որեւէ առումով չեմ ուզած վերականգնուած ինքնութեան եւ վերացայտող ազգայնակա-

⁴ (Թրգմ. ծանօթ.) Սիւսալլիկ լման յղումը. Basim Musallam, “Power and Knowledge,” MERIP Reports (Middle East Research and Information Project) n°79 (June 1979): Եղուարդ Սայիդին կատարած մէջբերումը կը գտնուի հոն՝ էջ 22: Իսկ Միխայիլ Ռոստոմի գիրքին վերնագիրն է՝ *Օրպարներ Արեւմուտքի մէջ*:

նություն վրայ հիմնուած քաղաքական նախագիծ մը թելադրել: Այդ երկու գիրքերուն մէջ՝ կար անշուշտ իմ կողմէս փորձ մը հայթայթելու ինչ որ չկար *Արեւելաքանութեան* մէջ, իմա՝ թէ անձնական դիտանկիւնէ ի՛նչ կրնար ըլլալ Արեւելքի—ու իոն մասնաւորաբար՝ Պաղեստինի եւ իսլամութեան—այլընտրական պատկերը:

Բայց բոլոր գործերուս մէջ՝ որդեգրած եմ հիմնապէս քննադատական կեցուածք մը, երբ խօսքը ցնծացող եւ անքննադատական ազգայնականութեան մասին էր: Գիրքիս մէջ ներկայացուած իսլամութեան պատկերը առարկութիւն չընդունող ճառասութեան մը եւ դաւանաբանական ուղղափառութեան մը համապատասխանող պատկեր մը չէր: Ընդհակառակը՝ հիմնուած էր այն գաղափարին վրայ որ իսլամական աշխարհէն ներս եւ դուրս կան մեկնաբանական համայնութիւններ, որոնք կը հաղորդակցին մէկը միւսին հետ ու կը վիճին հաւասարէ հաւասար: *The Question of Palestine*-ի մէջ պարզուած Պաղեստինի պատկերացումն նոյնը կը մնայ առ այսօր. բազմատեսակ վերապահութիւններս արտայայտեցի ազգայնական հասկացողութեան անհոգ տեղայնութեան եւ ռազմատենչ զինապաշտութեան մասին. փոխարէնը՝ թելադրեցի որ ակնարկ մը նետենք արաբական շրջածիրին, պաղեստինեան պատմութեան եւ իսրայէլեան իրակա-նութիւններուն վրայ, հասնելով այն բացայայտ եզրայանգումին՝ որ երկու տատապած համայնութիւններուն՝ Արաբներուն եւ Հրեաներուն միջեւ բանակցային կարգադրութիւն մը միայն կրնար դադար մը ապահովել, այդ անվերջ պատերազմական վիճակը կասեցնելով: (Անցողակի ըսեմ որ Պաղեստինի մասին գիրքս երբայերէն շնորհալի թարգմանութեան մը արժանացաւ ու լոյս տեսաւ ութսունական թուականներուն սկիզբը իսրայէլեան փոքր հրատարակչատան մը՝ Միֆրասի մօտ, իսկ մինչեւ այսօր չկա՛յ արաբերէն թարգմանութիւն: Ամեն մէկ արաբական հրատարակչատուն որ գիրքով հետաքրքրուած էր՝ կ'ուզէր որ փոխեմ կամ ջնջեմ գիրքին մէկ կամ միւս հատուածը, որ բացէ ի բաց կը քննադատէր արաբական այս կամ այն վարչակարգը (ներառեալ Պաղեստինի ազատագրութեան կազմակերպութիւնը՝ PLO-ն), պահանջ որուն երբեք ընթացք չեմ տուած:)

Կը ցաւիմ ըսելու որ *Արեւելաքանութիւն* գիրքին արաբական ընկալումը, հակառակ անոր որ հրապարակին վրայ կայ Քամալ Աբու-Դիքի հիւանալի թարգմանութիւնը, միշտ յաջողած է չեղեալ նկատել գիրքին այն երեսակը որ կը նուազեցնէր ազգայնական ենթադրեալ խանդաղատանքը (գոր ոմանք, մեկնելով արեւելաքանութեան երեւոյթին ուղղումը քննադատութենէս, ինծի՛ կը վերագրէին), անտեսելով այն իրողութիւնը որ ինծի համար՝ այդ խանդաղատանքը միշտ տիրապետելու եւ հակակշռելու մղումներուն զուգորդուած է, մղումներ որոնք նաեւ ի զօրու են կայսերապաշտութեան պարագային: Աբու-Դիքին կատարած մանրակրկիտ թարգմանութիւնը գրեթէ ամբողջութեամբ կը խուսափէր արաբացած արեւմտեան բառապաշարի գործածութենէն. բոլոր մասնագիտացած բառերը, ինչպէս discourse, simulacrum, paradigm կամ code, արաբական աւանդութեան դասական հոետորութենէն եկած բառերով վերծանուած էին: Իր գաղափարը՝ իմ գործս ամբողջովին կազմուած աւանդութեան մը մէջ տեղաւորել էր, այն տպաւորութիւնը տալով որ ուրիշ աւանդութեան մը կ'ուղղուէր մշակութային համապատասխան

մակարդակէ մը եւ հաւասարութեան սկզբունքէ մը մեկնելով: Այդ ձեռով—այդպէս կը տրամաբանէր ինքը—կարելի պիտի ըլլար ցոյց տալ, որ եթէ կարելի էր արեւմտեան աւանդութեան ընդմէջէն իմացաբանական քննադատութիւն մը ներկայացնել, նոյնը կարելի էր ընել արաբերէնին ընդմէջէն:

Եւ սակայն յաճախ յուզումով տոգորուած եւ սահմանուած արաբական աշխարհի մը ու մինչեւ իսկ աւելի յուզումով փորձընկալուած արեւմտեան աշխարհի մը միջեւ այդ ճոռոմ դիմադրողութիւնը կը նսեմացնէր այն իրողութիւնը, որ *Արեւելաբանութիւնը* քննադատական ուսումնասիրութիւն մը ըլլալու միտումով գրուած էր, ոչ թէ իրարու միջեւ պատերազմող եւ անյոյս կերպով հակադրական ինքնութիւններու ցուցմունք մը: Առաւել եւս, գիրքին վերջին էջերուն մէջ նկարագրուած այժմէական վիճակը—ճառասական ուժեղ համակարգի մը յարատեւող տիրապետութիւնը ուրիշ համակարգի մը վրա—նախատեսուած էր որպէս սկզբնական համազարկ մը, որ պէտք է արաբ ընթերցողները եւ քննադատները մղէր դէպի աւելի որոշակի վիճարկում մը արեւելաբանութեան համակարգին հետ: Արդիւնքը այն եղաւ որ կամ յարձակումներ կրեցի որովհետեւ բաւական ուշադրութիւն չէի դարձուցած Մարքսին (Մարքսին յատուկ արեւելաբանութեան նուիրում հատուածները գիրքիս մէջ ամենէն շատ խժրժուածները եղան կարծրամիտ քննադատներուն կողմէ արաբական աշխարհէն ներս եւ օրինակ Հնդկաստանի մէջ), որուն մտածողական համակարգին մասին կ'ըսուէր թէ իր անձնական նախապաշարումներէն վեր էր. կամ ալ քննադատուեցայ որովհետեւ չէի գիտցած գնահատել արեւելագիտութեան կամ Արեւմուտքին մեծ ձեռքբերումները, եւ մասամբ նորին: Ճիշտ ինչպէս իսլամութիւնը պաշտպանողներու պարագային, մարքսականութեան կամ «Արեւմուտք»ին դիմելը, որպէս միակցուած ամբողջական համակարգ, ըստ իս ուրիշ բան չէ եթէ ոչ ուղղափառութիւն մը գործածել ուրիշ ուղղափառութիւն մը տապալելու համար:

Թարգմանեցին՝

ՐԱՖՖԻ ԱՃԷՄԵԱՆ, ՄԻՆԱՍ ԼՈՒՌԵԱՆ, ՄԱՐԿ ՆՇԱՆԵԱՆ

** Եղուարդ Սայիրի Արեւելաբանութիւն հատորը արեւմտահայերէն թարգմանութեամբ շուրջով լոյս կը տեսնէ Երեւանի New Mag հրատարակչութենէն: Ան մաս կը կազմէ Կիւլպէնկեան հիմնարկի թարգմանական ծրագրի շարքին: Բնագիրը առաջին անգամ լոյս տեսած էր 1978-ին: 1994-ի հրատարակութեան համար Սայիր գրած էր գործը այդ օրերու իրադարձութիւններու լոյսին տակ դիւրող վերջաբան մը, որմէ կու տանք առաջին տրանսլեյսի մը էջերը: Սայիրի Արեւելաբանութիւնը մեր օրերուն ալ կը մնայ աւելի քան այժմէական:*

Վ. ԷԹԻԵՄԵՋԵԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԱՑՔՆԵՐՈՒ ԱՇԽԱՐՀԸ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Ճիշտ է որ Վազգեն Էթիեմեջեանի ստեղծագործությունը, իր պատմումներով, գեղարուեստական էջերով, իմացական յօդուածներով, գրախօսականներով, նոյնիսկ՝ թարգմանական յօդուածներով ամբողջութիւն մըն է, որ զիրար լրացնող բաժիններով իւրայատուկ անհատականութեան, մտածողութեան մը տարբեր երեսները կը ներկայացնէ, սակայն այստեղ կեդրոնացումը իր գեղարուեստական արձակ գործերուն, պատմումներուն վրայ է՝

Երբ հատոր մը հեղինակին մահէն աւելի քան քառորդ դար ետք կը հրատարակուի, խմբագրին համար իսկապէս հարցեր կը ստեղծուին, ո՞ր պատմումները հեղինակը պիտի ուզէր հատորին մէջ նկատի ունենալ, ի՞նչ հերթականութեամբ եւ այլն:

Պատմումներու պարագային՝ այստեղ բոլորը ներառնուած են, հակառակ անոր, որ անոնցմէ առաջին հրատարակուածը՝ «Ճիւերս կ'ոյրա՛ն», *Բագին* ամսագրի 1962-ի թիւին մէջ լոյս տեսած, երբ Վազգեն տասնինը տարեկան էր, եւ հաւանաբար ամսագրի կողմէ տեղ տրուած երիտասարդ գրողներ քաջալերելու մղումով: Երկու-երեք տարի ետք կը տեսնենք իր պատմումները *Սփիւռք* շաբաթաթերթի մէջ (1964 փետրուարէն 1965 մայիս, եօթը գրութիւն), 1967-68՝ անոնք *Ահեկանի* մէջ լոյս կը տեսնեն (հինգ), իսկ տասնամեակ մը ետք, երբ Լիբանան վերադարձած է, 1978-էն-82, առաջին երկուքը՝ *Սփիւռք* շաբաթաթերթին, միւսները՝ *Ազդակ* օրաթերթին (Ա. Գարամանլեան ծածկանունով) եւ աւելի ուշ՝ *Բագին* ամսագրին մէջ (տասնչորս պատմումք): Այս ձեւով, պատմումներու ընդհանուր գումարը կը հասնի 27-ի:

Այսպէս, 1962-էն 65 տարիները հեղինակին գրել ստրվելու, կազմաւորման շրջանն է: «Երիտասարդի մը օրագրէն» պատմումա՞քը, ինչպէս խորագիրն իսկ կը մատնէ, օրագրութեան ձեւով գրուած տասնիննամեայ յոյն Անսուլայի պարագան է, որ իր կենցաղին ու փնտռտութիւններուն մէջ, որոնք իր օրերուն համար համարձակ պէտք է նկատուին, կը յղանայ եւ ընկերային շրջապատին վերաբերումին պատճառաւ անձնասպան կ'ըլլայ, իրմով հետաքրքրուած պամող երիտասարդը հասցնելով խելագարութեան սահմաններուն:

«Թուրքը» պատմումա՞քը, հաւանաբար իսկական դէպքէ մը մեկնած, նուիրուած է հեղինակին մօրեղբօր յիշատակին: Գէորգ, որ ֆրանսական բանակի տեղակալ է, երբ շոգեկառքէն ապրանքներ կ'իջեցնեն, երկաթուղիի գիծին միւս կողմը կ'անցնի, որպէս-

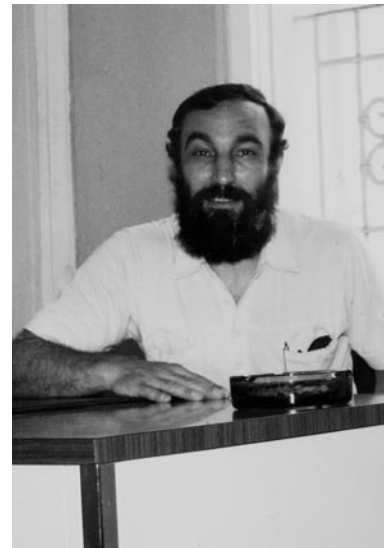
¹ Բոլոր մէջերումները իր *Գրական եւ իմացական էջեր* հատորէն են, 524 էջ, Համազգային Գանատայի Օշական մատենաշար, 2024, Թորոնթօ, Գանատա, խմբագիր՝ Յարութիւն Պէրպէրեան:

զի բլուրի բարձունքէն աւելի լաւ հսկէ աշխատանքին, այս ձեռով թրքական սահմանը հատած կ'ըլլայ եւ թուրք զինուորներ կը ձերբակալեն զինք: Շաքիր պէյ անունով սպայ մը, որ Յեղասպանութեան տարիներուն հայ աղջկան մը հետ պսակուած էր, որ համաձայնած էր այս կարգադրութեան, պայմանով որ ան իր ծնողները ապահով Հալէպ հասցնէ, գերիներու փոխանակման ձեռով Գէորգը կը փրկէ այդ կամայական մահապատիժէն, իսկ աւելի ուշ ...թրքական մամուլէն ի յայտ կու գայ, որ ինք գնդակահարութեան կ'ենթարկուի իր այս կարգադրութեան համար:

Հոս կայ «Շիրիմ» խորագրով պատմուածք մը, որ հետաքրքրականօրէն շիրիմի մը դիմաց ամբողջովին երկխօսութեան, գրոյցի ձեռով զարգանալով հանդերձ, անորոշ կացութեան մը դիմաց կը ձգէ ընթերցողը: Նման, շիրիմի մը հետ աղերսուած «Յաղաքս ոտից եւ փրկութեան մերոյ» պատմուածքը, փորձելով հանդերձ խորհրդանշական իմաստ մը զգենուլ, նոյնպէս անորոշ հարցականներ կը ստեղծէ: Սակայն ինչպէս կը տեսնենք, հեղինակին կողմէ միշտ փնտրուողը կայ նոր խօսքի ու ձեւերու:

Ամեն պարագայի, Էթիեմեզեանի այս շրջանի թէ աւելի ուշ պատմուածքներուն մէջ, պատմող հերոսը շրջապատի արժէքներէն դժգոհ, ընդհանրապէս ըմբոստ կերպար է: Հոն՝ կիները, Անսուլաները կամ Տաթեիկները իրենց ընկերային պայմաններուն զոհերն են եւ ատոր համար ողբերգական վախճան կ'ունենան: Կան նաեւ Կիլէնի նման անձեր, որոնք իրենց անմիջական հարազատներով, հեռացած են հայութենէ, այլասերած են, կ'ուզեն ծածկել իրենց ազգութիւնը, որ դարձեալ ընդվզումի կը մատնէ պատմող կերպարը: Իսկ «Քառասունութ ժամ» պատուոյ խօսք» արձակը, որ Յեղասպանութեան յիսնամեակի նշման առթիւ գրուած է, կրկին դժգոհութեան արտայայտութիւն է եւ ցատում կը դրսեւորէ այս անգամ ազգային ղեկավարութեան դէմ, պահանջելով խօսքէն անդին, իսկական պայքարի անցնելու:

Շուրջ երկու տարի ետք *Ահեկանի* մէջ լոյս տեսած պատմուածքները արդէն շատ աւելի հասուն աշխարհ մը կը բերեն եւ կը սկսին խորհրդանշական իմաստներ ստանալ (ինչպէս նշեցինք, նախապէս այս մէկը փորձուած էր «Յաղաքս ոտից եւ փրկութեան մերոյ» պատմուածքին մէջ, սակայն հոս իսկապէս յաջող ամբողջութիւն մը կը կազմէ): «Մեղեդի երգիս համար» գրութեան պատմողը Սեւ Անտառին մէջէն պիտի անցնի հասնելու թողլքուած դղեակը, որուն ճարտարապետը իր ցեղին՝ գնչուներու պատմութիւնը գրած է, սակայն երբ պատմող անձը կը գտնէ գործը՝ արդէն ճարտարապետը այրած է զայն եւ միայն վերջաբանը պահած: Այսպէս կ'իմանանք, որ ան կ'ապրէր իր աղջկան՝ Մաշայի հետ, որ *«խօսիլ չի սիրեր ու կը շարժէր: Շարժում եւ պար, եւ աւելի յաճախ՝ լռութիւն»* (էջ 90): Արդէն կը տեսնենք որ ներկայով կը շարունակուի պատմուածքը, մեկնած ճարտարապետին պատմումէն: Աղջկան մայրը՝ Քսենիան, շատոնց ձգած է զիրենք եւ *«շրջան մը միսի շուկաներուն թագուհին եղած է»*: Ճարտարապետը, իր տարբեր ծրա-

գիրներուն կողքին՝ ինքնաշարժի եւ խորհրդանշական քանդակի մը վրան կ'աշխատի: Մաշան կը խնդրէ իրմէ գտնել մայրը եւ տուն բերել. հայրը չի կրնար մերժել աղջկան: Քսենիան վեց ամիս մնալէ ետք՝ դարձեալ ը հեռանայ: Ատեն մը ետք, Մաշան դարձ- ե- ալ կը պահանջէ, որ հայրը մօրը բերէ եւ կը տեսնենք, թէ աղջիկը գիտէ մօրը ուր ըլլա- լը: Քսենիան կու գայ եւ արդէն իր ամբողջ գեղեցկութիւնն ու հմայքը կորսնցուցած է: Ճարտարապետը պիտի գրէ.

Կ'ատեն Քսենիան: Կ'ատեն իր մէջ տարիքը եւ անոր միջոցաւ պարտադրուող տգեղութիւնը: Կ'ատեն իր ծրագրին յաջողութիւնը: Նախ Մաշան ապահովեց, յետոյ տարիներ ետք, երբ յափրացած կեանքէն, կ'ուզէր հանգիստ կեանք մը վարել, դղեակի մը մենութեան մէջ ապահոված եղաւ նաեւ ինքզինք: Կ'ատեն զինք տակաւին, որովհետեւ ես ծրագրով մը աշխատող չեմ կրցած ըլլալ: Իսկ իր ծրագիրները՝ վասն շնչառութեան մը, որ իմաստ չունի: Որովհետեւ վստահ եմ թէ իր կեանքին մեղեդին արդէն իսկ խորտակուած է: Իսկ Մաշան: Ոչինչով կը տարբերի ինձմէ: Պիտի ապրի մօտաւոր չափով, այնպէս ինչպէս ապրած եմ ես, պիտի զգայ եւ տառապի, սիրէ եւ լքուի, քաշկոտէ իր գոյութիւնը մինչեւ խոր ծե- րութիւն, երբ մահը գայ իր դուռը բխելու: Քինք ծեր վիճակի մէջ պատկերա- ցնել արդէն ջիղերս թունդ կը հանէ: Կ'ուզեմ որ մնայ ճիշտ այնպէս ինչպէս որ է հիմա (էջ 93-94):

Այդ օրը Ճարտարապետը իր պատրաստած ինքնաշարժը ամբողջովին կարմիր կը ներկէ, գնչու նուագողներ բերել կու տայ, ուրախ երեկոյ մը կ'անցընեն: Յաջորդ օրը, ճարտարապետը Քսենիան եւ Մաշան հետը առած այդ ինքնաշարժով զանոնք պտոյ- տի կը հանէ եւ անդունդէ մը վար կը վարէ զայն: Ճարտարապետին մտքին մէջ, հաւա- նաբար այս միակ ձենն է Մաշան այդ տառապանքէն ու ձեւագերծումէն փրկելու:

Պատմութեամբը բազմաթիւ հարցականներ կը ստեղծէ իր խորհրդանշաններով, ճար- տարապետին մօտեցումներով եւ ողբերգական լուծումով, որոնց հետ կրնանք համա- ձայն կամ տարակարծիք ըլլալ, սակայն կը զգանք, որ խորհրդաւոր ու հետաքրքրական աշխարհի մը մէջ մեզ քաշած է հեղինակը: Էթիեմեզեան, աւելի ուշ նաեւ, խորհրդանշ- յական պատկերներով յատկանշուող պատմութիւններ պիտի տայ, ինչպէս՝ «Պատա- տա- ոը, որ չէր», «Հարալէզ» եւ այլն:

Հետաքրքրականը այն է, որ խօսքէն աւելի պարով արայայտուելու նախընտրութիւ- նը աւելի ուշ դարձեալ կը շեշտուի «Պատառը որ չէր» պատմութիւն մէջ: Հոս պատ- մող կերպարը գեղանկարիչ մըն է, որ Մոնթրէալի Place des Arts-ի մէջ «Քնացող գեղեց- կուհին» դիտած ատեն կը հմայուի սեւեր հագած կախարդի դերը վերցուցած պարու- հիով, որ պահ մը կարծես կ'անշարժանայ երկնքի եւ երկրի միջեւ: Յաջորդ օրը բարե- կամի մը միջոցաւ կը յաջողի ելոյթի փորձին ներկայ գտնուիլ եւ ծանօթանալ պարու- հիին՝ Վազլավին հետ, որ հաւանաբար նոյնպէս գաղթական՝ ծագումով չէիս է, համր, սակայն խոլ չէ: Ծանօթութիւնը կը վերածուի մտերմութեան: Պատմողին համար աղջը- կան մէջ գրաւիչը այն է, որ քիչ շարժումներով կենսականը կ'արտայայտէ, մինչ իր նախ- կին ընկերուհին շատ կը խօսէր՝ առանց հիմնական մտքեր արտայայտելու կամ զինք

հասկանալու: Վասպակ կարծես կը սկսի լոյս, գոյն մտցնել իր պաստառին մէջ, սակայն աղջկան հարցը այն է, որ կ'ուզէ իւրովի մեկնաբանել իր պարի բաժինները, եւ հակառակ անոր որ շատ գեղեցիկ են անոնք, բեմավարին հետ տարակարծութիւններ ունենալով գործէ կ'արձակուի, եւ չուզելով ընկերոջ վրայ բեռ ըլլալ՝ նկարիչէն կը հեռանայ, հաւանաբար մէկ այլ քաղաք կը մեկնի եւ այսպէս, արուեստագէտին մտքին մէջ ստեղծուելիք պաստառը, որ այս պարին ու իրենց յարաբերութեան դրսեւորումը պիտի ըլլար՝ կը մնայ արարելի, անշուշտ եթէ կարելի ըլլայ զայն իրագործել:

Վագգէն, այս շրջանին եւ աւելի ուշ, գրելու տարբեր ոճեր պիտի փորձէ կամ գործածէ: Ընդհանրապէս պատմողական-նկարագրողական ձեւով կը զարգանան անոնք: Կը գործածուի նաեւ երկխօսութիւնը: Ինչպէս տեսանք՝ պատմուածքները խորհրդանշական տարողութիւններ կը ստանան յաճախ, կը գործածուի օրագրայինը, այլուր՝ ինչպէս «Տեղատոութիւն եւ մակընթացութիւն» պատմուածքին մէջ, նամակի ձեւով կ'ընթանայ գրութիւնը, որ կրնայ եւ չորկուիլ. պարզապէս ներքին մենախօսութեան կը վերածուի, կամ՝ «Նամակ՝ գիւղացի բանաստեղծէն»ը: «Քերմէս» պատմուածքը կը սկըսի հետեւեալ մուտքով. «Քերմէսը մէջս է» եւ կը շարունակուի առանձին խորագիրներու տակ ինկած բաժիններով՝ վայելք, մաղթանք, Աշխէն, նուիրում, անձկութիւն, հանդիպում, ականայ, պար, մրցում, առասպել, թագուհին, ելք:

Ահեկանի մէջ լոյս տեսած վերոյիշեալ գրութիւններուն եւ «Լոյծ յանգեր»ուն մէջ, կնոջ ու շրջապատին հետ շփուելու, փնտռտուքի, դժգոհութեան, գինովութեան եւ նման բազմաթիւ ապրումներ ու զգացումներ կան: Նիցչէն իր «Ողբերգութեան ծնունդը» գործին մէջ երկու յստակ ուժեր կ'առանձնացնէ՝ Ապողոնը, որ գեղեցկութիւնը, կարգն ու տրամաբանութիւնը կը ներկայացնէ, եւ Տայնիսիսը, որ նախնական ձեւի, գլխաւոր հակադեցութիւնն է բարձրագոյնին, այս երկու կացութիւններուն կամ ուժերուն հանդիպումը, ըստ Նիցչէի, կը ստեղծէ ամենախոռովիչ երաժշտութիւնը եւ ողբերգական թատրոնը, որ ոչ միայն կը բացայայտէ տառապանքի մասին ճշմարտութիւնը, այլեւ մխիթարութիւն կը բերէ: Էթիմեզեանի կերպարը նման հակասութիւններու մէջ կ'իյնայ: Գիտակցութիւնը թոյն մը կը նկատէ, որ զինք կարծես կ'անդամալուծէ, մինչ գինովութիւնը զինք որոշ չափով անիշխանական, ազատ, անկեղծ կը դարձնէ, մէջը «բարութեան եւ մշուշի մթնոլորտ (էջ 112) կ'արթնցնէ: Սակայն հիմնականօրէն, պատմող կերպարը կամ իր «հերոս»ը առանձին անձ մըն է, որ իր ներքին տուայտանքները ունի, կ'որոնէ սովորականէն անդինը, աւելին: Այդ կերպարը իր հոգեկան տեղատոութիւններուն եւ մակընթացութիւններուն ընթացքին պիտի ըսէ. «*մէկ կողմնացոյց ունէի միայն: Տառապանքը: Տառապանքը եւ անոր գեղեցկութիւնը, ազնուացումը, փրկութիւնը*» (էջ 101), ինչ որ Նիցչէի եզրակացութեան մէկ տարբերակը կամ արձագանգը չէ՝:

Այս շրջանին եւ աւելի ուշ նաեւ պատմողը յաճախ կը նշէ, որ ինք գրող է, ինչպէս «Վերջ եւ սկիզբ»ին մէջ, ուր հայութենէ հեռացած Կիւլէնը տեսանք «Տեղատոութեան» մէջ կամ «Լոյծ յանգեր»ուն, որ կը սկսի այսպէս. «*Միանգամընդմիջոր ձերբազատուելու համար քեզմէ, գիշերներուս գիշեր գրութիւն, թող այս գրութիւնը (շեշտուած իմ կողմէ) օգնականս դառնայ*» (էջ 106), ապա կը խօսի գրութիւն մը վերարտադրելու դժուարու-

թեան մասին, կամ կը յիշէ. «Առաւօտուն այնքան լաւարեւ կերպով խոստացայ եւ ինծի տալ պատմութեամբ» (էջ 114) եւ այլն: Դեռ պիտի խոստովանի. «Ես Փիրանյանի աշխատանքն եմ, որ հեղինակը կը փնտրէ եւ կը յուսահատի իր փնտրութիւն մէջ, որովհետեւ հեղինակը ինքն է» (էջ 111):

Այսպէս, Վազգէն Էթիմեզեան, այս հանգրուանին, գրած ատեն գրողական արարքին միշտ գիտակից է եւ այս իրողութեան մասնակից կը դարձնէ ընթերցողը: «Քոմա»յի սկզբնատրութեան, բնութիւնը նկարագրող գեղեցիկ բաժինէ մը ետք պիտի ըսէ.

Այն չէ կարելորդ որ դուք բաւարարութիւն պիտի գգա՞ք թէ ոչ: Կրնաք զգալ եւ նաեւ չզգալ: Այդ ձեր հարցն է: Ի վերջոյ կարելի չէ չգրուած կտորի մը մասին գաղափար յայտնել. եւ դուք տակաւին չէք կարդացած այդ կտորը: Որովհետեւ մարդը, որ դուք էք, եւ գրողը, որ ես եմ, այնքան յարափոփոխ են որ իրենց մէկ վայրկեանի ապրումը կրնայ դարեր լեցնել եւ տարիներու կեանքը՝ ոչինչով նպաստել վայրկեաններու: Ըստ իս, այս պահուս, այս կտորը կը թուի, նոր բառով մը, անգրելի: Բայց որ գրուած կտորը անգրելի կտորի մը գրուած արտայայտութիւնը չէ, եւ որ կտորը, որքան ալ գեղեցիկ ըլլայ իր կառոյցով, ոճով, լեզուով եւ մասամբ նորին, տակաւին չըսուած բաներ չունի իր մէջ Լեզուն շատ տկար, շատ խեղճ գործիք մըն է, ըսելու համար ամեն ինչ եւ ոչինչ (էջ 124-125):

Ուրեմն, ինչպէս հեղինակը կը խոստովանի, այս մէկը փորձ մըն է «վերածելու անգրելի կտոր մը՝ գրելի» (էջ 125):

Հեղինակը գրութիւնը պատրաստելէ ետք Գոգոյիս կու տայ, որ զայն մեքենագրէ, իսկ այս վերջինը երբ կը մերժէ վճարում ստանալ՝ ինք գրութիւնը պատռելով, չորսի բաժնած աղբաման կը նետէ եւ ամբողջ գիշերը կը թափառի Պէյրոսի ծովափնեայ փողոցներուն, կը խմէ, յիշատակներ իր մէջ կ'արթննան եղբորմէ, ինքնաշարժի մրցումի մը մասնակցութիւնը կը յիշէ եւ տեղ մը ձախողած սիրոյ մը տագնապը կը պողթկայ. «Ջիս այս օրին հասցուցիր, շան աղջիկ» (էջ 133): Փաստօրէն իրականութիւնն ու գրութիւնը իրեց սահմանները կորսնցուցած են, ինչպէս գրելու առիթ տուած փորձառութիւնն ու գրելու արարքը: Առաւօտուն, երբ սենեակ կը վերադառնայ, կը տեսնէ որ Գոգոն պատռուած էջերը փակցուցած եւ մեքենագրած է: Անշուշտ կարելի է հարց տալ ու մտածել, թէ ինչո՞ւ «ուրիշ» մը պիտի հաւաքէր զայն: Իսկ թերեւս՝ այդ ուրիշը ինքը չէ՞, որ որոշ հեռաւորութենէ մը, այնքան անձնական փորձառութիւններու միաձուլուած փունջ մը առարկայականօրէն ի մի պիտի բերէ, քանի գիշերը չնկարագրուած գրութեան սկզբնատրութեան «գիշերներու գիշեր» գրութեան մասին կը գրէ:

Տասնամեակի մը լռութիւնը կայ վերոգրեալ պատմութեան եւ յաջորդին միջեւ՝ “Viva la Muerte”, որ հեղինակի Գանատա անցուցած ժամանակաշրջանն է: Այս եւ յաջորդ կարճ պատմութեանքը՝ «Առանց բացատրութեան», ընդհանրապէս օտարին կամ այլին հետ յարաբերելու դժուարութիւն կը մատնէ: Առաջինին պարագային՝ հակառակ իրենց կենսակցութեան, տեղացին կը փորձէ դուրսէն եկած կողակիցը ոչնչացնել: Երկրորդ գրութեան մէջ, ուր օտար աղջկան մը հետ յարաբերութիւն մը կը նկարագրէ, կինը կը խօսի թէ կը

հասկնայ զինք, զիտէ ինչ կը նշանակէ օտար ըլլալ, զիտէ թէ ինչ է ցեղասպանութիւնը, կարդացած է Աննա Ֆրանքը եւայլն, մտերիմ ֆիզիքական յարաբերութիւն կ'ունենան, սակայն պատմողը կը մտածէ, թէ ինչո՞ւ նորէն այս թակարդին մէջ ինկաւ, անկողինին մէջ երկարած կը զգայ այնպէս, որ գործածուած է, ինչպէս աշխատանքի ատեն կը գործածուի. կը զգայ նաեւ այնպէս. *«որովհետեւ յարաբերութիւն մշակելու նախապայման՝ հաւասարութեան տրուելը չունիս: Կամ վաճիւն ես, կամ վերը»* (էջ 148): Այսպէս, չ'ուզեր այդ գեղեցիկ կիներ դարձեալ տեսնել: Այս մէկը առաջին պարագան չէ, սակայն ինք եւս բացատրութիւն չունի: Թերեւս այս «օտար» կոչուածին հետ յարաբերութեան անկարելիութիւնն է իրեն համար: Զարմանալի չէ, որ ինչպէս ֆրանսահայ գրողներու մեծամասնութեան մօտ տեսած ենք, հոս եւս միւսին, այլին, Էթիւմեզեանի բառով՝ օտարին հետ ընկերային, հոգեբանական, նոյնիսկ ֆիզիքական մակարդակներու վրայ յարաբերելու դժուարութիւններ կը ստեղծուին: Ամեն պարագայի, ասոնք բարեբախտաբար միատեսակ յարաբերութիւններ չեն, բարդ են, վերաբերումն ալ միշտ ժխտական չէ, թերեւս այն պատճառով, որ Հիւսիսային Ամերիկեան, եւ հեղինակին ապրած գանատական ընկերութիւնը ինքնին գաղթականներէ կազմուած հաւաքականութիւն մըն է, որքան ալ այնտեղ Անկլօ-Սաքսոն կամ ֆրանսական տիրական մեծամասնութիւններ ըլլան:

Այս շրջանի գործերուն մէջ բնականաբար տեսնուող անձնատրութիւնները գանատացիներ կամ պատմող կերպարին նման գաղթականներն են, ինչպէս՝ «Մասանկօ» պատմուածքի նախկին բանակային ու կոփամարտիկ, Էքուատօրէն աքսորական Մասանկօն, որուն առօրեայ դժուարութիւնները խեղճացուցած են զինք, չկարենալ վերադառնալու կացութիւնը՝ յուսահատութեան մատնած, եւ նախկին բարեկամը ըլլալով Վիվին, ատեն մը կ'ընդունին որ իրենց հետ բնակի, որովհետեւ պատմողը եւս աքսորական զգալով կը հասկնայ Մասանկոյի հոգեվիճակը, իսկ այս վերջինը, ատեն մը ետք, երբ դանակը ձեռքին իրենց սենեակը կը մտնէ եւ պատմող կերպարը կը յաջողի ձեռքէն առնել դանակը, կ'ըսէ այսպէս. *«պարտութեան այնպիսի նայուածք մը ներկեցիր վրաս, որ ես, նոյնացած քեզի, քու պարտութեանդ մէջ իմ պարտութիւնս տեսայ»* (էջ 178):

Ներգաղթածներու աշխարհին մէկ ուրիշ գոհն է Լարիսա Կորուքը, որ ինքզինք ուքրանացի կը կարծէ, սակայն չի գիտեր որ թրքական ցեղի մը կը պատկանի եւ ինքզինք նուիրագործելու, ազնիւ դատերու նուիրելու ճիգերուն մէջ՝ միշտ կը չարաշահուի («Արեան կանչ»):

«Կոտտանք» պատմուածքի Հրաչ Պետիկեանը նոյն այս համարկումի դժուարութիւնը կ'ապրի: Հոլանտական ծագումով Ճոյսին հետ յարաբերութիւնը որոշ կէտէ մը անդին՝ յանձնառութեան աստիճանի չի հասնիր, քանի Հրաչ իր ազատութիւն պահելը առաջնահերթ կը նկատէ կամ կը պատրուակէ, իսկ Ֆալէն՝ այն կանաչ VW ինքնաշարժը, որ Ճոյսին հետ միասնաբար գնած էին, իրենց քայքայուող յարաբերութեան խորհրդանշին կը վերածուի, թողլքուած, անոր բոլոր մասերը ուրիշներէ կը տարուին, վերջատրութեան՝ ճգնուելով թափօնի վերածուելու համար: Իսկ Հրաչ, որ հակասութիւններու, զիրար խաչաձեռող զգացումներու աշխարհի մը մէջ ինկած է, արձակուրդին ճամբայ կ'ելլէ Մոնթրէալէն Պէյրոն Երթալու եւ հարազատները տեսնելու համար, երբ կը հաս-

նի Պեյրուի օդակայանը, կ'անդրադառնայ որ իր կացութենէն փախուստ կու տայ, եւ քանի մը օր պանդոկի մը մէջ մնալէ ետք՝ հաւանաբար առանց ընտանիքը տեսնելու Գանատա կը վերադառնայ: Փաստօրէն, ան այլեւս տուեալ երկու աշխարհներէն ոչ մէկուն կը պատկանի:

Նոյնիսկ իսկապէս հայ գրականութեան մէջ ինքնուրոյն նիւթով «Կրկէս»ի Խաչիկեանը, որ ամուսնացած է Քէթիին հետ եւ Արի անունով զաւակ մը ունին, երբ ինքնշարժի մրցումի մը մասնակցելուն համար վիճաբանութեան մը կը բռնուին, «ինքզինքդ ի՞նչ կը կարծես» կը բացագանչէ կինը, ձայնակցելով այն բոլորին, որոնք զինք ամբարտաւան նկատած էին եւ զայրացած, թէ դուրսէն եկած «օտար մը կը համարձակէր ոչ միայն գալ հաստատուիլ երկրէն ներս, այլեւ՝ մասնակցիլ *ազնուական* մրցումի մը» (էջ 17): Այդ գիշեր, առաջին անգամ ըլլալով Խաչիկեան կը հայիոյէ կնոջ անկյօ-սաքսոն ցեղին, իսկ Քէթին փոխադարձելով, «*անծանօթ շան լակոտին մէկը*» կը նկատէ զինք եւ կ'աւելցնէ, թէ «*կամէ՛նայ զինք իր բարեկամներուն ծանօթացնելու*» (էջ 17): Ինքնաշարժներու մըրցումը շահիլը Խաչիկեանի յաղթանակն է այս մտածողութեան դէմ եւ զակին՝ հպարտութիւն պատճառելու եւ իր արժանապատուութիւնը դրսեւորելու ձեւ մը, սակայն ամուսնութեան, անձնական մակարդակի վրայ, դիւրաբեկ կապ մը կը մատնէ:

Հաւանաբար, Էթիեմեզեանի հերոսին համար իտէալականը պարուիի Վասլավին պէս մէկ այլ գաղթականի հետ յարաբերութիւնն է, կին մը որ խորքային է, կ'ապրի ինչ որ կը կատարէ, անկախ է: Իսկ առաւօտ մը, կենակցելէ, երանաւէտ գիշեր մը անցնելէ ետք, նկարիչը պիտի ըսէ. «*Եւ դուն տրուեցար իրեն, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս ինք տրուեցաւ քեզի առանց սակարկութեան, առանց վէճի, առանց մտահոգութեան, առանց ապագայի հանդէպ որեւէ երկիւղի*» (էջ 159): Սակայն այս մէկն ալ մնայուն յարաբերութեան չի վերածուիր: Թերեւս Էթիեմեզեանի հերոսին համար ասիկա անկարելիութիւն մը կը մատնէ:

Այս հանգրուանին Էթիեմեզեանի մէկ այլ գրութիւնը կը կոչուի «Մէր» եւ ձեւով մը կ'արձագանգէ «Պաստառը, որ չէր» պատմութեանը եւ աւելի անդին կ'երթայ: Կերպարներու ազգութիւնը չի նշուիր եւ կարեւոր չէ. գաղթականի ընկերային խնդիրներ չկան: Չորս թելադրական էջերու մէջ այր մարդու եւ կնոջ հասուն, ֆիզիքական ու հոգեկան յարաբերութիւն մը կը ներկայացուի իր մութ ու լոյս կողմերով, տարբեր երեսներով: Վերջապրութեան, այր ու կին, ցնցուղին տակ զիրար կ'օճառեն: Էթիեմեզեանի համար, հաւանաբար այս է իտէալական կապը:

Վ. Էթիեմեզեանի 1980-ին գրած մէկ պատմութեանը կը կոչուի «Յարալէզ», որ բաւական ազատ կառոյցով, տարբեր ժամանակաշրջաններու փորձառութիւններով հարուստ, համապարփակ աշխարհ մը կը բերէ, տեղ-տեղ խորհրդանշական տարրութիւններ ստանալով: Բիչ մը ընդարձակ մէջբերումներով պիտի ներկայացնեն գործը:

Օտար ափեր ինկած յարալէզ: Բիչ խոցուեցար:

Այլամերժութեամբ, արհամարհանքով եւ չարութեամբ, կճոճ չարութեամբ, չըսուեցան քեզի, որ վերադառնաս «հոն» ուրկէ եկած ես»...: Աշխարհի ծայրը

տեղ մը, որուն ուր ըլլալը կարենոր իսկ չէ: Չհարցուցիր դուն քեզի. «Ո՛ր վերադառնամ... ո՛ր է հողս... ուրկէ՞ կու գամ ես...»

Չդրուեցան առջեդ աշխատանքի արգելքներ: Փողոցներու մէջէն կճատներ չհաւաքեցիր: Անունիդ եւ դիմագիծիդ պատճառով խտրական վերաբերումի չարժանացար:

Եւ ի՞նչ տիեզերական երագով ուզեցիր քանդել կապանքները, խօսիլ, շահուիլ, հասկնալ, հասկցուիլ: Պոռալ անարդարութեանց, բոլոր տեսակի անարդարութեանց դէմ:

Հաղորդակցիլ: Հաղորդուիլ: Քեզ դիմագրաւեցին անողոր պատեր:

Տագնապեցար եւ պայքարի տարբեր միջոցներ փնտռեցիր (էջ 201-202):

Իր ըմբոստացման այդ օրերուն կը հանդիպինք Իսկրիտին, իր պայքարի մէկ ընկերուհին, որ նոյնպէս այն քանի մը օտար կիներէն է, որ դրական լոյսի տակ կը ներկայացուի:

Սակայն վերադարձին, իրեն ծանօթ շրջապատն ու աշխարհն ալ օտարացած կը գրտնէ. փոխուած է ինք եւ փոխուած է շրջապատը, փոխուած են շրջապատի արժէքները:

Եւ պատահեցաւ անխուսափելին:

Վերադարձաւ հոն՝ ուրկէ եկած էր...:

Քիչ մը ամեն տեղ հանդիպեցաւ «արդէն իսկ բազմիցս տեսնուած» երեւոյթներու:

Կը խօսուէր ինքնացման, օտարումի, այլասերումի, յեղափոխութեան, կուսութեան, ճակատագրապաշտութեան, անէծքի եւ կարօտի մասին:

Մշակոյթի, ըմբռնման եղանակի եւ աշխարհահայեացքի տարբերութիւններ կը նետուէին հրապարակ: «Դուն մեզ չես հասկնար», կը լսէր ամեն կողմէ: Եւ իսկապէս կ'անդրադառնար, որ չէր հասկնար: Ատոր մէջ դեր կը կատարէր այլեւս հասկնալու չկամութիւնը: Ինքն ալ ուներ իր մշակոյթը, ըմբռնման եղանակը, աշխարհահայեացքը:

Յարալիզեանը:

..... Մինակ էր եւ օտար նոյնիսկ հարազատներու մէջ: Ինչպէս միշտ:

Կա՛մ ինք օտարացած, այլասերած էր, կա՛մ հարազատները:

Ինք կը հաւատարմանէ անէծքի, յիշատակի, յիշողութեան եւ դատապարտութեան:

Պարզապէս ընդունեց զանոնք:

Պիտի երթար եւ Արտաւազդի ու Փոքր Մհերի նման փակուէր քարանձաւի մը մէջ:

Քարանձաւը պէտք է սակայն ըլլար օտար մէկ տեղ, որպէսզի չսրբապղծուէին նախնիները (էջ 203-204):

Էթիեմեզեան, գրած ատեն այս տողերը, տարբեր տարիքային ժամանակաշրջաններու, տարբեր միջավայրերու փորձառութեանց աշխարհ մը ունի իր ետին, եթէ օտարումը սկիզբը այդ նոր, Հիւսիս Ամերիկեան միջավայրին մէջ էր, վերադարձին՝

օտարումը իրեն «ծանօթ», Արեւելեան աշխարհին մէջ է, եւ յարալէզը ինչքան կրնայ դարմանել իր հոգեկան կամ այլ վերքերը: Հեղինակը պարզապէս այդ փորձառութիւններու իմաստութեան աշխարհէն բան մը կարծես կ'ուզէ փոխանցել ըսելով. «*Ինչ ձեռով կարելի է թարմացնել յիշատակդ եւ սերունդներ յուզել անով: Կարելի է ենթադրել, որ օրինակելի բան մը կը գործուի յիշատակիդ մէջ*» (էջ 204):

Էթիեմեզեանի վերջին պատմութիւններէն մէկը, հրատարակուած 1981-ին, կը կոչուի «Մահուան բաղձանք»: Գրութիւնը կը բացուի հայ գրականութեան անհեթեթի գլխաւոր վարպետին՝ Վահէ Օշականի մէկ մէջբերումով, որ կարծես բեմը կը ստեղծէ դիպաշարին: Պատմողը կը սպասէ կնոջ ծննդաբերութեան եւ կը յուսայ որ կինը մեռնի, եւ յուսախաբ կ'ըլլայ, երբ կինը ողջ կը մնայ եւ զաւակը կը ծնի: Սակայն միւս կողմէ, առօրեայէն միշտ դժգոհ, սովորականէն տարբեր բան մը փնտռող պատմող կերպարը, աստե՛ն մը նորածին զաւակը այդ նորութիւնը կը նկատէ, կը սիրէ մանուկը մինչեւ այն ատեն, երբ կ'անդրադառնայ որ երեխային ցուցաբերած «*սիրոյն մէջ իսկ պահանջկոտութիւն կար, անհանդարտ, ջղային, քմայքոյ պահանջկոտութիւն մը*» (էջ 187): Աւելի ուշ պիտի ըսէ. «*այս մանուկը ես եմ*», սակայն այս գիտակցումը չ'նորախացներ զինք. կը տըխ-

րի որ երեխան իրեն պէս «*դժբախտ ու դժգոհ պիտի ըլլայ*» (էջ 187): Խոռվայոյզ վիճակը կը շարունակուի եւ ինք տակաւին կեանքին մէջ նորութիւն կը փնտռէ եւ քաֆքայական մթնոլորտ մը կը ստեղծուի՝ անորոշ պայմաններու տակ կը ձերբակալուի, կը բանտարկուի, նոյնիսկ ռումբ մը կը պայթի դրան դիմաց, եւ երեխան շակած սարսափա-

Վազգէն Էթիեմեզեան ... անկեղծ է իր ստեղծագործութեան հանդէպ, գրական արտայայտութեան տարբեր ձեւեր կը փորձէ, իր հորիզոնները շարունակ կ'ընդարձակէ, կեղծ բարոյական դատումներ չի կատարեր եւ չի խուսափիր մարդու աշխարհին մութ երեսները եւս պեղելէ:

հար կնոջ կողքին՝ իր դէմքին ժպիտ կ'ուրուագծուի, իսկ գրութեան աւարտին, երբ դրան դիմաց կը տեսնէ զինք ահաբեկելու եկած անձը՝ կ'անդրադառնայ որ փնտռած նորութիւնը ոչ թէ կնոջ մահն էր, այլ՝ իր սեփական մահը: Կեանքի առօրեականին ու անհեթեթին դէմ դժգոհութիւնը, ինչպէս տասնչորս տարի առաջ գրուած «Մեղեդի երգիս համար» պատմութիւն մէջ, մահուան մթնոլորտին մէջ կը փակուի:

Այս ձեռով մէկ համադրումը կատարած կ'ըլլանք Վազգէն Էթիեմեզեանի գեղարուեստական արձակին, որ երեք յստակ հանգրուաններէ կ'անցնի իր արծարծած թեմաներով ու հաստնութեամբ, անկեղծ է իր ստեղծագործութեան հանդէպ, գրական արտայայտութեան տարբեր ձեւեր կը փորձէ, իր հորիզոնները շարունակ կ'ընդարձակէ, կեղծ բարոյական դատումներ չի կատարեր եւ չի խուսափիր մարդու աշխարհին մութ երեսները եւս պեղելէ:

ՓՈՐՁ՝ ՄՕՏԵՆԱԼՈՒ ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆԻՆ

ԳԱՌՆԻԿ ԱԻ. Ք. Գ.

Ա.

Մարկ Նշանեանի *Թարգմանական Դամբանական* հատորը լոյս տեսաւ Երեւան, 2024-ին, իբրեւ հրատարակութիւն «ԿԱՄ Փիլիսոփայական Գրադարան»-ի: Առաջին թիւն է մատենաշարին, թէւ չէ նշուած:

Գիրքին սկիզբը՝ բնաբան մը Ֆրիդրիխ Նիցշէէ, նախ՝ գերմաներէնով, ապա՝ հայերէն թարգմանութեամբ, որ է. «Այս աշնան, հնարաւորինս չափ թեթեւ հագուածքով, երկու անգամ ներկայ գտնուեցայ իմ յողարկաւորութեանս...»: Բնաբանը նաեւ կը գտնենք այն գլխուն մէջ, որ կը կրէ «Նիցշէի Յալիտենական Վերադարձը» վերնագրութիւնը: Փիլիսոփային խելագարութեան ժամանակէն՝ «կատակախառն խօսքեր»ով նամակէ մըն է անիկա, «ամբողջովին գիտակից տեսակէն» յետ գրութեան մէջ: Թէ Նշանեան ինչո՞ւ ընտրած է այս բնաբանը՝ չէ պարզաբանած: Հասկնալի է, թէ անիկա լարելու համար է գիրքին ամբողջ բովանդակութիւնը: Ուստի՝ նշանակութեան համար՝ իմ պարզաբանումը. 1) Քանի գիրքը ձօնուած է իր բարեկամին՝ Վահան Իշխանեանի յիշատակին, ապա այն յիշատակը իր բարեկամին նուէրն է. բարեկամը յիշատակը նուիրելով՝ մահը նուիրած է (Նշանեան իր

«Ներել Աններելին» գրութեան մէջ, ըսած է. «Մահուան շնորհիւ է, որ բարեկամութիւնը կրնայ յայտարարուիլ... Երբեք առանց վերյիշումի... Բարեկամը իր մահն է, ուրեմն, որ կը նուիրէ բարեկամին», տեն Բան եւ Գիր Մատենաշարի *Ներման հարցը* գիրքը, Մոնթրէալ, 2017, ՆԱ): Նշանեան, որ «կը դամբանախօսէ» վերապրող մըն է (վերապրողի բարդ փիլիսոփայութիւն մը ունի ան): 2) Գիրքը քայքայումի եւ կորուստի իրարահաղորդ գոյգ փորձընկալում կ'ընդգրկէ: Զոյգ փորձընկալում՝ որոնք իրացուած են, պիտի ըսէի՝ ներանձնականացուած են իր կողմէ՝ մեկնաբանական ճգնութեամբ: Մեկնաբանութիւնը՝ «թեթեւ հագուածք» մըն է (մահուան առջեւ՝ մեր բոլոր հագուածքները «թեթեւ» են, այնպէս չէ): Փորձընկալում մը՝ որ կը վերաբերի գերմանական դէմքերու մտքի որոշ տարրերուն, եւ փորձընկալում մը՝ որ Գրիգոր Պըլտեանի եւ իր դպրութեան ու հայեացքին մասին է:

Նկատի ունենալով գիրքին բովանդակութիւնը, առաջին ենթադրութիւնը կը ներկայանայ որպէս փոխաբերութիւն մը երկրորդին: Երկրորդը իր կարգին փոխաբերութիւն մըն է, աւելի ճիշտ՝ փոխաբերութիւն է Ադէտին կամ, ինչպէս առիթով մը բանաձեւուած է՝ «ցեղասպանական մահուան», եւ անոր փորձառութեան (տեն

«Մահը փրկել», *Յառաջ/Միտք եւ Արուեստ*, 5 նոյեմբեր 1995, ՄՓ): Անկարելի փորձառութեան՝ որպէս «դագաղ» մը, որ իր մէջ կը կրէ ու կը փոխադրէ «իր մտեալները» (ՄՓ): Թէեւ իր համոզումն է, որ կեանքը փոխաբերութիւն մը չէ, բայց ողբերգականօրէն գիտէ՝ թէ «դատապարտուած ենք փոխաբերութեան ճակատագրականութեան»:

Յետ բնաբանին՝ յառաջաբան մը:

Կ'ըսէ, թէ հատորին մէջ հաւաքուած են տարիներու ընթացքին Ինքնագիր գրական ակումբի ծիրին մէջ ներկայացուած քանի մը դասախօսութիւններու բնագիրները, առաւել՝ այլ վայրերու համար նախատեսուած կամ այլ տեղեր խօսուած «ընթերցում»ներ կամ «պարզաբանում»ներ, որոնք Ինքնագիրի կայքէջին մէջ «հիւրընկալուած» են: Անոնցմէ Ֆրիդրիխ Հէօլդերլինի, Ֆրիդրիխ Նիցչէի եւ Վալթեր Բենիամինի նուիրուածները՝ թարգմանութիւններ կցուած ունին, նախ՝ որպէսզի հեղինակները եւ «շօշափուած հարցեր»ը «մատչելի» ըլլան: Ապա՝ քանի սոյն հեղինակները «ուզած են նոյնանալ քայքայումին եւ կորուստին հետ (կամ առնուազն հարց տալ իրենք իրենց, թէ ինչպէ՞ս կարելի է վկայել քայքայումի եւ կորստւած մասին՝ երբ քայքայուած ես եւ կորսուած)», «վերապրող լեզու» հայերէնով, ուստի՝ վերապրողի լեզու հայերէնով կարելոր էր որ լսուէին «քայքայումին եւ կորուստին» անոնց նոյնացումները: Ինչո՞ւ կարելոր էր: Որպէսզի վերապրող լեզուն, ուստի նաեւ վերապրողը ունենար ականջը իմանալու ինքն իր մասին, իր գոյավիճակին:

Յառաջաբանին երկրորդ բաժնով է, որ կը նշուի, թէ հատորը նուիրուած է Վ. Իշխանեանի յիշատակին: (Իշխանեան

մահացաւ տարտ 2022-ին, Մոնթրէալ, եւ Եկեղեցւոյ Կարգը կատարուեցաւ Ս. Յակոբ Առաջնորդանիստ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ): Նշանեան գրած է. «Հոս հաւաքուած գրուածքները մասամբ իրեն կը պարտին իրենց գոյութիւնը, մտածուելէն մինչեւ լոյս աշխարհ գալը: (...) Յիշեցնել պէտք է որ իր ձեռքէն անցան ու հրապարակ ելան ո՛չ միայն հոս հաւաքուած բնագիրները, այլեւ Մորիս Բլանշոյի, (Ֆրիդրիխ) Նիցչէի, (Միշէլ) Ֆուկոյի, Ջորջօ Ագամբէսի թարգմանութիւններս եւ անոնց երբեմն գիրքի ծաւալին հասնող վերջաբանները: Վահանը անոնց հրատարակիչը չէր միայն: Առաջին ընթերցողն էր: Ներշնչման աղբիւրն էր»:

Երբ կը նայինք գրքին բովանդակութեան՝ կը տեսնենք, թէ վերլուծեալ եւ թարգմանեալ հեղինակներէն զատ կան գրութիւններ, որոնք սեւեռուած են արխիւի խնդրին, Գրիգոր Պըլտեանի *Շրջում* «վէպ»ին կամ «պատում»ին, ինքնիշխանութեան եւ գերիշխանութեան խնդրին, Սփիւռքին, եւ սեփական վաստակին ու հայեացքին: Այն «զատ»ը սերտօրէն կապ ունի Ֆր. Հէօլդերլինի, Ֆր. Նիցչէի եւ Վ. Բենիամինի նուիրուած վերլուծումներուն. կը ծառայէ զանոնք իմանալու Նշանեանի ճգնութեան:

Բ.

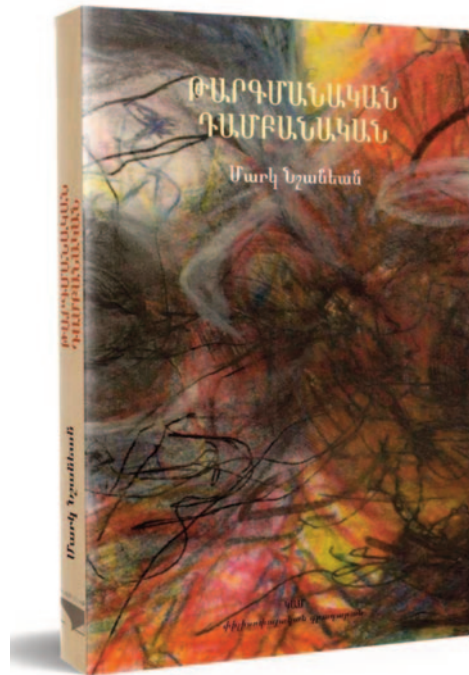
Գրքին բովանդակութիւնը. «Բանաստեղծօրէն Բնակիլ/Ֆրիդրիխ Հէօլդերլինի Շուրջ», կցուած՝ բանաստեղծին *Միակըն* առաջին եւ երրորդ տարբերակներուն թարգմանութիւնը. «Արխիւին Չորրորդ Եզրը». «Վալթեր Բենիամին՝ պատմութիւն եւ մեղամաղձտութիւն», կցուած՝ Բենիամին-

նի *Պարմության յղացքին շուրջի* թարգմանությունը. «Նիցչեի յախտենական վերադարձը», կցում՝ *Այսպես խօսեցաւ Զրադաշտը* գիրքէն «Յաղագս փրկագործութեան» եւ «Ապաքինողը» գլուխներուն, եւ *Ecce homo*էն՝ «Ողբերգութեան Ծնունդը» գլուխին թարգմանությունը. «Յախտենական Շրջադարձ» (Գր. Պլլտեանի *Շրջում*ին վերլուծում). «Ինքնիշխանություն եւ Գերիշխանություն». «Երկգլխանի հրէշին աշխարհը». եւ Մարուշ Երամեանի հետ «հարցազրոյց» մը՝ «Ստեղծել ժամանակ մը որ ըլլայ մերը...»:

Գ.1

Առաջինը. «Բանաստեղծօրէն Բնակիլ/Ֆր. Հէօլդերլինի Շուրջ», կցում՝ բանաստեղծին «Միակը»ի առաջին եւ երրորդ տարբերակներուն թարգմանությունը: 2012-ի այս գրումքը՝ 2015-ի 1 սեպտեմբերին գետեղուած է *Ինքնագիրի* կայքէջին վրայ:

Գրել Հէօլդերլինի շուրջ՝ «բանաստեղծօրէն» բնակելու մասին գրել է, նաեւ՝ «բանաստեղծօրէն» բնակիլ է, կը խորհիմ մտածեր է Նշանեան: Այս «բանաստեղծօրէն»ը՝ «որպէս տաղաչափ» կամ «որպէս քերթող» չի նշանակեր: Ասոր «բան»ը՝ միտքն ու խօսքն է, ուրեմն՝ «բանաստեղծօրէն»ը կը նշանակէ մտքի եւ խօսքի ստեղծաբանութեամբ: Իսկ «բնակիլ»ն ալ՝ «մնալ»ն է, կամ ապրիլը՝ մնալով, կամ «վերապրիլ»ը: «Բանաստեղծօրէն բնակիլ», ուրեմն, կը նշանակէ միտքն ու խօսքը ստեղծելով «վերապրիլ»: Ան որ կը բան-աստեղծէ՝ վերապրող մըն է, որ «մահուան մէջ կը բնակի» (ՆԱ), ըստ Նշանեանի: Ո՞ր մահուան: Աղէտին եւ Աղէտէն մահուան:

Նշանեան իր յօդուածը սկսած է խընդութեան նոթով մը, թէ 2002-ին, Երեւանի մէջ լոյս տեսած է գերմանացի բանաստեղծէն «իրապէս բացառիկ հատոր մը, առաջինը իր տեսակին մէջ»: Ժողովածոյ մըն է հատորը, անկէ՝ բանաստեղծություններու: Մեծաւ մասամբ թարգմանիչը՝ Յակոբ Մովսէս, որ գրած է յառաջաբան մը, եւ հատորի աւարտին՝ տարածուն յաւելում մը:

Նշանեան նախ գրադած է «Երոպայի երկնքին տակ» Հէօլդերլինի վաստակին «ընկալումը նկարագրելով»: Ընկալման նկարագրութեան սկիզբը, «Յունաստանի մտասելեռումով ապրող գրող»ին ու թարգմանիչին վրայ՝ կենսագրական եւ գրականագիտական քանի մը տեղեկություն, նշում՝ թէ անոր անունը պիտի անհետանար յիշողություններէն, եւ թէ՛ միայն Նիցչէ, այն ալ՝ «անցողակի կերպով» պիտի ողջունէր Դիոնիսիոսի կերպարին գիտը

անոր կողմէ: Ակնարկած՝ թէ 20-րդ դարու սկզբնատրութեան է, որ անոր գիտը պիտի ըլլար: Երբ անոր ամբողջական գործերուն հրատարակման ձեռնարկը իր ասարտին հասաւ 1923-ին: Գերմանիոյ երիտասարդութիւնը յափշտակուեցաւ Հէօլդերլինէ: Վալթեր Բենիամին «ապշեցուցիչ ուսումնասիրութիւն մը» գրած է երկու բանաստեղծութիւններու վրայ, որոնցմէ առաջինը Յակոբ Մովսէսի կազմած ժողովածոյին մէջ թարգմանուած կայ՝ «Բանաստեղծին արիութիւնը» վերնագրութեամբ: Երկրորդը, որուն համար «Վեհերոտութիւն» վերնագիրը առաջարկած է Նշանեան, որ առաջինին «երկրորդ տարբերակը կարելի է նկատել», չէ թարգմանուած, եւ չէ ներառնուած: Մարթին Հայդեգեր Հէօլդերլինի գործին նուիրած է դասընթացքներ, որոնք «փիլիսոփայական լեզուով կը վերաշարադրէին Հէօլդերլինի բանաստեղծութիւնը»: Փիլիսոփային Հէօլդերլինի մասին մտորումները թարգմանուելով ժողովածոյին մէջ ներառնուած են. անոնք ունին «Հէօլդերլին եւ բանաստեղծութեան էութիւնը» եւ «Ինչպէս տօնական օրը...» վերնագրութիւնները: (Այս թարգմանութիւններուն կապակցաբար, Նշանեան իր իսկ բառով՝ «մակերեսային» նկատողութիւններ ըրած է): Հայդեգերով՝ Հէօլդերլինի բանաստեղծութիւնը վերածուած է «համետրպական (եւ ուրեմն գրեթէ առանց չափազանցելու՝ համաշխարհային) երեւոյթի»: Երեսունական թուականներուն, ֆրանսացիներուն հետաքրքրութիւնը «նորաբնոյթ փիլիսոփայութեան ռահվիրայ» Հայդեգերի՝ պատճառ եղաւ, որ անոնք նաեւ հետաքրքրութիւն Հէօլդերլինի վաստակով: Այն հետաքրքրութեան «առաջին մեծ ուսումնասիրութիւն»ը գրած

է Մ. Բլանշօ՝ «Հէօլդերլինի ուղին» վերնագրութեամբ (ասիկա թարգմանուած է Շուշանիկ Թամրազեանէ, եւ զետեղուած է հատորին մէջ):

Նշանեանէ տարածուն նկատողութիւններ կատարած է Յակոբ Մովսէսի Գուարդինեան համակրանքին վրայ, որուն հետեւած է քննադատութիւն մը իտալացի հէօլդերլինագէտի մեկնաբանութեան:

Գուարդինի «յառաջադէմ աստուածաբան մըն էր», որ մասամբ «գոյութեան պաշտ շարժումէն ազդուած»՝ Ֆր. Նիցշէի, Ռ. Մ. Ռիլքէի, Ֆ. Դոսթոյեւսքիի եւ Ս. Բիբլքկաարդի մասին վերլուծումներ զըրած էր, իրեն նիւթ ունենալով Աստուծոյ բացակայութեան փորձընկալումը: Ըստ Կաթոլիկ տեսաբանին, «Աստուծոյ բացակայութիւնն ալ Աստուծոյ փորձընկալում» մըն էր: Ան մօտենալով Հէօլդերլինին, որ հին Յունաստանը «քրիստոնէութեան ստորագրութիւններով» չէր մտածեր, նոյնիսկ «ապաքրիստոնէական մտածողութիւն մը» ունէր, Գուարդինի անոր գրածներուն տուած էր «քրիստոնէական երանգ եւ նշանակութիւն», որովհետեւ անոնց մէջ տեսած էր «գաղտնի քրիստոնէութիւն» մը: Ըստ Նշանեանի, Հէօլդերլինի մասին Գուարդինեան մեկնաբանութեան «մեղք»ը՝ արուեստը որպէս սուգի երեւոյթ զգալու «կատարեալ պակաս»ն էր: Հէօլդերլինի բանաստեղծութիւնները եւ յոյներուն թատերական ողբերգութիւններուն թարգմանութիւնները՝ արուեստով սգալ էին մեռած աստուածները: Աստուածները մեռած էին, եւ անոնց հետ՝ կորսուած էր անոնց մահը սգացող լեզուն: Անոնց մահը կարելի էր սգալ արուեստաւոր թարգմանութեամբ. թարգմանութեամբ մը՝ որ արուեստը կը ճանչնայ որպէս սգալու արդիական միջոց:

Մեռած աստուածները սգացող արուեստը՝ զանոնք կ'ապրեցնէ որպէս մեռեալ: Գուարդինի այս փորձընկալումին հաղորդ չէ, ըստ Նշանեանի, որովհետեւ իրեն համար յոյն աստուածները նախակարապետներ էին Աստուծոյ Որդիին. անոնց հետ կրօնական գիտակցութիւնը կը դիմէր իր լրումին, որ Քրիստոսն է, եւ Քրիստոսի ճամբան Հայրութեան կը տանի: Նշանեան փրկաբանական այս մեկնաբանութիւնը մահացու եւ մահաբեր տեսած է: Իր տեսակէտն է, թէ յոյն աստուածները պէտք ունին վերամեկնաբանուելու արդիական փորձընկալումի լոյսին տակ: Եթէ հարց տանք, թէ ճիշտ ի՞նչ է արդիական փորձընկալումը կամ անոր իսկութիւնը: Կը կարծեն, որ պատասխան մը կ'ամփոփուի հետեւեալին մէջ. «Աստուծմէ ձերբազատ մարդկութեան մը հիմնական կամեցողութիւնը»: Նիցչէական «volonté de puissance»-ին կ'առնչուի այս միտքը: (Անկասկած, խելքս չի հասնիր արդիական փորձընկալման կիրքին, որ բազում փորձընկալումներով այսօրուան աշխարհին մէջ՝ տարփագին կը ցանկայ մենատիրել: Պէտք չէ մոռնալ, որ «յետ-արդիական» փորձընկալում մըն ալ կար, որ իր օրը ըրած է, կամ կարգ մը տեղեր՝ դեռ իր օրը ընելու վրայ):

Գ.2

Երկրորդը. «Արխիւին Չորրորդ Եզրը»: Ասիկա արխիւի մասին փիլիսոփայական դասախօսութիւն մըն է, որ *Ինքնագիրի* կայքէջին վրայ հրապարակուած է 24 նոյեմբեր 2016-ին: Առիթն ու պատճառը՝ արխիւին մուտքն է թանգարան:

Նշանեանի երկարամեայ նիւթերէն մէկն է արխիւը: Թէ ինչո՞ւ ատով զբաղած

է: Որովհետեւ մարդկութիւնը, եւ անոր մէջ մենք՝ հայերս կը տառապինք արխիւախտէ: Մեր պարագային արխիւախտի երեւոյթ մըն է ցեղասպանութեան յիշողութիւնը արխիւատրելով ապացուցելու հեւքը:

Արխիւախտը «անտիրապետելի ցանկութիւն մը»ն է: Նշանեան գրած է. «Կը կուտակենք արխիւներ, կը բազմապատկենք արձանագրութեան եւ արխիւացումի միջոցները, որպէսզի հասնինք անարխիւին (...): Որքան տարօրինակ: Արխիւն է, որ կը տիրապետէ մեր կեանքերուն: Արխիւը կը ներթափանցէ մինչեւ խորքերը մեր իրականութեան, իրականութեան մեր ըմբռնումին, մտածողական թէ զգայարանական: Իսկ եթէ կ'ուզենք ձերբազատուիլ

...մարդկութիւնը, եւ անոր մէջ մենք՝ հայերս կը տառապինք արխիւախտէ: Մեր պարագային արխիւախտի երեւոյթ մըն է ցեղասպանութեան յիշողութիւնը արխիւատրելով ապացուցելու հեւքը:

անկէ, եթէ կ'ուզենք մէկ քով դնել արխիւը, մոռնալ զայն, հաւատալով, որ կայ բուն իրականութիւն մը առանց արխիւի, նորէն կը հպատակինք արխիւին, եւ այս անգամ կրկնապէս կը հպատակինք, քանի որ կը հպատակինք խաբկանքով, (արխիւէ) գերծ ըլլալու խաբկանքով: Եւ այդ խաբկանքը իր կարգին արխիւի տիրապետութենէն թելադրուած է մեզի: Քանի որ արխիւի օրէնքին համաձայն է, որ կը հաւատանք անարխիւ իրականութեան մը»:

Երբ վերնագրութիւնը կը կարդանք՝ հարց կու տանք, թէ ի՞նչ կը նշանակէ արխիւին չորրորդ եզրը: Արխիւ մը քանի՞ եզր կ'ունենայ:

Արխիվին շուրջ մտքերու չորս «եզր»եր տեսած է Նշանեան: Առաջինը կոչած իմացաբանական, որ կը վերաբերի մեր իմացութեան (մեր գիտութեան) պատմական ձեւերուն ու որոշադրումներուն: Երկրորդը՝ վկայագրական, որ 20-րդ դարուն այնքան հիւանդագին ցանկացուած է՝ կարծէք իրեն «յատուկ» ըլլար, իբրեւ թէ՛ յատկապէս

...արխիվին տիրապետութիւնը՝ դահիճին տիրապետութիւնն է, այլ խօսքով՝ մահուան ողութեան, ուստի եւ մահուան տիրապետութիւնն է:

անոր մէջ պատահած դէպքերը պահանջէին «վկայագրութիւններու անվերջանալի բազմապատկումը», որպէսզի դէպքերը դառնային դէպքեր, «իրականութիւնը՝ իրականութիւն»: Երրորդը՝ թեքնաբանական, որ կը վերաբերի «արխիվի նիւթական արտաքնութեան, արձանագրութեան միջոցներու նորոգումին, այսինքն՝ տեսագրիչ, ձայնագրիչ, գրագրիչ գործիքներով բազմացումին: Եւ չորրորդը՝ արուեստաբանական, որ կը վերաբերի արխիվի ընկալումին իբրեւ արուեստ: Ասիկա յայտնուած էր արխիվին մուտքովը թանգարան:

Նշանեան հարց տուած է. «Է՛նչ բան կը կապէ այս բոլորը իրարու»: Պատասխանը. «չորս չափումները՝ մէկ ու միակ արխիվին չափումներն են», արխիվի օրէնքին չափումներն են: Արխիվին օրէնքը, ինչպէս ըսուեցաւ, որ կը պահանջէ «միշտ աւելի արխիւ, միշտ աւելի արձանագրութեան եւ արխիւացումի միջոցներու միջամտութիւն, հասնելու համար "մաքուր" իրականութեան, ապարատէ գերծ իրականութեան, անարխիւ իրականութեան»: Անտիրապետելի ախտաւոր ցանկութիւն մը,

որով «արխիւը կը ներթափանցէ մինչեւ խորքերը մեր իրականութեան, իրականութեան մեր ըմբռնումին, մտածողական թէ զգայարանական»: Կարելի՞ է անկէ ձերբագատուիլ:

Ահա կու գայ Վալթեր Բենիամինը...

Գ.3

Երրորդը՝ «Վ. Բենիամին. Պատմութիւն եւ մեղամաղձոտութիւն», որ *Ինքնագիրի* կայքէջին վրայ հրապարակուած է 9 նոյեմբեր 2012-ին:

Մենք որ մեր գլխուն եկած Աղէտը ճանչնալու եւ ճանչցնելու ախտէն բռնուած ենք՝ ելք մը ունինք քան ցանկութիւնը արխիւներ բազմացնելու: Վերջ ի վերջոյ, արխիվին տիրապետութիւնը՝ դահիճին տիրապետութիւնն է, այլ խօսքով՝ մահուան յիշողութեան, ուստի եւ մահուան տիրապետութիւնն է: Համառօտեցի Նշանեանի առանցքային միտքերէն մէկը:

Ըստ Նշանեանի, Բենիամին այն մտածողն է, որ արխիվի տիրապետութենէն, ուստի՝ մահուան տիրապետութենէն ազատագրուելու ելք առաջարկած է: Արխիւախտը պատմութիւնը կը ներկայացնէ որպէս գիտութիւնը «մաքուր» իրականութեան հասնելու: Բայց պատմութիւնը ի վիճակի չէ որեւէ կորուստ, ալ ուր մնաց Աղէտ մը ընկալելու, համարկելու, ներանձնականացնելու: Եւ որովհետեւ չի կրնար ընկալել, համարկել ներանձնականացնել՝ մեղամաղձոտութիւնը կը սկսի (Նշանեան գրած է. «Մեղամաղձոտութիւնը կը սկսի հոն՝ ուր կորուստ մը չէ համարկուած ու ընկալուած, ուր նոր ինքնութիւն մը չէ հիմնուած կորուստին սգաւոր ներանձնականացումի հիման վրայ»): Մեղամաղձոտու-

թիւնը որ կ'օգտագործէ Նշանեան՝ հո- գե- կան հիւանդութիւնը չէ, այլ փիլիսոփայա- կանացում երեւոյթ մըն է, մտածում զարգացնելու «ոսպնեակ» մը. ոսպնեակ մը՝ որ արդիական հիւանդութիւնը կը տես- նէ: Պէտք է պատմութիւնը կարդալ «մելա- մադճոտութեան ոսպնեակին ընդմէջէն»: Կարդալ պատմութիւնը այն «ոսպնեակ»ին ընդմէջէն՝ հասկնալ է, թէ պատմապաշ- տութիւնը կը շարունակէ դահիճին բերած մահուան գործը: Ասիկա «փիլիսոփայա- կան հիմունք մը»ն է: Մելամադճոտութի- յը «իմաստ մը չի յայտնաբերեր: Կը յայտ- նաբերէ իմաստին աղէտը», գրած է ան:

«Հաւանաբար անկարելի ձեռնարկ մըն է» պատմապաշտութեան ապակառու- ցումը, խորհած է Նշանեան: Այնուհան- դերձ, Բենիամինի գրածներէն մեկնելով՝ նպատակադրած է «երեւակայել» պատ- մութիւն մը, որ չըլլայ պատմապաշտ: Իսկ ըլլայ ինչպիսի՞ն: Պատմութիւն մը՝ որ «արուեստի ձեւ մը, ներկայացումի եւ վեր- կայացումի ձեւ մը» կը զարգացնէ, որպէս- զի ընդունի «կործանումը, աղէտը»: Ստի- պողութիւն մըն է այն ընդունումը: Արուես- տը որպէս ներկայացում եւ վերկայացում՝ սգաւորաբար «կը պահէ աղէտը եւ կը պա- հէ աղէտէն», այսինքն՝ աղէտը չի մոռնար, կը հասկնայ՝ թէ անիկա նոյն ատեն իմաս- տին աղէտն է, եւ փոխանակ իմաստին ա- ղէտը արխիւաւորելով մելամադճոտու- թեան մէջ բնակելով՝ կը ստեղծէ արուեստի սուգը, որ չանհետանալու ձեւ մըն է:

Գ.4

Չորրորդը՝ «Նիցցէի յալիտենական վերա- դարձը», որ *Ինքնագիրի* կայքէջին վրայ հրապարակուած է 27 նոյեմբեր 2015-ին:

«Արուեստի ձեւ մը, ներկայացումի եւ վերկայացումի ձեւ մը» անհրաժեշտ է՝ ա- զատելու համար անհետացման դատա- պարտութենէն: Նիցցէի յալիտենական վե- րադարձին շուրջ խօսելով՝ Նշանեան իր հաստատումը ընդլայնած է:

Նախ ակնարկած է այն «բազմաթիւ հատորներ»ուն, եւ «հազարաւոր էջեր»ով «մրոտ»մներուն, որոնք փորձած են հաս- կընալ Յալիտենական Վերադարձը: «Ո- մանք պարզ երազանք մը նկատած են զայն, ու նախընտրած են զաղափարը մէկ քով թողուլ: Ուրիշներ (...) զայն Նիցցէի փի- լիսոփայութեան կեդրոնական սկզբունք- ներէն մէկը նկատած են», գրած է: Իր վերլուծական շրջագայումին մէջ, Նշան- եան Ժորժ Բաթայը ճանչցած է որպէս «մեծագոյն նիցցէականը»: Ան «միակն է, Հայդեգերը բացատրելով (...), որ ուզած է եւ փորձած է Նիցցէին ծրագիրը իրը դարձնել, նոյնանալ անոր, տանիլ քայքայումը մին- չեւ ծայրը: Ինչի՞ն քայքայումը: Մարդուն»: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ հիւանդ է ան: Եւ անոր հիւանդութիւնը՝ «արեւմտեան-քրիստո- նեայ մշակոյթ»ին հիւանդութիւնն է: Այն մշակոյթը այսօրուայ մարդուն կազմածն է, կաղապարն է, էութիւնն է:

Բաթայը ինչպէ՞ս կատարած է Նիցցէի ծրագրին իւրացումը, անոր ինքնանոյնա- ցումը, եւ մարդուն կամ անոր մշակութային կազմածին, կաղապարին եւ էութեան քայ- քայումը: Մեթոտով մը, որուն Նշանեան ա- նուն մը տուած է՝ «յետադիմական մեթոտ» («յետադիմական» բառը արդէն յստակ նշանակութեամբ մը կը գործածուի մեր մօտ: Նշանեան նաեւ գործած է «յետախա- դաց» բառը. ասիկա պիտի նախընտրէի քան նախորդը): «Դէպի ո՞ր ետ կ'երթայ այդ մեթոտը», հարց տուած է Նշանեան:

Եւ պատասխանած՝ «Դէպի անմարդկային»», որպէսզի «անմարդկային»ով կարենայ հասնիլ իսկապէս մարդկայինին: Յետոյ հարց տուած է. «Ինչպէ՞ս կարելի է հասնիլ անմարդկայինին, կամ երեւան բերել անմարդկայինը մարդուն մէջ», նաեւ թէ՛ «Ինչո՞ւ պէտք է երեւան բերել զայն»: Առաջին հարցումին համար. քայքայելով այն՝ ինչ իբրեւ մարդկային ընդունուած է, որ սակայն հիւանդութիւն մըն է, ըստ իրեն: Երկրորդ հարցումին համար. որպէսզի ալ «մարդկութեան մասին վերջին պատրանքը» կամ հաւատքը սրբագրուի: Արդ, «յետադիմական մեթոտ»ը՝ Յաւիտենական Վերադարձի մեթոտն է, մեթոտը որ մարդուն անմարդկայնութիւնը կը յայտնաբերէ: Ասիկա ոչնչապաշտութիւն մը չէ՛: Ո՛չ, կ'ըսէ Նշանեան: Իսկ ի՞նչ է: Պատրանագերծում մարդկայնական համարուած ան-

...վկայութիւնը կամ վկայագրութիւնը գրականութեան «այլ»ն է, որ «դրսութեան օրինավիճակ» ունի:

մարդկային մշակոյթէն: Վասն ինչի՞: Որպէսզի «արուեստագէտի բարոյականութեան մը հիմնաքարը» գետեղուի, դիմակալուի մարդկային հիւանդութիւնը, որուն ախտանշաններ են բանասիրութիւնը, պատմութիւնը եւ քրիստոնէութիւնը: Քրիստոնէութիւն, արխիւ, պատմագիտութիւն եւ բանասիրութիւն ձեռք ձեռքի տուած՝ ստեղծած են մարդուն մարդկայնութեան պատրանքը, ըստ իրեն: Ուստի՝ հարկ է զանոնք կազմալուծել:

Ինք գիտակից է առորդ ոչ միայն դժուարութեան, այլեւ անկարելիութեան, այնուհանդերձ գիտութեամբ Եւ մեթոտներու, որոնք անոնց կազմալուծման կը ձգ-

տին եւ կը միտին: Զինուորագրուած է, որպէսզի կազմուի եւ հաստատուի արուեստի սուգը, եւ ոչ՝ ակնարկեալներուն սուգերը: Ըստ իրեն, Նիցշէ վասն արուեստի սուգին էր, եւ դրա հիմնաքարը արդի արուեստագէտին բարոյականութեան «հիմնաքար»ը: Շնորհիւ այն հիմնաքարին է, որ կարելի է քալել յոռետեսական ճամբան, երթալ միջեւ անոր «ծայր»ը, «դիմանալով, այսինքն՝ աշխատելով մարդկային հիւանդութեան դէմ, մարդուն դէմ որպէս հիւանդութիւն»: Այդպէս է, որ «ծայր»ը հասա- նելի կ'ըլլայ, որովհետեւ արուեստագէտը զայն կը պատահեցնէ, կը պատահեցնէ որպէս գալիք: Զայն կը կանչէ, որ անիկա վերջապէս ըլլայ դէպք, ոչ՝ որպէս «մաքուր» իրականութիւն, որ ցնորք մըն է, այլ որպէս իրականութիւն մը՝ ուր մարդը մարդ կը մնայ, ազատ զինք կազմած, զինք կաղապարող ցնորքներէն: Ինք իր կամքին տէրը:

Գ.5

Հինգերորդը՝ «Յաւիտենական շրջադարձը»: Ասոր ամփոփ մէկ տարբերակը խօսուած է 2015-ին, Գրիգոր Պըլտեանի վաստակին նուիրուած գիտաժողովի մը, ապա լոյս տեսած է գիտաժողովին նիւթերը հաւաքած ֆրանսերէն ժողովածոյի մը մէջ, որուն հայերէն տիտղոսն է. *Գր. Պըլտեան եւ ժամանակակից հայ գրականութիւնը*, Փարիզ, 2021:

«Յաւիտենական Շրջադարձը» կը վերաբերի Գրիգոր Պըլտեանի *Շրջում* վէպին, որ եօթներորդն է շարքին, եւ որուն հետ շարքը պիտի առնէր ընդհանուր անուն մը՝ «Գիշերադարձ»: Գրական սեռին չակերտումը՝ 1) Որովհետեւ հեղինակը՝ Պըլտեան նախընտրած է զանոնք կոչել

«պատում»ներ, ինչպես ըսի: Թէ ինչո՞ւ: Այստեղ չեմ երթար Պըլտեանի տեսութեան, որ կարելի է գտնել իր «Պատում» գրութեան մէջ (Երեւան, 2021), այլ կը նշեմ Նշանեանի մեկնաբանութիւնը, որ եզրին համար նախ այցելութիւններ տուած է Յակոբ Օշականէն Մոքիս Բլանշօ, մինչեւ Ժազ Դեռիդա: Եւ յանգած սա մտքին՝ թէ եզրը պարզապէս անբնորոշելի եւ անթարգմանելի է: «Պատում»նաշարը, ուրեմն, անբնորոշելի է եւ անթարգմանելի է, եւ անոր միջոցով դարձ մըն է դէպի անբնորոշելին ու անթարգմանելին, որ Ադէտին գիշերն է:

Նախապէս ըսուած եւ կրկնուած միտքը կը լսեմ վերստին. արուեստի ձեւ մը, ներկայացումի (ձեւ մը) եւ վերկայացումի ձեւ մը անհրաժեշտ է՝ ազատելու համար անհետացման դատապարտութենէն: Նշանեան այդ է, որ կը թելադրէ նաեւ Պըլտեանի *Շրջում*ին առիթով:

Պըլտեանական դէպի Ադէտ դարձի մարտավարութեան իր վերլուծման մէջ, Նշանեան լայնօրէն խօսած է վկայութեան կամ վկայագրութեան նիւթին շուրջ: Ըստ իրեն, վկայութիւնը կամ վկայագրութիւնը գրականութեան «այլ»ն է, որ «դրսութեան օրինավիճակ» ունի: Պըլտեան ինքնակենսագրական տարրերու լայն օգտագործումով՝ վկայութիւնը կամ վկայագրութիւնը համարկած է գրականութեան: Իր համարկումը ճանապարհ մըն է, որ «նոյնանման» է այն ճանապարհներուն, որոնք 20-րդ դարու վերջաւորութեան արեւմտեան վիպագիրներ կտրած են՝ «գրականութիւնը մինչեւ իր ծայրամասերը» բերելով: Այն համարկումները կատարուած են «ընդհանրապէս Ողջակէզին (հասկնալ՝ Շօային) հետ կապակցութեամբ»: Անոնք եւ Պըլտեան Ադէտի մասին «բանաւոր պատում»ը

մտցուցած են գրականութեան մէջ: Այս արարքով վկայութիւնը կամ վկայագրութիւնը «բնոյթ» փոխած են. պատմագիտութեան իրենց ծառայութենէն բերուած են գրաւոր պատումին մէջ, որ այլեւս իր կարգին դադրած է «Ֆիքսիոն»ի կամ յերիւրածոյի տարածք ըլլալէ, ու վերածուած «մտածելու ձեւ»ի մը, «անցք»ի մը՝ հասնելու համար «մինչեւ ծայրը», իոն՝ ուր զարթնումը պիտի ըլլայ, պիտի ծնի իբրեւ արխիւ վկայութեան կամ վկայագրութեան շրջանէն անցած անհատը, որ նախա-ցերեկուան մէջ անվերջ կը շրջի, եւ գերծեպ որեւէ առասպելէ՝ կը պատմէ իր շիջումը:

Գ.6

Վեցերորդը՝ «Ինքնիշխանութիւն եւ գերիշխանութիւն», որ *Ինքնագիր*ի կայքէջին վրայ հրապարակուած է 17 նոյեմբեր 2015-ին: Այս նիւթին վերլուծումը մեկնած է ակնարկութեամբ 2013-ի դեկտեմբերին Իսթանպուլի Սապանճը Համալսարանէն ներս «Ինքնիշխանութեան» (նաեւ՝ գերիշխանութեան) հարցերուն վերաբերեալ իր դասախօսական շարքին, երբ Սթրազպուրկի Մարդկային Իրաւանց Եւրոպական Ատեանը որոշում հրապարակեց: Որոշումին վերնագրութիւնը՝ «Արդարացի չէր 1915-ին եւ յետագայ տարիներուն հայ ժողովուրդին դէմ գործուած խժդժութիւնները "ցեղասպանութիւն" որակել մերժողներուն դէմ դատապարտութիւնը»: Նշանեան ցնցուած է որոշումէն, եւ պատահածը մտածած դասախօսութեան մը մէջ, որուն առարկան էր օրէնքի եւ ինքնիշխանութեան (եւ՝ գերիշխանութեան) յարաբերութիւնը:

Մարդկային Իրաւանց Եւրոպական Ատեանի որոշումը կը թելադրէ, որ «օրէն-

քէն դուրս գտնուող հարցեր» կան: Եւ հարցերը «օրէնքէն դուրս կը գտնուին՝ օրէնքին որոշումով»: Ուրեմն, օրէնքը «արտօրինական կալուած մը» կը սահմանէ: Կալուած մը, որ «յանձնուած է պատմութեան եւ պատմագիտութեան հովանաւորութեան»: Նշանեան որոշումի խորքին մէջ տեսած է ինքնիշխանութեան եւ գերիշխանութեան հարցին միջամտութիւնը. Ո՞վ կամ ո՞ր կառոյցը ունի ինքնիշխանութիւնը եւ գերիշխանութիւնը որոշելու, թէ «1915-ին եւ յետագայ տարիներուն հայ ժողովուրդին դէմ գործուած խժոժութիւնները՝ ցեղասպանութիւն» էին, ուստի գայն մերժողները պէտք է դատաւարուէին:

Այս մթնոլորտին մէջ, Նշանեան 2013-ի դեկտեմբերին Սապանճի Համալսարանէն ներս շարունակած էր դասախօսութիւններու շարքը, որ նոյն համալսարանին մէջ սկսած էր 2009-ին: 2009-ի դասախօսութիւնները նուիրուած էին 20-րդ դարու յետ-Եղեռնեան փորձառութեան, «սգալու կարողութենէն զրկուած»ի հայկական փորձառութեան մասին: Անոնցմէ ճիշտ առաջ, թուրք մտաւորականներու ներողութիւն խնդրող արշաւը սկսած էր, եւ «քանի մը շաբթուան մէջ, երեսուն հազար ստորագրութիւն հաւաքած էր»: Երեւոյթը ստիպած էր, որ Նշանեան խորհրդածեր խոստովանութեան եւ ներումի հարցերուն շուրջ: 2013-ի իր դասախօսութիւնները իրենց «ճամբու քարտէս» ունեցած են Ժ. Դեռիդայի «Avouer-L'impossible» 1998-ին խօսուած գրութիւնը: Ըստ իր մեթոտին, Դեռիդա ապակառուցած է խոստովանութեան եւ ներումի նիւթերը: Կու տամ ամփոփումը փիլիսոփայի հայեացքին Նշանեանական բացատրութիւնը. «ներել(ը) իմաստ մը ունի այն ատեն միայն, երբ խօս-

քը աններելին ներելու մասին է, եւ հետեւաբար, նոյն տրամաբանութեան հետեւելով, որ խոստովանութիւնը իմաստ մը ունի (այսինքն՝ քաղաքական հաշտութեան շարժընթացէն անդին իմաստ մը), այն ատեն միայն, երբ խօսքը անխոստովանելին խոստովանելու մասին է»:

Թէ իշխանութեան եւ գերիշխանութեան այս գլուխը ինչ աղերս ունի խոստովանութեան եւ ներման հարցերուն հետ: Նշանեանի մտածումն է, թէ այն աղերսը պարզապէս երկու ժամանակներու իրարու կից, բայց իրարմէ անջատ ըլլալու մասին է. անխոստովանելին խոստովանելի, եւ աններելին ներելը կու գան զուտ քաղաքական բնութեամբ իշխանութեան եւ գերիշխանութեան ժամանակէն վերջ:

Իշխանութիւն եւ գերիշխանութիւն կ'առկախեն օրէնքը, եւ որպէս քաղաքական բնութեամբ երեւոյթներ՝ կը ներկայացնեն այն կարողականութիւնը, որ կը բանի բնաջնջում արտադրելու համար: Այս կարողականութեան տրամաբանութեան մէջ, որմէ դուրս են անխոստովանելին խոստովանելիլը եւ աններելիին ներուիլը՝ անկարելի է սգալը, ուստի՝ վերադառնալը «մարդկայնացումի արմատին»:

Գ.7

Եօթներորդը՝ «Երկգլխանի հրէշին աշխարհը», որ *Ինքնագիրի* կայքէջին վրայ օգոստոս 2020-ին: Դասախօսութիւնը Սփիւռքի մասին է: Միտ բանին է՝ խիստ անհրաժեշտութիւնը, կամ շատ մեծ կարիքը Սփիւռքի մտածողութեան մը: Գրած է. «Պէտք ունինք (...) այսօր աւելի քան երբեք Սփիւռքի մտածողութեան մը, որ ըլլայ սփիւռքեան մտածողութիւն: Կան արդեօք

ասոր նախադրեալները մօտիկ անցեալին մէջ: Կան անշուշտ: Բայց չկան մտածողութեան մը ձեւին տակ բանաձեւուած ու բնորոշուած: Կան գրական գործերու մէջ»: Ըստ Նշանեանի, գրականութիւնը վայրն է «փորձառութենէն անդին» մտածողութեան մը: Այն մտածողութիւնը կ'ենթադրէ տագնապ մը: Գրականութեան մտածողութիւնը տագնապի մը գիտակցականացումն է, փոխադրումն է, փորձարկումն է, արձանագրումն է, դիմագրաւումն է: Սփիւռքի գրականութեան պարագային՝ ինչ տագնապի մասին է խօսքը: Անիկա յաջորդական սերունդներու «զանազան ձեւերով» տագնապ մըն է: Առաջին սերունդին «ձեւ»ը. «Աղէտը գիրով դիմագրաւելու անկարելիութեան տագնապ»ը: Երկրորդին «ձեւ»ը. «օտարութիւնը եւ օտարումի սարսափը դիմագրաւելու անհրաժեշտութեան տագնապ»ը: Երրորդին «ձեւ»ը. «մեռեալ լեզուով թարգմանելու տագնապ»ը: Սփիւռքի մտածողութիւնը ցարդ չէ դարձած իր գրականութեան աւանդին, դեռ ինքզինք անոր մտածողութեան «ժառանգորդ» չէ ճանչցած, այլ մնացած է «սնանկ վիճակ»ի մէջ, ու «կը տնտնայ տակաւին մեծ պողոտային քովընտի փողոցներն ու թաղերը»: «Մնանկ վիճակ»ը կը սնանկի «խաբէական դաստիարակութիւն»ով մը, որ Եղեռնին թիւր ընկալում մը ունի, եւ «հայրենասիրական (քնաբեր) դեղահատեր» կ'առնէ: Նշանեան յոյժ ցանկացողն է, որ այս Սփիւռքը վերջ գտնէ: Բայց ցանկութիւն մը կը բաւէ: Չի բաւեր: Ինչպէ՞ս կարելի է այն վերջին պատահիլը: Սփիւռքեան մտածողութեան մը զարգացումով, որ ունենայ «հաստատութենականացած յիշողութիւն մը, մտային ու ոգեկան յիշողութիւն մը»: Մտածողութիւնը եւ յիշ-

ողութիւնը Սփիւռքեան տագնապին «ձեւ»երը ժառանգելու, մեկնաբանելու որպէս օտարութեան բնակիչ, որպէս ինքնիշխան օտարներ՝ յարաբերաբար 19-րդ դարու «բանասէրին առարկայ» եւ անոր արտադրած ազգայնականութեան տիպար «բընիկ»ին (այս մասին տե՛ս իր «Entre l'art et le témoignage - Littératures arméniennes au XXe siècle Volume 2, Le deuil de la philologie», Ժնև, 2007): Բայց «բնիկ»ը «անյաղթահարելի» է, որովհետեւ միաժամանակ թէ՛ «իր պատմութեան ինքնիշխան որոշողն է», եւ թէ՛ «պատմութեան օրէնքները (...) շրջագծող ու (զանոնք) արտադրող բանասէրին առարկան է»: Այս յարակածիքն

...Գրեւն է, որ միայն ի վիճակի է ժամանակ մը ստեղծելու: Իր հաւատամքն է, թէ գրականութիւնը ինքնորոշման «զերագոյն ձեւն է:

է, որ Նշանեան «երկգլխանի հրէշը» անուանած է: Եւ ըստ ասոր, որպէս «ինքնիշխան օտարներ» ըլլալը՝ եթէ ոչ անկարելի, ապա խիստ դժուարութեամբ յաղթահարելի ընթացք է:

Գ.8

Ութերորդը՝ «Ստեղծել ժամանակ մը որ ըլլայ մերը...»/Հարցազրոյց Մարուշ Երամեանի հետ»: Երամեան 1999-ին հարցարան մը դրկած է Նշանեանի: Հարցարանը եւ պատասխանները (պատասխանները մատուցուած են ոչ թէ անջատաբար, այլ որպէս մէկ վերլուծական ամբողջ մը) լոյս տեսած են 2000-ին, *Բանաստեղծութիւն* հանդէսի Բ. Գիրքին մէջ: Ապա՝ 2016-ին հրապարակուած նաեւ *Ինքնագիրի* կայքէջին վրայ: Հարցարանին նիւթը՝ քննադատութիւնն է:

Սկիզբէն Նշանեան ըսած է, թէ ինք քննադատ մը չէ, այլ «պարզ ընթերցող մը»: Ընթերցող մը՝ որ «կը յափշտակուի իր կարդացածովը, որ բան մը կը փնտռէ, յուսահատական ձեռով, հեղինակներուն մէջ, ձեռով մը՝ կենաց ու մահու հարց մը»: Երբ Նշանեանի ընդհանուր վաստակը նկատի ունենանք, ապա յափշտակութեան մասին իր ակնարկը կարելի է հասկնալ թէ՛ իբրեւ սիրով ամբողջապէս տարուիլ մը գործերէ, եւ թէ՛ իբրեւ մտածելով տարուիլ մը հարցերէ, որոնք իր հոգն են: Իրեն համար գրելը միշտ եղած է «կռիւ մը», նախ ինքզինքին հետ, եւ յետոյ՝ աշխարհին հետ: Գրելով «կռիւ»ը՝ որպէսզի կարենայ «ճամբայ» մը բանալ, ելք մը՝ ըսենք, չխեղդուելու համար: Նաեւ՝ որպէսզի «մենք» (հայութիւնը, դպրութեան կամ մտաւորական կեանքին սպասաւորները) ստեղծուի «ժամանակ մը», ուր «երէկ» մը ու «այսօր» մը ըլլան մերը: Գրելն է, որ միայն ի վիճակի է ժամանակ մը ստեղծելու: Իր հաւատամքն է, թէ գրականութիւնը ինքնորոշման «գերագոյն ձեւն է»: Ինք երբ «գրականութիւն» կ'ըսէ՝ չի հասկնար աւանդական յղացքը, այլ դպրութեան այն միջոցը, որ գրուածքներ ընթերցելով՝ ազատագրումի հետամուտ կ'ըլլայ, կ'իրացնէ «օտարին ծոցը» գտնուող իր գոյավիճակը: Ազտագրում մը՝ որ «օտարին եւ օտարութեան փորձընկալումը» կը կատարէ: Ճիշտ այս համոզմամբ է, որ իր գիրը մեծ կիրք մը կը ցուցաբերէ թարգմանութեան նկատմամբ: Թարգմանութիւնը փորձընկալման այն տարածքն է, ուր կարելի կ'ըլլայ «մեր լեզուի թանձրութենէն» հեռանալ «ղէպի անհունութիւնը իմաստին» վասն մեկնաբանական իմացականութեան ստորոգութիւններով եւ նպատակներով «երէկ» մը եւ «այսօր» մը ան-

ձնականանան, կամ՝ իւրացուին, ընդհանրապէս:

Դ

Գիրքին տիղոսն է, ուրեմն, *Թարգմանական դամբանական*: Բայց ցարդ նկարագրուածներէն կարելի է հասկնալ, թէ գիրքին բովանդակութիւնը սովորական իմաստով «թարգմանութիւն» կոչուած արուեստին հետ կապ չունի միայն: Սա կը նշանակէ, թէ Նշանեան զայն հասկցած է նաեւ բառին գրաբարեան իմաստով՝ այսինքն որպէս մեկնաբանութիւն: Չկրկնեմ մեկնաբանութեան մասին իր տեսութեան կորիզը, որ դեռ քիչ առաջ գրեցի: Իր մեկնաբանութիւնը միշտ ու միշտ «դամբանախօսութիւն» մըն է, էապէս վերապրողի երեւութաբանութիւն մըն է: Որպէս այնպիսին՝ կու գայ Աղէտէն, Վերջաւորենէն: Այս վերապրող մեկնաբանը այն վերապրողը չէ, որ ինքզինք կը հերքէ (ինչ որ կ'ընեն սովորական առումով վերապրողները, խորհած է ան), այլ է ան՝ որ Աղէտին կամ Վերջաւորութեան Դէպքը կը ցանկայ պատահեցնել, զայն կ'ականկալէ այնպէս՝ ինչպէս կրօնականօրէն էր Վախճանաբանական ականկալութիւնը: *Թարգմանական Դամբանականը* այն Դէպքը կանչելով քալած է...:

Այս գրախօսականը առարկութիւններու հանդիսավայր մը չէ: Համակրանք մըն է հիմնահարցերով շրջող, նոյնիսկ՝ մերթ ընդ մերթ թափառող մտածման մը, եւ գիտէ՝ թէ այն մտածումը ո՛չ թէ միայն խնդրայարոյց է, այլեւ մարտահրաւէր մը՝ նետուած ծանրաքուն գիշերուայ մը լոռութեան մէջ, որ մերն է...:

Ողջերուն մասին կը գրեմ, թէ մեռածներուն մասին: Անմիջական գրականութիւնը քննարկումի առիթ կը դարձնեմ, թէ մօտիկ կամ հեռաւոր անցեալը վերլուծումի առարկայ կ'ընեմ: Բայց տէս: Անցեալը, հեռաւոր կամ մօտակայ, մեկնաբանութեամբ վերստեղծելը ամենասովորական արարքն է, ինչ որ ալ ըլլան գործադրուած միջոցներն ու մեթոտները: Եւ միեւնոյն ժամանակ՝ ամենէն անսովորը: Այդ արարքով է, որ ներկան կը պատրաստուի, կը մտածուի, մեր սեփականութիւնն ու մեր աշխարհը կը դառնայ: Եթէ այս է քննադատական ժեսթը, կոչումը, ուրեմն՝ ներկային ստեղծումը, ներկային մէջ տեղ գրաւելու մեր կարողութիւնը էութեամբ՝ քննադատական են: Ո՛չ միայն քննադատական պարտք մը ու պարտականութիւն մը ունի ուրեմն ամեն սերունդ, այլ Քննադատութիւնը (կը պահեմ գլխազրումը) կեդրոնական մարզն է մտածումին, իմացականութեան:

ՄԱՐԿ ՆՇԱՆԵԱՆ

ԱՌԱՍՊԵԼ, ԱՐՈՒԵՍՏ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ*

ՄԱՐԿ ՆՇԱՆԵԱՆ

1. ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ն իր ժամանակին առաջ, կ'ուզեմ կարգ մը նկատողություններ շարել ձեր առջև, ինչպես որ յայտնուեցան ու պարտադրուեցան իմ աչքիս ներկայ աշխատանքը պատրաստած օրերուս: Առաջին նկատողությունս մատենագիտական բնոյթ ունի երեւութապէս, բայց անշուշտ մատենագիտականին ընդմէջէն անմիջապէս պիտի հասկնաք իմ փնտռածիս էութիւնը եւ իմ ակնարկիս ուղղութիւնը: Համապարփակ արուեստի գաղափարին շուրջ բազմաթիւ հատորներ լոյս տեսած են վերջին քառասուն տարիներուն, ի հարկէ՝ գերմաներէն լեզուով, Վագների մահուան 100-ամեակի առիթէն դրդուած: Ատոնցմէ առաջինն է զարմանալի կերպով քորէացի ծագումով մէկու մը գիրքը, շատ անտեսուած, պէտք է խոստովանիլ: Հեղինակին անունն է Չունկ-Սուն Քուն, եւ գիրքը՝ *Studie zur Idee des Gesamtkunstwerks in der Frühromantik*, այսինքն՝ «Վաղ վիպապաշտներուն մօտ համապարփակ արուեստի գաղափարին շուրջ ուսումնասիրութիւն», 2003-ին լոյս տեսած:¹ Եւ ա-

նուններ ալ կու տայ՝ Վաքենրոդերէն մինչեւ Շոփենհաւը: (Վաքենրոդեր շատ երիտասարդ՝ 1798-ին, 25 տարեկանին հոգին աւանդած արուեստի եւ երաժշտութեան տեսաբան մըն էր, նաեւ ճանապարհորդագրութիւններու հեղինակ, որուն կապը Իէնայի վիպապաշտներուն հետ անուղղակի կերպով միայն հաստատուած է, Լուդվիգ Թիքին միջոցաւ): Բայց այդ քորէացի հեղինակին աշխատասիրութիւնը ցոյց կու տայ որ Վիպապաշտներու առաջին սերունդէն սկսեալ համապարփակ արուեստի գաղափար մը միտքերուն մէջ տեղ գրաւած էր: Անուններ տանք՝ Նովալիս, Ֆրիդրիխ Շլեգել, եւ անշուշտ Շելլինգ, որ տարիներով Իէնայի խմբակին հետ մտերիմ յարաբերութիւններ մշակած է: Այս խնդրին վերաբերեալ՝ Շելլինգի առաջնակարգ կարեւորութիւնը պիտի տեսնենք հետզհետէ: Բայց այս առաջին յղումովս արդէն իսկ յստակ է մէկ բան. ինչ որ կը հետապնդեմ՝ համապարփակ արուեստի գաղափարին պատմական տեղադրումն է: Համապարփակ արուեստգաղափարը մըտածողական կառոյց մըն է, որ մօտ 150 տարի՝ Վիպապաշտներէն մինչեւ Հայդեգեր, զբաղեցուցած է գերմանացիներուն միտքերը ու ձեռով մըն ալ՝ Գերմանիայէն ներս եւ դուրս մշակութային կեանքի կորիզը հանդիսացած է, ուրեմն նաեւ ժողո-

¹ Սիւաասիկ լման յղումը. Chung-Sun Kwon, *Studie zur Idee des Gesamtkunstwerks in der Frühromantik*, ու ենթախորագիրն է՝ «Zur Utopie einer Musikanschauung von Wackenroder bis Schopenhauer» (Երաժշտութեան վերաբերող պատկերացումի մը ուտոպիան Վաքենրոդերէն մինչեւ Շոփենհաւը), Peter Lang (Europäischer

Verlag der Wissenschaften), 2003:

վուրդներու եւ ազգերու ինքնահասկացողութեան եւ ինքնասահմանումի չափանիշը: Այնպէս որ դիրքութեամբ քննադատութեան չ'ենթարկուիր: Քանի որ մտածողական կառոյց մըն է, ապակառուցողական աշխատանքի մը եւ մօտեցումի մը պէտք է ենթարկել զայն: Աշխատանք ու մօտեցում որոնք կրնան կատարուիլ միմիայն պատմականացումով: Իսկ երկրորդ հատորը որուն վրայ կ'ուզէի ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրել՝ 1983-ին լոյս տեսած, ուրեմն նորէն ուղղակի յօդակեան տարւոյն հետ զուգադիպող, Զիւրիխի մէջ կայացած ցուցահանդէսի մը գրացուցակն է: Ցուցահանդէսը կազմակերպողն էր ծանօթ համադրող խնամակալ՝ Հարալդ Զեման (որ հոգին աւանդեց 2005-ին): Վերնագիր՝ *Der Hang zum Gesamtkunstwerk* (ըսենք՝ «Հակումը դէպի համապարփակ արուեստ»): Գիրքը եւ ցուցահանդէսը կը խուզարկէին «համապարփակ արուեստ»ի գաղափարին կիրառումները եւ արձագանգները մինչեւ Ի. դար, բայց զանոնք հոս յիշելուս պատճառը այն է, որ գիրքը սքանչելի յօդուած մը կը պարունակէ, Օդո Մարքուարդի գրիչէն ելած, «Gesamt-kunstwerk und Identitätssystem» վերնագիրով:² Այդտեղ՝ Մարքուարդ (2015-ին մահացած, որ պատրաստութեամբ ու ասպարէզով փիլիսոփայ էր) համապարփակ արուեստի գաղափարը անմիջականօրէն կ'առնէ Շելլինգի առաջին փիլիսոփայութեան, ետքը հակա-

ռակորդներուն եւ մասնատրաքար Հեգելին կողմէ *Identitätsphilosophie* կոչուածին: Հոն ծուարած է, կ'ըսէ, ակունքը համապարփակ արուեստի գաղափարին ու անոր առաջին քննադատողը հետեւաբար Հեգելը եղած է: Անշուշտ այստեղ իր փաստարկումին պիտի չհետեւիմ: Բայց նշմարել կու տամ որ Շելլինգ, 1803-ի դասընթացքին մէջ, որ կը կոչուէր *Philosophie der Kunst*, «Արուեստի փիլիսոփայութիւն» (առաջին անգամն էր որ փիլիսոփայական ամպիոնէ մը՝ մէկը այդպիսի նիւթ մը կը վերցնէր ու քննարկումի առարկայ կը դարձնէր) կը գրէ հետեւեալը.

Նկատել կու տամ միայն որ բոլոր արուեստներու ամենէն համապարփակ հաւաքը, այսինքն՝ բանաստեղծութեան եւ երաժշտութեան միացումը երգով, բանաստեղծութեան եւ նկարչութեան միացումը պարով, իր կարգին համադրուած, ամենէն նրբակերտ թատերական երեւոյթն է, որ երեւան եկած է հնադարեան տոամային մէջ, ու ատկէ այսօր մեզի մնացած է միայն ծաղրանկար մը, օփերայի կերպարանքով, որ եթէ բանաստեղծութեամբ ու միւս մըրցակից արուեստներով աւելի բարձր եւ աւելի ազնուական ոճ մը գործածէր, մեզ շատ պիտի մօտեցնէր Հիներուն կողմէ երաժշտութեամբ եւ երգով խառնուած տոամայի բեմադրութեան:³

Մարքուարտը այդ տողերը միայն կը մէջբերէ: Գիրքին վերջաւորութեան կը գրտնուիսնք, վերջին էջին վրայ: Բայց ասոնցմէ ետք կու գայ կարճ պարբերութիւն մը եւս,

² Odo Marquard, «Gesamtkunstwerk und Identitätssystem» (Համապարփակ արուեստ եւ նոյնականութեան համակարգ), in Harald Szeemann, *Der Hang zum Gesamtkunstwerk, Europäische Utopien seit 1800* (Հակումը դէպի համապարփակ արուեստ: Եւրոպական ուտոպիաներ 1800էն ի վեր), Verlag Sauerländer, 1983, էջ 40-51: Ցուցահանդէսը բացուած է նախ Զիւրիխ, յետոյ՝ Դիւսելդորֆ եւ Վիեննա:

³ Մարքուարդի մէջբերումը՝ տե՛ս անդ, էջ 44: Իր տուած յղումն է՝ Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, *Sämtliche Werke*, hg. K.F.A. Schelling (Շելլինգի որդին էր, ինքն է որ այդ *Ամբողջական գործերը* տպած է հորը մահէն ետք), Cotta, Ստուտգարթ/Աւսթրուրգ, 1856-1861, հատոր Ե, էջ 736:

գոր չի մեջբերեր ինքը, ու պիտի տամ հոս նոյնպէս թարգմանութեամբ.

Երաժշտութիւնը, երգը, պարը, եւ տոհմայի բոլոր սեռերը իրենց կարգին միմիայն հանրային կեանքին մէջ կը ծաղկին եւ անոր հետ առնչուած են: Երբ հանրային կեանքը կ'անհետանայ, փոխարէն ունենալու իրական եւ արտաքին տոհման որուն բոլոր եղանակներուն կը մասնակցի լման ժողովուրդը, որպէս քաղաքական ու բարոյական ամբողջութիւն, մէկ բան մը կը մնայ որպէսզի ժողովուրդը մնայ միատրուած. ներքին եւ իտեալ տոհմա մը: Այդ տոհման ծէսն է, միակ հանրային արարումը որ մնացած է մեզի, թէկուզ փոքրացած ու հիւծած:

Շելլինգի այս դասընթացքները իր կենդանութեանը յոյս չեն տեսած: Վերջին տարիներուն՝ արգիլած էր նոյնիսկ անոնց հրապարակ հանուիլը: Բայց ամբողջական արուեստի այդ գաղափարը—եւ անոր կապակցութիւնը «հանրային կեանք»ին հետ, այսինքն՝ կեանքի մը հետ որուն կը մասնակցի ինչպէս ինքը կ'ըսէ՝ «լման ժողովուրդը, որպէս քաղաքական ու բարոյական ամբողջութիւն»—բոլորին սեփականութիւնը դարձած էին շատ կանուխէն: Անշուշտ Վագներ այս տողերը չէր կրնար կարդացած ըլլալ սեւ ճերմակի վրայ, երբ 1849-ին կը գրէր արուեստի եւ յեղափոխութեան մասին իր աշխատասիրութիւնները: Շելլինգի *Արուեստի փիլիսոփայութիւնը* որպէս գիրք՝ յետ մահու տրպուած է, այսինքն 1854-էն ետք: Բայց երբ կարդանք Վագների բանաձեւումները, պիտի տեսնենք ապշեցուցիչ նմանութիւնը, կարծես Շելլինգի ըսածներուն կրկնութիւնը ըլլային: Պէտք է ընդունիլ որ

երազ մըն էր, որ գերմանական միտքերէն անցած է ամբողջ դար մը ու աւելի, երկու բաղադրիչներով երազ մը, մէկ կողմէ՝ «ժողովուրդ» կոչուածին «ժողովում»ը, միւս կողմէ՝ այդ «ժողովում»ը արուեստի ընդմեջէն մտածելու եւ ուրեմն իրագործուած տեսնելու անհրաժեշտութիւնը: Այդ երկուքը միասին, կողք կողքի, կապուած իրարու, պիտի կոչեմ «գեղագիտական սկզբունք»։ Որովհետեւ ճիշտ է որ երազ մըն էր, բայց երազ ըլլալով հանդերձ՝ էր նաեւ մտածողական կառոյց մը: Արուեստը որպէս համայնացնող, որպէս համայնացումի սկզբունք: Առաջին անգամն է որ կը հանդիպինք հոս, այսօր, այս «գեղագիտական սկզբունք»ին: Լիուլի ժամանակը պիտի ունենանք զայն բացայայտելու եւ անոր բաղադրիչներն ու հանգամանքները թուելու: Բայց արդէն իսկ սկիզբէն կը տեսնենք ինչպէս Շելլինգի մօտ այդ սկզբունքը քանի մը մակարդակով կ'աշխատի: Արուեստներու միացումի, համանուագի մը երազը կայ նախ, ու յաճախ այդ է որ կը հասկցուի երբ Gesamtkunstwerk բառը կը հնչեցուի: Արուեստներու այդ միացումին գաղափարն է, որ ֆրանսացի բանաստեղծ Բողլեռի ականջներուն այդքան հրապուրիչ ու յափշտակիչ կը հնչէր, երբ Վագների օփերայի հատուածները եւ լման Tannhäuser-ը լսած է ինք Փարիզի մէջ 1861-ին ու գրած է ընդերկար անոր մասին, իր հիացումը արտայայտելով (*Richard Wagner et Tannhäuser à Paris*):⁴ Բայց կայ երկրորդ մակարդակ մը, զոր Գերմանները երբեք առաջինէն

⁴ Հրատարակուած է նախ յօդուածի ձեւով 1861-ին, *Revue Européenne* հանդէսին մէջ, «Wagner» վերտառութեամբ, յետոյ նոյն տարին գիրքով: Կարելի է այսօր կարդալ *Pléiade*-ի մօտ տպուած ամբողջական գործերու Բ. հատորին մէջ, էջ 1451-1460 (եւ անշուշտ անցանց):

անկախ չեն մտածած, կամ հակառակը. երբեք առաջինը (արուեստներու համանուագը) առանց այդ երկրորդին (որ արուեստով համայնացումի գաղափարն է, արուեստը որպէս համայնացնող): Արուեստը որպէս ժողովրդի քաղաքական ու բարոյական ամբողջութիւնը բացայայտող եւ իրագործող ազդակ ու եղելութիւն: Եւ այս երկու մակարդակները կարծես թէ կը դառնան իրականութիւն գերմանական աչքերուն առջեւ, իրենց երագածը կը տեղափոխուի ժամանակին մէջ, յունական թատրոնին յղուելով միշտ, թատրոն մը ուր խօսք եւ երաժշտութիւն, խօսք եւ նկարչութիւն հրաշալի միութիւն մը կը կազմէին ըստ իրենց, բայց նաեւ թատրոն մը որ կեդրոնն էր ձեռով մը քաղաքացիական կեանքին, ինչպէս ըսինք՝ կը բացայայտէր ու կ'իրագործէր քաղաքացիութիւնը, հանրայինի «հանրայնութիւն»ը: Եւ Շելլինգ մեզի կ'ըսէ—ու Վագներն ալ իրմէ ետք կը կրկնէ—որ երբ այդ հանրայնութիւնը կ'անհետանայ, այսինքն երբ նաեւ կ'անհետանայ արուեստին կարողութիւնը հանրայինը հանրայնացնելու (իրագործելու, բացայայտելու), այն ատեն կը մնայ միայն արուեստի եւ հանրայինի ծիսական եղանակը: Երկու մակարդակներ ըսինք, որոնք անքակտելի են: Որուն աւելցուցինք երագին իրագործուած երեւկայութիւնը յունական հանրայնութեան եւ Յոյներու թատերական արուեստին մէջ: Եւ աւելցնենք չորրորդ կէտ մը, որ նոյնքան էականօրէն մաս կը կազմէ մտածողական այս կառոյցին, այս անգամ ոչ թէ դէպի անցեալ, այլ դէպի ապագայ ուղղուած, ուրիշ երագ մը այս մէկը, ուտոպիական եւ ոչ թէ պատմական. եւ ունինք այդ հանրայնութիւնը վերամշակուած տեսնելու երագը, Շելլինգ կ'ըսէ՝ եթէ օփե-

րան «բանաստեղծութեամբ ու միւս մրցակից արուեստներով աւելի բարձր եւ աւելի ազնուական ոճ մը գործածէր, մեզ շատ պիտի մօտեցնէր Հիներուն կողմէ երաժշտութեամբ եւ երգով խառնուած տոմարայի բեմադրութեան»: Անշուշտ ճիշտ այդ է, բառ առ բառ այդ է որ ուզած է ընել Վագներ:

Ուրեմն առաջին յղումով յաջողեցանք ըսել որ ՀԱԻ գաղափարը կարենալ քննադատելու համար, պէտք է զայն պատմականացնել: Մտածողական կառոյց մըն է, որուն հիմա անուն մըն ալ տուինք, «գեղագիտական սկզբունք» կոչեցինք, կառոյց մը որ ի զօրու էր ոչ միայն գերմանական միտքերուն մէջ, այլ Շելլինգէն մինչեւ (պիտի տեսնենք) Դանիէլ Վարուժան, Կոստան Զարեան կամ Չարենց, տարօրինակ կերպով, քանի որ ասոնցմէ ոչ մէկը Շելլինգ կարդացած էր: Եւ քանի որ մտածողական կառոյց մըն է, պէտք է *սպակառնոցողական* մօտեցում մը որդեգրել, հետեւաբար՝ պատմականացնել: Իսկ երկրորդ յղումով՝ յաջողեցանք թուել արդէն իսկ այդ գեղագիտական սկզբունքին քանի մը յատկանիշները, կամ հանգամանքները, արուեստներու համանուագին եւ համայնացնող արուեստի պատկերացումին միջեւ անքակտելի կապակցութիւնը, հանրայնութեան կորուստն ու անկումը յոյներով խորհրդանշուած հրաշալի սկզբնաւորութենէն ետք, եւ նոյն այդ հանրայնութիւնը ձեռով մը համանուագ արուեստով վերականգնելու անհրաժեշտութիւնը: Այս բոլորը կազմաւորիչ բաղադրիչներն են «համապարփակ արուեստ»ի գաղափարին:

Եւ հիմա երրորդ յղում մը: Այս մէկը նորէն գիրք մըն է, նորէն գերմանական աշխարհէն եկող, Վագների մասնագէտի մը

կողմէ գրուած, որուն անունն է Ուդօ Բերմբախ, եւ գիրքը՝ *Der Wahn des Gesamtkunstwerks*, թարգմանենք՝ «համապարփակ արուեստի երազանքը», եւ ենթախորագիր՝ «Richard Wagners politisch-ästhetische Utopie», այսինքն՝ «Ռիխարդ Վագների քաղաքա-գեղագիտական ուտոպիան»:⁵ Այս գիրքէն շատ օգտուեցայ (Ժխտական թէ դրական իմաստով), որովհետեւ ճիշտ է որ կը կեդրոնանայ 1849-ի գրութիւններուն վրայ, անոնցմէ կը մեկնի ու կը փորձէ Վագներեան մտածումին լման համակարգը վերակազմել, բայց մանաւանդ անհարկի կերպով շեշտը կը դնէ Վագների այդ շրջանի քաղաքական դիրքերուն վրայ, զանոնք մեկնաբանելով որպէս քաղաքական աշխարհին մէջ գործունեայ իր բարեկամներու կեցուածքին մօտիկը դնելով: Ուրեմն պէտք է յիշեցնել որ «համապարփակ արուեստ»ի գաղափարը կ'երեւի որպէս այդ, բացայայտ բանաձեւումով, միմիայն 1849-ին գրուած եւ 1850-ին գրքոյկով լոյս տեսած երկու ծրագրային աշխատասիրութիւններու մէջ, որոնցմէ առաջինը կը կոչուի *Die Kunst und die Revolution* («Արուեստ եւ յեղափոխութիւն»), իսկ երկրորդը՝ *Das Kunstwerk der Zukunft*, այսինքն՝ «Ապագայի արուեստի գործը»: Ասոնք գրուած են այնպիսի շրջանի մը, երբ Վագներ Զուիցերիա կ'ապրէր, ինչպէս ըսի՝ Զիւրիխ քաղաքը, ձեռով մը որպէս քաղաքական ապաստանեալ: Յանցանքը այն էր, որ 1849-ի յեղափոխութեան օրերուն, Դրեադեն քաղաքին մէջ, կողմնակից էր ապրտամբ շարժումին, ու անոր օգնութեան եկած էր: Որովհետեւ ճիշտ է որ այդ շրջա-

⁵ Udo Bernbach, *Der Wahn des Gesamtkunstwerks*, երկրորդ, բարելաւուած ու ամբողջացուած հրատարակութիւն՝ J.B. Metzler, 2004:

նին ընկերացած էր ձախ եւ անիշխանական շարժումներու ջատագովներուն, որոնցմէ ամենէն ծանօթը ի հարկէ Բակունինն է, ու Վագներին մօտիկ բարեկամը՝ Աւգուստ Բէօքլ, նոյնպէս երաժիշտ, համոզուած հանրապետական, ու *Volksblätter* կոչուած յեղափոխական թերթի մը խմբագիրը, որուն կը գործակցէր նաեւ Վագներ: Վագները յաջողած է փախիլ ու Զիւրիխ ապատան գտնել, բայց Բէօքլ տասներեք տարի բանտը մնացած է:⁶ Այս էր պատմական շրջածիրը: Ու համոզուելու համար Վագների այդ շրջանին փիլիսոփայական հակումներուն մասին, պէտք է գիտնալ նաեւ որ *Ապագայ արուեստի գործը* ձօնուած է Ֆէյերբախին, ինչ որ կ'ենթադրէ Վագներին կողմէ խոր համակրութիւն մը Ֆէյերբախի վերլուծումներուն հանդէպ, ենթադրաբար ձախ-հեգեղեաններու կողքին, մասնաւորաբար քրիստոնէութեան ու ընդհանրապէս՝ կրօնք կոչուածին դէմ ուղղուած քննադատութեան առումով, ինչպէս որ ան—կ'ուզեմ ըսել՝ այդ քննադատութիւնը—գարգացուած էր Ֆէյերբախի *Das Wesen des Christentums* (Քրիստոնէութեան էութիւնը) գործին մէջ (1841-ին լոյս տեսած, զոր Վագներ յափշտակութեամբ կարդացած էր, Բէօքլի թելադրանքին հետեւելով): Զօսին մէջ՝ կ'ըսէ որ կ'ուզէ Ֆէյերբախին վերադարձնել որպէս արուեստագէտ ինչ որ ան տուած էր իրեն որպէս փիլիսոփայ: Ապստամբ բնատրութիւնը կ'արտայայտէ

⁶ Ունինք բանտի տարիներուն գրուած իր յուշերը, August Röckel, *Sachsens Erhebung und das Zuchthaus zu Waldheim* [Սաքսոնի ապստամբութիւնը եւ Վալտհայմի արգելարանը], Edelmann, Ֆրանքֆուրթ, 1865: Ունինք նաեւ այդ տարիներուն Աւգուստ Բէօքլին ուղղուած՝ Վագների նամակները, *Briefe an August Röckel von Richard Wagner*, hrsg. von La Mara, Breitkopf u. Härtel, Լայփցիգ, 1894:

նաև, ըսելով որ իսկապես գեղարուեստական արարքը անհատին չէ՝ որ կը սպասուի, այլ հանրութենէն: Գերմաներէն բառն է հոս՝ *Gemseinsamkeit*: Եւ կ'աւելցնէ՝ «այդ ընդունիլը եւ որպէս հետեւանք՝ յոյսը չկտրելը կը նշանակէ մէկ բան. մեր արուեստին եւ մեր կենսապայմաններուն դէմ *ըմբոստանալ*»:⁷ Այդ է յատկանշականը. միաժամանակ մեր ընթացիկ արուեստին եւ կենսապայմաններուն դէմ ըմբոստանալու այդ հակումը, որ կ'ենթադրէ մէկը միւսով սրբագրուած տեսնելու ցանկութիւնը, քաղաքականը արուեստով, եւ արուեստը՝ քաղաքականով: Այս կապակցութիւնը անժխտելի է: Ուրեմն ինչո՞ւ ըսի որ Ուոօ Բերմպախը անհարկի կերպով շեշտը կը դնէ այդ շրջանին Վազների քաղաքական համակրութիւններուն եւ հակումներուն վրայ: Որովհետեւ կ'ուզէ այդ ձեւով ժողովրդավար Վազների մը պատկերը գծել: Նոյն այդ հակումն է, որ Ուոօ Բերմբախին կեցուածքը կը յատկանշէ Վազների նոյն շրջանին գրուած հակասեմական ծանօթ գրուածքին նկատմամբ,⁸ մեղմացնող կեցուածք, նոյնիսկ եթէ բացարձակապէս չի ծածկեր եղելութիւնը, եւ մինչեւ իսկ՝ խոր վերլուծումի կ'ենթարկէ զայն: Երկու պարագաներուն՝ անտեսուածը «գեղագիտա-

կան սկզբունք»ին պատմական դրոշմն է: Վազները ո'չ միայն այդ սկզբունքին համաձայն կը մտածէր, ու նոյնիսկ անկէ կը քաղէր կրօնքի, հասարակական ներկայ կենսապայմաններուն եւ քաղաքականութեան դէմ իր փիլիպականներու ներշնչումը, այլեւ զայն *բիւրեղացնողը* եղած է, ԺԹ. դարու ճիշտ կեդրոնին: Եւ անշուշտ հակասեմականութիւնը սերտօրէն—աւելի քան սերտօէն, էական առումով—առնչուած է գեղագիտական սկզբունքին: Այդ ալ կ'ուզեմ ցոյց տալ, եթէ ժամանակը թոյլատրէ: Միայն թէ յիշեցնեմ. ի՞նչ էր գեղագիտական սկզբունքը: Արուեստին նկատառումն էր որպէս համայնացնող, որպէս հանրայնացնող: Եւ այդ *հանրայնացնող հանգամանքէն կախեալ է ՀԱի գաղափարին միւս երեսակը՝ համանուագ արուեստներու պարկերացումը*: Անշուշտ որպէսզի արդարացի ըլլայ ինչ որ ըսի այդ անքակտելի կապակցութեան մասին, մէկ կողմէ՝ հակասեմականութեան եւ միւս կողմէ՝ հանրայնացնող արուեստի մը երազին միջեւ, պէտք է կարենանք հարց տալ (եւ բացատրել) թէ ի՞նչ բան «սեմականութիւն» անունին տակ գեղագիտական երազին կը հակադրուէր այդ մարդոց, առաջին հերթին՝ Վազների, մտքին մէջ: Ի վերջոյ՝ ինչո՞ւ պէտք է արուեստը համայնացնող ըլլայ: Ինչո՞ւ պէտք է արուեստը բացայայտէ ու իրագործէ հանրայնութիւնը, ի դէպ՝ միշտ *բացակայ*, միշտ *պակսող* հանրայնութիւն մը, անցեալին մէջ երագուած եւ ապագային մէջ ծրագրուած հանրայնութիւն մը: Ինչո՞ւ արուեստը բացառապէս, եւ ո'չ թէ քաղաքականութիւնը, ո'չ թէ կրօնքը, ո'չ թէ ազգային կոչուածը եւ անոր յատուկ մշակոյթը, ո'չ թէ պետութիւնը: Եւ մասամբ նորին:

⁷ Richard Wagner, *Dichtungen und Schriften. Jubiläumsausgabe in zehn Bänden*, herausgegeben von Dieter Borchmeyer, Insel Verlag, հատոր 6, էջ 191: Մէջբերումները պիտի կատարուին այս հրատարակութեան յղուելով, որուն 6-րդ հատորը («Reformschriften 1849-1852») կը պարունակէ ի միջի այլոց՝ *Das Kunstwerk der Zukunft* գործը, եւ Լուզվիգ Ֆէօյերպախին ուղղուած ձօնը (զատ տպուած հոս, որովհետեւ երբ անկի ուշ՝ Վազներ պատրաստած է իր ձեռքով իր ամբողջական գործերը՝ մէկդի ձգած է զայն):

⁸ Նոյնպէս 1849 թուականը կրող այդ գրուածքին (*Das Judentum in der Musik*, «Հրէութիւնը երաժշտութեան մէջ»), պիտի անդրադառնամ անկի ետքը, 3-րդ բաժնի վերջաւորութեան:

Մէկ բան աւելցնեմ այս ներածական բաժինը ամբողջացնելու համար, այս անգամ Նիցչէի վերաբերեալ: Նիցչէի մասին գիրքս երբ վերջացած կը կարծէի, յանկարծ անդրադարձայ «Պարսիֆալ»ի պարագային, ու Նիցչէի վերջին կարեւոր գիրքին՝ *Դերաքրիստոս*ին մէջ Փրկիչի կերպարին տրուած գիծերուն, որոնք կէտ առ կէտ կը կրկնէին Վազների Պարսիֆալին գիծերը, այն ալ՝ որպէս «փրկիչ» ներկայացուած ու բեմադրուած Վազներին կողմէ: Համանմանութիւնը այն աստիճան աչքառու էր որ անկարելի էր փախցնել Նիցչէին կողմէ Փրկիչի կերպարին տրուած յատկանիշը, գերմաներէն՝ *der reine Idiot*, «զուտ պարզամիտը», որ պարզապէս Վազներին հնարած՝ Պարսիֆալ անունին ստուգաբանութիւնն էր (իբր թէ պարսկական ծագումով): Ու սկսայ խորհիլ. եթէ մինչեւ այդտեղ կ'երթայ Վազների ներկայութիւնը Նիցչէի ուղեղին մէջ, արդեօք կարելի պիտի չըլլար Նիցչէի լման գործը կարդալ այդ դիտանկիւնէն: Բոլորս գիտենք որ Նիցչէն իր գրական ասպարէզը սկսած է որպէս Վազների խօսնակը, կատարեալ յափշտակութեամբ, ու Վազները շատ գոհ էր տեսնելով որ թերեւս ակադեմական ճանաչումի ալ պիտի արժա՝ նանայ, Նիցչէի փողահարումէն օգտուելով: *Ողբերգութեան ծնունդը* այդ հաշուով յունական թատրոնի շուրջ, ուրեմն պատմականօրէն՝ «համապարփակ արուեստ»ի գաղափարին առաջին եւ միակ ծաղկումին եւ յայտնաբերումին շուրջ, Վազների 1849-ի աշխատասիրութիւններուն մէջ զարգացուած պատկերը կը կրկնէ իր բառերով, պարզապէս նոր բառապաշար մը գործածելով, Շոփենհաուերեան բառապաշար մը, շատ լաւ

գիտնալով որ Վազները ինքը իրմէ առաջ Շափենհաուեր կարդացած էր ու անով յափշտակուած էր, 1854-էն ետք ի հարկէ, երբ արդէն իսկ իր ետին էին գեղագիտական-քաղաքական իր աշխատասիրութիւնները: Բոլորս գիտենք նաեւ Նիցչէի վերջին գիտակից տարիներուն՝ իր կատարեալ մտասեւեռումը Վազներով, այս անգամ որպէս հակառակորդ անշուշտ, ու խերիմ հակառակութեամբ: Հարցը այն է, որ Նիցչէի այդ սարսափելի մօտիկութիւնը Վազներին հետ չի թոյլատրեր որ իրմէ որեւէ բան քաղենք Վազների «համապարփակ արուեստ»ի գաղափարը ապակառուցողական կամ պարզապէս քննադատական հայեացքի մը ենթարկելու համար, մինչդեռ սկիզբէն ըսի որ անհրաժեշտ է այդպիսի հայեացք մը զարգացնելը: Ի վերջոյ Նիցչէն ալ նոյն երազը կը հետապնդէր ու 1886-ին իր գրած նոր յառաջաբանը *Ողբերգութեան ծնունդը* գիրքին համար, նախապէս հրատարակարած գործերուն վերատպումին առիթով, ճիշտ է որ ինքնաքննադատական է, ճիշտ է որ առաջին շրջանի վիպապաշտութիւնը կը պախարակէ, ճիշտ է որ կը զոջայ արուեստին աւելի յստակ դեր մը տուած չըլլալուն համար քրիստոնէութիւնը տապալելու միտումով, բայց եւ այնպէս չի սրբագրեր գեղագիտական սկզբունքէն բխող յունական եւ առասպելաբանական երազանքը: Նիցչէի օրինակը ցոյց կու տայ անգամ մը եւս որ Վազներ իրապէս կեդրոնական անձնաւորութիւնը հանդիսացած է ԺԹ. դարուն, այն մէկը որ ինչպէս ըսի՝ բիրեղացուցած է համայնացնող եւ հանրայնացնող արուեստի գաղափարը, նոր հանրայնութիւն մը պահանջելով եւ մարգարէաբար հռչակելով:

2. ԱՐՈՒԵՍՏ ԵՒ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

Gesamtkunstwerk բառը ընդամենը երկու անգամ կ'երևի Արուեստը եւ Յեղափոխութիւնը գրուածքին մէջ, ու մէկ անգամ Ապագայ արուեստի գործը շատ աւելի երկար փորձագրութեան մէջ: Ահաւասիկ այդ հատուածները շատ հակիրճ պարզաբանումներով հանդերձ: Նախ առաջինին մէջ՝ ճիշտ ինչպէս համայնական ոգին (Gemeingeist) հազար ինքնական ուղղութիւններով փշրուեցաւ, նոյնպէս՝ ողբերգութեան մեծ համապարփակ արուեստի գործը կազմալուծուեցաւ, ծրնունդ տալով անոր բաղադրիչները հանդիսացող առանձին արուեստներուն:⁹ Տոման կազմալուծուեցաւ, իր բաղադրիչները՝ հռետորութիւնը, քանդակը, գեղանրկարչութիւնը, երաժշտութիւնը քեցին շուրջպարը, եւ ամեն մէկը գնաց իր ճամբան, զարգացաւ իր ուրոյն օրէնքով, բայց առանձին, ինքն իր գլխուն: Այնպէս որ երբ արուեստներու վերածնունդի ժամանակը եկաւ, մեր դիմացը այդ յունական առանձնացած արուեստներն ունէինք սկիզբը, այնպէս՝ ինչպէս զարգացած էին անոնք, ողբերգութեան կազմալուծումէն ետք: Յունական մեծ *համապարփակ արուեստի գործը* չէր կրնար մեր վայրիացած, սխալական եւ բաժան-բաժան դարձած ոգիին դէմ իր լման տեսքով յայտնուիլ: Եթէ յայտնուէր, ինչպէ՛ս պիտի հասկնայինք զայն:¹⁰

Յետոյ՝ երկրորդին.

Համապարփակ արուեստի մեծ գործը պարտի համադրել արուեստի բոլոր տե-

սակները, զանոնք գործի լծել, ձեռով մը անէացնել, ի նպաստ անոնց *բոլորին* համապարփակ նպատակին, որ է՝ մարդկային կատարելագործուած բնութեան անմիջական եւ աննախապայման ներկայացումը: Ոգին այդ համապարփակ արուեստի գործը չի ճանչնար որպէս առանձին անհատին կամայական մէկ արարքը, ընդհակառակը, կ'ընդունի զայն որպէս ապագայի մարդկութեան միասնական գործը, անհրաժեշտօրէն մտայղացուած:¹¹

Ուրեմն վերականգնել պէտք է ինչ որ փլած էր: Մեծ ու ամբողջական արուեստը, Տոման, Ողբերգութիւնը, չէ վերածնած տակաւին, ու հարցը անոր վերածնիլը չէ ինչպէս որ էր: Ծայրէն ծնունդ տալն է անոր: Իսկ ծայրէն ծնունդ տալու համար, յեղափոխութիւն մը պէտք է, ո՛չ միայն արուեստի մարզին մէջ, այլեւ հասարակական բնոյթի յեղափոխութիւն մը:

Մարդկային մեծ յեղափոխութիւնը միայն, այն մէկը որ սկզբնաւորութեան՝ յունական ողբերգութիւնը հիմնադրուած ըրաւ, ա՛ն միայն կրնայ այդ արուեստի գործը վերադարձնել մեզի: [...] Ո՛չ, չենք ուզեր վերստին Յոյներ դառնալ: Որովհետեւ ինչ որ Յոյները չէին գիտեր, եւ իրենց այդ չգիտնալուն պատճառով է որ կործանեցան, *մենք* գիտենք:¹²

Ամբողջ հարցը ուրեմն այն ըլլալով, թէ ի՛նչ տեսակ յեղափոխութեան մասին կը խորհի հոս Վագներ: Սկիզբը բացատրեցի, որ որոշ մեկնաբաններու համաձայն՝ նկատի պէտք է առնել այդ շրջանին Վագների մօտիկութիւնը Բաքունիին կամ Ալգուստ Ռէօքլին հետ, եւ Վագները տեղա-

⁹ *Dichtungen und Schriften*, հատոր 5, էջ 277:

¹⁰ *Dichtungen und Schriften*, հատոր 5, էջ 296:

¹¹ *Dichtungen und Schriften*, հատոր 6, էջ 28-29:

¹² *Dichtungen und Schriften*, հատոր 5, էջ 297:

տրել ձախ հեգելեան հոսանքին մէջ, ինչ որ սակայն չի բերեր հարցումին պատասխանը անմիջականօրէն: Խօսքը Յոյներուն գեղեցիկ հասարակութիւնը վերականգնելու մասին է, բայց այս անգամ գիտակցաբար, ո՛չ թէ անգիտակցաբար գործելով: Հետեւաբար սրբագրել Յոյներէն ասդին հանրայնութեան կազմալուծումը: Եւ այդ հանրայնութիւնը մտածուած է միշտ որպէս

արուեստագէտներու խմբաւորումէն ներշնչուած, կամ ամբողջական արուեստ մը հնարաւոր դարձնող հանրայնութիւն: Հաւաքականութիւն կազմելու արդիական ձեւը փոխել պէտք է: Քարոզուած քաղաքական-գեղա-

գիտական յեղափոխութիւնը մարդկային ինքնութիւնը պիտի փոխէ: Կ'ուզեմ ըսել՝ հաւաքական ինքնութիւնը: Իսկ արդի ժամանակներուն՝ հաւաքական ինքնութիւնը մարդոց կ'ընձեռնի պետութեան ընդմէջէն, պետութեան գաղափարին: Հարցը հետեւաբար քաղաքական յեղափոխութիւն յառաջացնել չէ, քաղաքականութեան, այսինքն՝ հանրային կեանքի շուրջ մեր ունեցած պատկերացումը յեղափոխել է: Իսկ ինչպէ՞ս կը յեղաշրջուի այդ առումով մարդկային ինքնութիւնը, եթէ կ'ուզենք որ չսահմանուի ու չսահմանափակուի պետութեան գաղափարին տուեալներով: Այդտեղ՝ բառերը կը պակսին Վազներին:¹³

¹³ Եւ ուրեմն «պետութեան» դէմ «քնութիւն»ը կը տե-

Արդիական բառերով ըսուած՝ ազգ ըլլալու գաղափարին կը հակադրել ժողովուրդի գաղափարը: Եթէ «ազգ» կոչուածը քաղաքական է, եթէ ուրեմն (այդ է հետեւութիւնը) դուրսէն կը ստանայ իր սահմանումը եւ արտաքին միջոցներով միայն կրնայ արտայայտել իր հանրայնութիւնը, «ժողովուրդ»ը ինքն իրմէ կը ստանայ իր սահմանումը, ինքն իր հանրայնութեան աղ-

բիւրն է, եւ հանրայնութիւնը կը դրսեւորէ ինքն իր միջոցներով, կը զուգահիշի որպէս հանրայնութիւն իր արտադրութեան հեղու: Կարծէք մօտեցած ենք կեդրոնական կէտի մը: Այստեղէն սկըսեալ երկու ձեւ կայ յառաջանալու:

Փիլիսոփայական եւ պատմական:

Նախ փիլիսոփայականը: «Ժողովուրդ» կոչուածը այն է ինչ որ ինքն իր մէջ ունի ընդհանուր առմամբ արտադրութեան սկզբունքը եւ անշուշտ ուրեմն ինքն իր արտադրութեան սկզբունքը, մէկը միւսով: Այսինքն՝ արտադրելով է որ կ'արտադրէ

դաւորէ, բայց այդ հակադրութիւնը պէտք է իր կարգին հասկնալ «ազգ»ի եւ «ժողովուրդ»ի, կամ ինչպէս պիտի բացատրուի հոս աւելի ուշ՝ «իրաւական ենթակայ»ի եւ «գեղագիտական ենթակայ»ի հակադրութեան ընդմէջէն: Մինչ այդ կը յիշեցնեմ վերը մէջբերուած ու նոյնպէս *Ապագայ արուեստի գործը* գիրքէն առնուած տողերը, ուր «քնութեան» կը յղուի, շատ մը ուրիշ այդպիսի հատուածներու կարգին. արուեստի առանձին տեսակները անէացնել, «ի նպաստ անոնց բոլորին *համապարփակ նպատակին*, որ է՝ քնութեան անմիջական եւ աննախապայման ներկայացումը»:

ինքզինք: Քանի մը մէջբերումներ անհրաժեշտ են, շարունակելէ առաջ այս ուղղութեամբ: *Ապագայ արուեստի գործը* գիրքին պիտի վերցնեն զանոնք: «Ժողովուրդը արուեստի գործին նախապայման հանդիսացող ուժ»ն է: Ժողովուրդն է, որ ստեղծած է լեզուն, ի՞ր լեզուն, մէկու մը խելքը չէ, առանձին անհատներ չեն: Ժողովուրդն է, որ ստեղծած է կրօնքը, մինչեւ իսկ պետութիւնը: «Ժողովուրդն է ուրեմն որ պիտի բերէ փրկութիւնը, այն չափով որ ինքն իրեն բաւարար է ու իր ներքին թշնամիներն ալ կրնայ փրկագործել»:¹⁴ Ժողովուրդն է ուրեմն որ նկատուած է հաւաքական արտադրող, հաւաքական ստեղծագործ, գերմաներէնը կ'ըսէ՝ Gesamtdichter: Իսկ ի՞նչ կ'արտադրէ որպէս հաւաքական ստեղծագործ: Անշուշտ՝ ինչ որ կը կոչենք «առասպել» ու «առասպելաբանութիւն»: Վագներ միմիայն Mythos բառը կը գործածէ սակայն, երբեք՝ Mythologie, որ իր աչքին հաւանաբար կ'ենթադրէր արդէն իսկ բանասիրական հայեցակէտ մը: Մինչդեռ յստակ է որ զուտ արտադրութեան մէջ, չի կրնար ըլլալ գիտակցութիւն ենթադրող, դուրսէն մօտեցում գործադրող բանասիրական հայեացք: Ու մէջբերում մը եւս այս ուղղութեամբ, այս անգամ 1851-ի *Oper und Drama* գործէն՝ «Ժողովուրդին յատուկ կերպադրական մղումը առասպելին մէջ կը գործէ զգայուն դարձնելու համար բազմադիմի երեւոյթներուն ամենէն համապարփակ կապակցութիւնը, ամենէն սեղմ կերպարանքով»:¹⁵ Կերպար ու կերպարանք բառերով կը թարգմանեն գերմաներէն՝ Gestalt բառը: Ու «զգայուն դարձնել» ըսի, հոն ուր գերմաներէնը ունի՝ «versinn-

lichen», այսինքն՝ զգայարաններուն տրամադրել, զգայարանական դարձնել: Իսկ քսան տարի վերջ, երբ իր ամբողջական գործերը կը պատրաստէր, Վագներ կը գրէ հետեւեալը, 3-րդ հատորին սկիզբը դրուած յառաջաբանին մէջ, 1849 գրութիւններուն մէջ Kommunismus բառին գործածութիւնը արդարացնելու եւ ամեն պարագայի՝ զայն քաղաքական իմաստէն ազատագրելու միտումով (այնպիսի շրջանի մը երբ իր նոր բարեկամութիւնները կը ստիպէին որ զգոյշ մնար այդ առումով)։

Չեմ ուրանար որ Ֆէյերբախի իմաստով գործածուած Kommunismus բառը ընթացքի մէջ պիտի չդնէի, զայն Egoismus բառին հակադրելով, եթէ այդ յղացքին մէջ աչքիս առջեւ իբր սկզբունք չունենայի ի միջի այլոց հասարակական-քաղաքական իտէալ մը, որուն համաձայն կ'ըմբռնէի “ժողովուրդ”ը, բառին մէջ դնելով նախապատմական՝ սկզբնական հանրայնութեան անհամեմատելի արտադրողականութիւնը, եւ եթէ չխորհէի որ այդ սկզբունքը պիտի վերականգնուի լիովին որպէս ապագայի համընդհանուր էութիւնը:¹⁶

Խորքին մէջ մինչեւ իսկ բառախաղ մըն ալ կայ հոս, զոր թարգմանութեամբ չէի կրնար վերարտադրել, *allgemeinschaftlich* բառով, քանի որ *gemeinschaftlich* պիտի նշանակէր «հանրայնական», ու *allgemein* պարզապէս «համընդհանուր»: Ուրեմն պէտք է

¹⁴ *Dichtungen und Schriften*, հատոր 6, էջ 21:

¹⁵ *Dichtungen und Schriften*, հատոր 7, էջ 152:

¹⁶ *Dichtungen und Schriften*, հատոր 5, էջ 196: Սխալի գերմաներէնը՝ «...wenn mir in diesem Begriffe nicht auch ein sozial-politisches Ideal als Prinzip aufgegangen wäre, nach welchem ich das “Volk” in dem Sinne der unvergleichlichen Produktivität der vorgeschichtlichen Urgemeinschaftlichkeit auffasste, und dieses im vollendetsten Masse als allgemeinschaftliches Wesen der Zukunft wieder hergestellt dachte»:

ըլլար «համ-ընդ-հանրայնական»: Եւ Kom-munismus-ն ալ պէտք է հասկնալ ո՛չ թէ որպէս «համայնավարութիւն», այլ որպէս «համայնութիւն» կամ «համայնակեցութիւն»: ամեն պարագայի՝ յղումը հոս կ'երթայ հին Յոյներու առասպելին ու առասպելաբանութեան, որպէս համայնական արտադրութիւն, բայց այդ յղումին համաձայն՝ կը դիմէ նաեւ ապագայ գեղարուեստական առասպելին, ինչպէս որ ան արտադրուած է Վագներին կողմէ իր երաժշտական տոամաներուն համար: Երկուքին միջեւ տարբերութիւնը կը բացատրուի անով՝ որ Յոյներուն արտադրութիւնը բնութենէն կու գար անմիջականօրէն, առանց գիտակցութեան մը միջնորդութեամբ, գոնէ այդ է նախապատմական առասպելի արտադրութեան շուրջ պատկերացումը: Մինչդեռ Վագներեան գեղարուեստական առասպելը արուեստի (կամ արուեստներու) վերամիացումին կը ձգտի: Այնպէս որ Վագներ «իմ առասպելս» կ'ըսէ 1851-ին, երբ կը խօսի իր նախատեսած երեք լիարժէք տոամաներով ներկայացուելիք առասպելին մասին:¹⁷ Ու առասպելի, ժողովուրդի եւ առասպելական պատկերի արտադրութեան մասին, կ'արժէ կարդալ նաեւ հետեւեալը, նորէն *Oper und Drama* գիրքէն առնուած. «Առասպելին մէջ ժողովուրդին համայնական ստեղծագործական ուժը երեւոյթները կ'ըմբռնէ ինչպէս որ մարմնական աչքը զանոնք կը տեսնէ, ո՛չ թէ ինչպէս որ

¹⁷ *Dichtungen und Schriften*, հատոր 7, էջ 324: Քաղուած է «Eine Mitteilung an meine Freunde» [Քարեկամներու ուղղուած հաղորդագրութիւն մը] վերնագիրը կրող էջերէն, որոնք հանրութեան համար չէին գրուած: Այդտեղէ որ վերջաւորութեան՝ կը բացատրէ իր երեք ամբողջական «տոամաններ» միասին ներկայացնելու ծրագիրը, եւ կ'ըսէ «իմ միթոսը» այդ երեքին ընդհանուր պատումը նշելու համար:

ե՛ն անոնք իրապէս»:¹⁸ Եւ նոյն էջին վրայ կ'ըսէ յստակօրէն որ այդ կ'ըսէ ի միջի այլոց երբ աստուածներ կը ստեղծէ, ինչ որ կը նշանակէ թէ նախապատմական առասպելին մասին է, նոյնքան՝ որքան իր ստեղծած գեղարուեստական առասպելին մասին: Իսկ ինչո՞ւ «առասպելական պատկեր» բառերը գործածեցի: Որովհետեւ յայտնօրէն Վագներ առասպելը՝ ժողովուրդէն բխած այս արտադրութիւնը կը հասկնայ որպէս «պատկեր»ի արտադրութիւն, մարմնական աչքին ուղղուած, կամ զգայարանքներուն, քանի որ «զգայարանականացնել»ու գաղափարը կայ միշտ այս յայտարարութիւններուն ետին: Ժողովուրդ կոչուածը ենթադրաբար ունի ուրեմն իր մէջ ո՛չ միայն արտադրելու եւ արտադրելով՝ ինքզինք արտադրելու ներգոյակ ուժ մը, այլ այդ արտադրութիւնը նաեւ *պարկերի մը* արտադրութիւնն է: «Պատկեր»ը պէտք է հասկնալ լայն իմաստով, ինչպէս որ հայերէն բառը կը թոյլատրէ. ո՛չ թէ որպէս նկար, այլ որպէս երկրորդ իրականութիւն մը, որ ատլի իրական է քան իրականութիւն կոչուածը կամ կարծուածը: Պէտք է հասկնալ որպէս ժողովուրդէն եկած ստեղծագործութիւն, ինքն իր պատկերը եւ ինքն իր ստեղծագործութիւնը, անշուշտ համապարփակ ձեւով, որպէս խօսք, պար եւ նուագ: Ի դէպ՝ երեքը միասին կը գործածէր Վագներ, Ton-kunst, Tanz-kunst, Dicht-kunst, եւ երեքին անքակտելիութիւնը ատլի զգալի դարձնելու համար Dichten-ը կը գրէր Tichten, հնարելով խելապատակէն ելած ստուգաբանութիւն մը:

¹⁸ *Dichtungen und Schriften*, հատոր 7, էջ 152: Ի միջի այլոց՝ «Աստուած եւ աստուածներ մարդկային բանաստեղծելու կարողութեան առաջին արտադրութիւններն են»:

Հիմա աւելի լաւ կը հասկնանք, յուսամ, ինչ որ կ'ըսուէր վերը. որ «ժողովուրդ»ը ինքն իր հանրայնութեան աղբիւրն է, եւ իր հանրայնութիւնը կը դրսեւորէ ինքն իր միջոցներով, կը գուգադիպի որպէս հանրայնութիւն իր արտադրութեան հետ: Ժողովուրդի գոյացումը որպէս ժողովուրդ կը գուգադիպի իր գեղագիտական արտադրութեան արարքին հետ, այսինքն՝ առասպելի արտադրութեան հետ: Ինչ ձեռով կ'ընէ ի հարկէ այդ ամբողջը. արտադրելով առասպել կոչուած պատկերը: Եւ կազմուելով որպէս ժողովուրդ այդ արտադրութեան իսկ ընդմէջէն: Բայց ինչն է որ կը գոյանայ իր պատկերատր արտադրութեան ընդմէջէն, արտադրելով ինքն իր պատկերը: Անշուշտ այն՝ ինչ որ փիլիսոփայութիւնը երկու հարիւր տարիէ ի վեր կը կոչէ «սուրբնկոտ»:

Դիտմամբ կը գործածեն օտար բառը, որ նաեւ հայաստանեան բառն է, որովհետեւ այն վայրկեանէն սկսեալ որ այդ բառը սկսած է գործածուիլ այդ իմաստով, գերմաներէն՝ Subjekt, ֆրանսերէն՝ sujet, նոյն պահուն իսկ՝ իր ետին ձգած է իր ամբողջ պատմութիւնը: Ուրեմն ինչ է Վագներին «ժողովուրդ» կոչածը: Սուրբնկոտն է որպէս արուեստագէտ: Ա՛յն՝ որ կը գոյանայ պատկեր արտադրելով, եւ նոյնանալով իր արտադրած պատկերին հետ, հետեւաբար ինքն իր պատկերը՝ «առասպել» անունը կրող պատկերը արտադրելով: Բայց կըրնամ վստահեցնել ձեզի որ Վիպապաշտներէն առաջ, եւ ուրեմն ամեն պարագայի՝

*Ժողովուրդի գոյացումը որպէս ժողովուրդ
կը գուգադիպի իր գեղագիտական
արտադրութեան արարքին հետ, այսինքն՝
առասպելի արտադրութեան հետ: Ի՞նչ ձեռով
կ'ընէ ի հարկէ այդ ամբողջը. արտադրելով
առասպել կոչուած պատկերը:
Եւ կազմուելով որպէս ժողովուրդ այդ
արտադրութեան իսկ ընդմէջէն:*

Շելլինգէն առաջ, որ Վիպապաշտներէն փոխ առած է իր ամբողջ գիտութիւնը արուեստի եւ գեղագիտականի մասին, ո՛չ մէկը երբեքիցէ «առասպել» կոչուածը հասկըցած էր որպէս ժողովուրդի մը սկզբնական ու սկզբնատիպ արտադրութիւնը, կամ փոխադարձաբար՝ «ժողովուրդ» կոչուածը որպէս գեղագիտական սուրբնկոտ: Եւ հիմա արեւմտահայերէն պիտի խօսիմ, քանի որ արեւմտահայերէնը (առանց անդրադառնալու անշուշտ իր ըրածին եւ ինչո՞նք ընելուն), «սուրբնկոտ»ին կ'ընէ «ենթակայ»: Բնական է՝ այս փիլիսոփայական սուրբնկոտը ինքնակայ ենթակայ մըն է: Ու-

րիշ քանի մը ենթակայ չէ: Միայն ինքն իրեն: ԺԸ. դարու դէպի վերջաւորութիւնը, Վիպապաշտները հնարած են ենթական որպէս գեղագիտական,

այսինքն՝ որպէս ինքն իր արտադրութիւնը, պատկերի արտադրութեան ընդմէջէն մէջտեղ եկածը:

Բայց կը կարծէինք որ արդի ինքնակայ ենթական այն մէկն է, որ կը հպատակի ինքն իր օրէնքին, ու այդ պատճառով իսկ ինքնակայ է, այսինքն՝ նորէն «սուրբնկոտ», ենթակայ որպէս ինքնիշխան: Այո, այդ մէկն ալ ճիշտ է, ու այդ իմաստով ինքնիշխան ենթական կազմուած է ֆրանսայի եւ Գերմանիոյ միջեւ երթողարձով, նոյն թուականներուն, ԺԸ. դարու վերջաւորութեան: Եւ հիմա ունինք հետեւաբար երկու ենթակայ, մէկը որ ինքնիշխանութեամբ՝ ինքնակայ ենթակայ է, միւրը՝ որ պատկերի արտադրութեամբ ենթակայ է: Ունինք

իրաական սուրբեկտը եւ գեղագիտական սուրբեկտը: Եւ երկու ինքնիշխանություն, մէկը՝ օրէնքով եւ իրաւակարգով, միւսը՝ պատկերով եւ պատկերի արտադրութեամբ: Վագներին արարքը, Վիպապաշտներու եւ Շելլինգի հետքերուն վրայ, բայց խորքին մէջ անոնցմէ անկախ, գեղագիտականը հակադրել եղած է իրաականին: Եւ 1849-ին գրուած իր քաղաքական-գեղագիտական փորձագրութիւններուն բուն իւրայատկութիւնը այն է, որ իրաականը կը հասկնայ ու կը ներկայացնէ որպէս գեղագիտականին հակառակ երեսը, գեղագիտականին անկումը: Եւ անկումը ըստ իրեն՝ սկսած է շատ կանուխէն: Այդպիսի հակադրութիւն եւ այդպիսի պատմական մեկնաբանութիւն չկայ Շելլինգի մօտ, բնականաբար: Յատուկ է Վագներին: Ահա՛ հոս է, որ իմ ընթերցումս կը զատուի բոլորն այն ընթերցումներէն՝ որոնք 1849-ի Վագներին մօտ կ'ուզեն ձախ հեզելեաններու բացած արահետին վրայ քալող յեղափոխական մը տեսնել (օրինակ՝ Ուոօ Բերմբախի ընթերցումէն): Վագներ քաղաքական յեղափոխութիւն մը չէ՛ որ կը հետապնդէր: Կը հետապնդէր քաղաքականութեան յեղափոխութիւնը: ԺԸ. դարէն ի վեր՝ իրաական ենթական է, որ կը սահմանէ ի հարկէ քաղաքականութեան էութիւնը: Իրաական ենթական է, որ կը սահմանէ քաղաքացին եւ ուրեմն հաւաքականութիւնը, եւ ուրեմն անհատին մասնակցութիւնը հաւաքական կեանքին, նաեւ ինչո՞ւ չէ՛ անհատին ինքնութիւնը: Այդ իմաստով է որ կը հասկցուի ժողովուրդին ինքնիշխանութիւնը: Յստակ կերպով՝ Վագներ կ'ուզէ իրաական ենթական գահընկէց ընել եւ անոր փոխարէն տեղադրել գեղագիտական ենթական եւ ասոր հիման

վրայ սահմանուած տեսնել անհատին մասնակցութիւնը հաւաքական կեանքին:

Այս հաշուով՝ զարմանալի չէ Նիցշէի գրկաբաց փարումը Վագների աշխարհին, արուեստին, համապարփակ արուեստի գործին ալ ի դէպ, Վագների վարդապետութեան (բառին բոլոր հնարաւոր իմաստներով), մինչեւ որ հասկնայ Բայրէօթի առաջին փառատօնի բացումին՝ որ հանդիսութիւն մըն էր հրամցուածը, ու թերեւս անդրադառնայ որ գեղագիտական ենթակային բեմ բարձրացուիլը եւ անոր հետ՝ ժողովուրդին գեղագիտական ինքնիշխանութիւնը թերեւս այնքան ալ չէին համապատասխաներ իր ականկալած ինքնիշխանութեան: Նոյն փիլիսոփայական ենթական էր վերջին հաշուով, նոր հագուստներ հագած: Փոխանակ իրաական հագուստը հագնելու, հիմա գեղագիտական հագուստը հագած էր:

3. ՎԻՊԱՊԱՇՏՆԵՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՀԵԱՆԻ ՍԵՐՈՒՆԴԸ

Եւ հիմա՝ Շելլինգ: Նախ՝ արուեստի եւ առասպելաբանութիւնը յարաբերութեան մասին: 1802-1803-ի ձմրան կիսամեային, Շելլինգ իր վերջին դասերէն մէկը կու տար Իենայի համալսարանը: Դասին անունն էր՝ Philosophie der Kunst, «Արուեստի փիլիսոփայութիւն»: Շելլինգի մօտեցումով արուեստը կը վերածուէր փիլիսոփայութեան մէկ տարբերակին: Ատկէ երկու տարի առաջ աւարտած Անդրանցական իդէալաշտութեան համակարգ հատորին վերջաբանին մէջ արդէն իսկ՝ արուեստ եւ փիլիսոփայութիւն իրար կը լրացնէին ու կ'ամբողջացնէին: Եւ

ուրեմն արուեստի փիլիսոփայության նուիրում այդ դասին առաջին էջերուն մէջ կը կարդանք հետեւեալը. Das Grudgesetz aller Götterbildung ist das Gesetz der Schönheit. «Որեւէ դիցաստեղծումի հիմնատը օրէնքը գեղեցկութեան օրէնքն է»:¹⁹ Götterbildung բառը «դիցաստեղծում» թարգմանեցի: Կրնար նաեւ ըլլալ «դիցապատկերացում», եթէ հասկնանք «պատկերացում»ը որպէս արտադրութիւն: Թէեւ Շելլինգ հոս բացայայտօրէն «որեւէ դիցաստեղծում» կ'ըսէ, խօսքը անշուշտ առասպելաբանական արտադրութեան մասին է, առասպելաբանական աստուածներու մասին: Եւ միեւնոյն ժամանակ՝ բնական է, որ խնդրոյ առարկան կը թօնքն է: Բայց հոս ալ, ի հեճուկս Շելլինգի բացայայտ ձեւակերպումին, որեւէ կը թօնքի մասին չէ որ կը խօսուի: Շելլինգ նկատի ունի ինչ որ ամբողջ ԺԹ. դարը պիտի սկսէր կոչել «առասպելաբանական կրօնք», զայն հակադրելով «մարգարեական» կամ «միաստուածեան» կրօնքներուն: Եւ ուրեմն սկիզբէն արդէն իսկ, Շելլինգի գիտակից կամեցողութենէն ամբողջովին անկախ, կը գործէր այդ հակադրութիւնը, որ պիտի տիրէր ԺԹ. դարու բանասիրութեան մէկ ծայրէն միւսը, «արիական»ի եւ «սեմական»ի միջեւ: Անշուշտ որ «Սեմականներ»ու բանասիրութիւն մըն ալ պիտի զարգացուէր: Բայց յայտնօրէն բանասիրութիւնը ծագած է այդտեղ որպէս ա-

...արուեստն է, որ կը ստեղծէ, կը պատկերաւորէ, կը կերպադրէ աստուածները: Կրօնքի ծագումը արուեստին մէջ պէտք է որոնել, կրօնքի ծագումը ըստ էութեան՝ գեղարուեստական է: Արուեստը կրօնքին սկիզբն է ու սկզբնատրութիւնը:

րիականին բացայայտումը: Սեմականներու բանասիրութիւնը, երբ ծնունդ առած է քառորդ դար մը ետքը Գերմանիոյ մէջ, Wissenschaft des Judentums անունով, եւ երբ շարունակած է Ֆրանսայի մէջ Էռնեստ Ռընանի հսկայական ներդրումով եւ ազդեցութեամբ, արիական բանասիրութենէն փոխ կ'առնէր իր մտածելու ձեւերը, իր յղափառները, իր ստորոգութիւնները, եւ միշտ պէտքը կը զգար յայտնի ընելու, որ բանասիրական նախապատուութիւնը կը պատկանի Արիականներու «առասպելաւստեղծ» (եւ ուրեմն «առասպելաբանաստեղծական») կարողութեան, այսինքն

անոնց կարողութեան՝ առասպելներ արտադրելու եւ աստուածներ պատկերացնելու: Ասկէ առ այժմ կը հետեւցնենք մէկ բան. արուեստն

է, որ կը ստեղծէ, կը պատկերաւորէ, կը կերպադրէ աստուածները: Կրօնքի ծագումը արուեստին մէջ պէտք է որոնել, կրօնքի ծագումը ըստ էութեան՝ գեղարուեստական է: Արուեստը կրօնքին սկիզբն է ու սկզբնատրութիւնը:

Բայց այդքանով չի վերջանար արուեստի եւ կրօնքի կապակցութիւնը: Քիչ անդին, նոյն «Արուեստի փիլիսոփայութիւն» դասընթացքին մէջ, Շելլինգի կը գրէ հետեւեալը, նոր առաջադրութեամբ մը, որ այս անգամ պատմական առնչութիւն մը կը հաստատէ կրօնքի եւ առասպելաբանութեան միջեւ, գրեթէ ապշեցուցիչ առընչութիւն մը. Mythologie ist die notwendige Bedingung und der erste Stoff aller Kunst.

¹⁹ Schellings Werke, պատրաստուած Մանֆրեդ Շրեօտըրի կողմէ (1927ի հրատարակութիւն), C.H.Beck, Միւնիխ, հատոր 3, էջ 417-418:

«Առասպելը ամեն արուեստի անհրաժեշտ նախապայմանն է եւ առաջին նախանիւթը»:²⁰ Քիչ մը առաջ՝ արուեստը սկիզբն էր ու սկզբնաւորութիւնը: Հիմա արուեստը վերջաւորութիւնն է: Ունինք այսպէս կատարեալ շրջանառութիւն մը առասպելական կրօնքին եւ «գեղագիտական սկզբունք»ին միջեւ: Սկիզբը կար արուեստը, գեղեցկութեան օրէնքի եղանակով: Արուեստով էր, գեղարուեստական բնոյթ ունեցող սկզբնական գործողութեամբ էր, որ կը կատարուէր աստուածներու կերպաւորումը, աստուածներուն կը տրուէր «կերպ» մը: Առասպելաբանութիւնը «կերպարուեստ» էր: Բայց հիմա, հակադարձաբար, կը տեսնենք որ նոյն ինքն արուեստը, իր պատմական իրականութեան մէջ դիտուած, կ'ենթադրէ կրօնքը, առնուազն իր առասպելա(բանա)կան դրսեւորումով: Արուեստին ենթադրեալը առասպելաբանական կրօնքն է, բայց անշուշտ ջնջուած, հրաժարած, իր գօրութիւնը կորսնցուցած, մեր աշխարհէն անհետացած կրօնք մը, որ սակայն հակառակ իր ջնջումին, հրաժարումին, ուժաթափումին, անհետացումին, կը շարունակէ գործել գաղտնաբար: Վերջանալով է որ կը յաւերժանայ: Արուեստը կը յաւերժացնէ վերջացած կրօնքը: Չարենցի թարգմանութեամբ՝ արուեստը կը փոխարինէ «ոչնչացած աւանդութիւնները, երգերն ու մուսաները»: Ինչպէ՞ս կը յաւերժանայ ա՛յն որ վերջ գտած է: Անշուշտ՝ սու-

գով, սուգի աշխատանքով, սուգի ծածուկ գործողութեամբ: Եւ ուրեմն ահաւասիկ Շելլինգի դրոյթը: Արուեստը սուգ է, արուեստը սուգն է առասպելաբանութեան: Ունինք այսպէս բարդ յարաբերութիւն մը արուեստի եւ առասպելաբանութեան, կամ արուեստի եւ կրօնքի միջեւ: Արուեստը որպէս սկիզբ ու սկզբունք, արուեստը որպէս սուգ: Երկու պարագաներուն՝ աստուածներու առնչութեամբ:

Առասպելի եւ առասպելաբանութեան հանդէպ փիլիսոփայական շահագրգռութիւնը Շելլինգի գործին մէկ ծայրէն միւսը ներկայ է, երիտասարդական իր խոհագ-

*Արուեստը կը յաւերժացնէ վերջացած կրօնքը: Չարենցի թարգմանութեամբ՝ արուեստը կը փոխարինէ «ոչնչացած աւանդութիւնները, երգերն ու մուսաները»:
Ինչպէ՞ս կը յաւերժանայ ա՛յն որ վերջ գտած է: Անշուշտ՝ սուգով, սուգի աշխատանքով, սուգի ծածուկ գործողութեամբ:*

րութիւններէն մինչեւ յետ մահու տպուած իր Առասպելաբանութեան փիլիսոփայական թիւնը: Բայց ինծի այնպէս կը թուի, որ

այդ շրջանառութիւնը առասպելաբանութեան եւ գեղագիտական սկզբունքին միջեւ, արուեստի եւ կրօնքի միջեւ, կը յատկանշէ գերմանական առաջին շրջանի վիպապաշտութիւնը, այսինքն՝ այն խմբակը, որ Իէնայէն Պետլին, 1793-էն մինչեւ 1803 մօտաւորապէս, իր խանձարուրէն դուրս բերած է բանասիրութիւնը եւ բանասիրութեան հետ բնականաբար բանասիրութեան երկուորեակը՝ գրականութիւնը: Այդ խմբակային մտածողութիւնը, որուն մէջ հասունցած են Շելլինգի գաղափարները առասպելաբանութեան մասին, լաւագոյնս երեւան կու գայ Ֆրիդրիխ Շլեգելի 1800-ին լոյս տեսած *Gespräch über die Poesie* [Խօսակցութիւն բանաստեղծութեան մասին]

²⁰ Անդ, էջ 425:

տրամախօսության մեջ, ուր Շլեգել պղատոնական նոր Խրախճանքի մը ձեռով իր բարեկամները կը խօսեցնէ մէկ առ մէկ, մասնատրաբար Շելլինգը, եւ վերջինիս ներկայացուցիչին բերնին մէջ կը դնէ «նոր առասպելաբանութիւն» մը ունենալու գաղափարը: Այդ գաղափարը, Շելլինգէն եկած, հասարակ սեփականութիւնը դարձած էր իրականութեան մէջ Իէնայի ամբողջ խմբակին (Շլեգել եղբայրները՝ Ֆրիդրիխ եւ Աւգուստ-Վիլհելմ, իրենց կիները՝ Կարոլինն ու Դորոթէան, Լուդվիգ Դիքը, ինքը՝ Շելլինգը, նաեւ Նովալիսը): Ահաւսիկ այդ ուղղութեամբ քիչ մը երկար մէջբերում մը, զոր կը վերցնեն «Ճառ առասպելաբանութեան մասին» բաժինէն: Շլեգել գայն կը վերագրէ «Լուդովիկո»յին, այսինքն Շելլինգի կերպարին, որուն այդ շրջանի ոճին յարասութիւնն է հրամցուածը.

Արդի բանաստեղծը [Dichter] իր ներսիդիէն պէտք է ձեռք ձգէ այդ ամբողջը, եւ շատերը ըրած են սքանչելի կերպով, բայց մինչեւ հիմա ամեն մէկը առանձին, ամեն մէկ գործ կարծէք ոչինչէն դուրս բերուած նոր ստեղծագործութիւն մը ըլլար:

Ուրեմն անյապաղ կու գամ նպատակակէտիս: Այո, կը պնդեն որ մեր բանաստեղծութեան [Poesie] կը պակսի կեդրոն մը, այնպիսի կեդրոն մը որ առասպելաբանութիւնն էր Հիներուն համար, եւ էական կէտը որով արդի բանաստեղծական արուեստը [Dichtkunst] կը տարբերի Հիներու արուեստէն այս քանի մը բառերուն մէջ կարելի է ամփոփել. առասպելաբանութիւն չունինք մենք: Բայց անմիջապէս կ'աւելցնեն. մօտ ենք ունենալու, կամ աւելի ճիշտ՝ ժամանակը եկած է այդ ուղղութեամբ հա-

ւաքապէս աշխատելու, եւ առասպելաբանութիւն մը արտադրելու:²¹

Լուդովիկոն հոս ուրեմն «նոր առասպելաբանութեան» մը ջատագովն է: Այդ մէկը Հիներու առասպելաբանութեան նման պիտի չըլլայ «երիտասարդ երեւակայութեան» մը անմիջական (ինքնագիտակցութենէ գերծ) արտադրութիւն, պիտի գայ ոգիի խորքերէն, պիտի ըլլայ գեղարուեստներուն ամենէն գեղարուեստականը, որովհետեւ իր մէջ պիտի պարփակէ միւս գեղարուեստները, պիտի ըլլայ անհուն բանաստեղծութիւն: Շելլինգի եւ զինքը յարատու Շլեգելի երազը հոս բանաստեղծներէ կազմուած ապագայ մարդկութիւն մըն էր, որուն «աւանգարդ»ը իրենց խըմբակն էր: Արդէն իսկ գեղագիտական ենթակայի վերականգնումը: «Վերա-»ն կարելոր է: Կար, բայց ինքն իրմէ անգիտակից: Կար, բայց յետոյ քայքայուեցաւ: Միշտ ուրեմն կայ անհրաժեշտութիւնը պատմութեան յղուելու, անկում մը մտածելու, հետեւաբար նաեւ՝ անկումին ձեւ ու անուն տալու: Տեսանք (ու քիչ ետքը աւելի մանրամասն պիտի տեսնենք) որ Վագներ այդ անկումը կը պատկերացնէ որպէս իրաւականի յաղթանակը գեղագիտականին դէմ:

Ամբողջ այս մտածողութիւնն է որ ճամբորդած է ԺԹ. դարու մէկ ծայրէն միւսը, Երուսալի բոլոր ծագերը հասած է: Վագ-

²¹ *Kritische Friedrich Schlegel Ausgabe*: Այս հրատարակութեան երկրորդ հատորը (Charakteristiken und Kritiken I, լոյս տեսած 1967-ին, Հանս Այշների խմբագրութեամբ) նուիրուած է 1796-1801 տարիներուն: Մէջբերած տողերս կը գտնուին հոն, էջ 312: Ֆրիդրիխ Շլեգելի այդ էջերը հայերէն թարգմանութեան մատչելի են Անթուան Բեռմանի *Օրբարութեան փորձընկալումը* գիրքին վերջաւորութեան (Խաչենց, Երեւան, 2017), ու վերստին *ԿԱՄ, Հանդէս վերլուծական եւ քննադատականի* 9-րդ համարին մէջ (Երեւան, 2022): Տե՛ս հոն՝ էջ 137:

ներ կեդրոնական տիպար մըն է ԺԹ. դարուն, որովհետև (այսօր համոզուած եմ) միակն է որ իրաւականին եւ գեղագիտականին, օրէնքին եւ պատկերին, հակադրութիւնը կազմակերպուած ձեւով խնդրոյ առարկայ դարձուցած է իր տեսաբանական գրուածքներուն մէջ, ի խնդիր ենթակայի ինքնիշխանութեան: Ինքն ալ, ու իրմ ետք՝ Նիցշէն ալ ոգի ի բռնին չէին ուզեր գործ ունենալ ենթակայի *քաղաքական* ինքնիշխանութեան հետ: Ու Վագներն է, ո՛չ թէ Նիցշէն, որ իրաւականի եւ գեղագիտականի հակադրութիւնը կազմակերպած է պատմականօրէն, իրաւականը ներկայացնելով որպէս գեղագիտականին պատմական անկումը, անոր աղիտալի անգայտացումին աղբիւրը, որուն պատճառով նաեւ իսկական յեղափոխութիւն մը պէտք է, վերականգնելու համար գեղագիտական ուժը, համայնութիւնը: Ա՛յս է որ կ'ուզեմ բացատրել Վագների առաջարկած պատմական մեկնաբանութեամբ:

Մինչ այդ գիտնալ պէտք է, որ ԺԹ. դարու մէկ ծայրէն միւսը կրակի պէս՝ գեղագիտական սկզբունքի բարի լուրը տարածուած է, Վիպապաշտներուն կողմէ ստեղծուած, Շելլինգին կողմէ փիլիսոփայութեան վերածուած, հասնելով մինչեւ հայերը, մինչեւ Պոլսոյ *Մեհեանի* սերունդը: Պոլսոյ մէջ 1914-ին *Մեհեանի* հանդէսին շուրջ հաւաքուած էին Դանիէլ Վարուժան, Կոստան Զարեան, Յակոբ Օշական, ու իրենք ալ այդ բարի լուրը ստացեր էին, այն լուրը որ ժողովուրդ կոչուածը ինքն իր արտադրութիւնն է, առասպելի ուժով, ինքն իր պատկերը արտադրողը, ինքզինք արտադրողը որպէս պատկեր: *Մեհեանի* սերունդէն կէս դար առաջ՝ լուրը հասած էր հայերուն ականջին: Մոսկուայի մէջ նըս-

տած Մկրտիչ Էմինն է, ինչպէս գիտէք, որ 1850-ին, գիրք մը գրած է, *Վէպք հնոյն Հասարակ*, միմիայն ըսելու համար որ մենք ալ առասպելներ ունինք, զանոնք կը կոչէր «վէպք», մենք ալ ուրեմն ինքնիշխան ժողովուրդ ենք, անշուշտ ո՛չ թէ քաղաքական, այլ գեղագիտական իմաստով: Միջնորդը այդտեղ՝ Գերմանիոյ մէջ նոր ծաւալած «համեմատական առասպելաբանութեան» բանասիրական մարզն էր: Ճիշտ է՝ Մկրտիչ Էմինը չէր գիտեր բանաւոր ասանդութեան տարբեր խաւերը զանազանել իրարմէ, ճիշտ է՝ կը շփոթէր առասպելականը եւ դիւզագներգականը, ճիշտ է՝ Խորենացիի պատմական տուեալները կը մեկնաբանէր որպէս առասպել, բայց ի վերջոյ՝ մենք ալ ունէինք առասպելաբանութիւն մը, մենք ալ ժողովուրդ էինք, մենք ալ մեր մէջ ունէինք այդ գեղագիտական ուժը որ առասպելներ կ'արտադրէ ու ժողովուրդը կ'արտադրէ որպէս այդ:

Բայց անշուշտ հայերուն մօտ վաղ վիպապաշտներու իմաստով հասկցուած գեղագիտականին բուն արձագանգողները *Մեհեանի* հանդէսին շուրջ հաւաքուած գրողները եղած են: Այդ ամբողջը բացատրած եմ ընդերկար *Le Deuil de la philologie* գիրքիս մէջ ի միջի այլոց:²² Հետեւաբար պիտի ըլլամ կարճ, պիտի գոհանամ քանի մը յիշեցումներով: Իր առաջին հեթանոսական քերթուածէն քանի մը ամիս ետքը, ուրեմն 1908-ին, Դանիէլ Վարուժան կը

²² *Le Deuil de la philologie* լոյս տեսած է 2007-ին (Métis Presse, Ժընեւ): Կայ անգլերէն թարգմանութիւնը՝ *Mourning Philology*, transl. G.M. Goshgarian, J. Fort, Fordham Univ. Press, Նիւ Եորք, 2014: Բայց ընթերցողը կը յղեն նաեւ «Առասպելաբանական կրօնքին գիտը» աշխատասիրութեանս, լոյս տեսած *ԿԱՄ* հանդէսի 9րդ հատորին մէջ, էջ 99-135: Ատկէ առնուած են հոս վերստին քանի մը հատուածներ, *Մեհեանի* սերունդին անդրադարձող յիշեցումներու երկայնքին:

գրեր նոր քերթում և՛, բոլորին ծանօթ, «Լոյսը» վերնագրով, որ պիտի երեւան գար իր յաջորդ հատորին՝ *Հեթանոս երգերուն* մէջ: 1912-ին: «Լոյսը»-ին ներշնչումը կու գար ուղղակի Ռիգ Վեդայի ընթերցումէն (ԺԹ. դարու բանասէրներուն կողմէ վերստեղծուած, խմբագրուած կրօնական բանաստեղծութիւններու այդ հսկայածաւալ հաւաքածոյի, որ կրօնական մարդկութեան ամենէն հին մնացորդը նկատուած ու հռչակուած էր): Եւ հոն կը գրէր հետեւեալը. «*Լոյսը մարմարն է երկնային հանքերուն / Որուն մէջ Արուեստը, իր անմահական երագով / Կը քանդակէ ձիւնամարմին աստուածներ*»: Այդ ձեւով, գերման փիլիսոփայէն հարիւր տարի ետքը, բայց անկէ ամբողջովին անկախաբար, կը վերասահմանէր այդ հին գործողութիւնը, զոր Շելլինգ կը կոչէր «դիցաստեղծում», «աստուածներու կերպադրում»,

Götterbildung: Կը նկարագրէր կանգնումի աշխատանք մը, որ իրերու բերմամբ միեւնոյն ատեն ապողոնեան գործունէութիւն մըն էր, եւ կը կոչուէր «արուեստ», ու նոյնիսկ «Արուեստ», գլխագիրով: Արուեստը որպէս կերպադրում, որպէս աստուածներու քանդակում, որպէս արձանային կանգնում, սկզբնաւորութիւնն էր ուրեմն առասպելաբանական կրօնքին: Ուրիշ բան չէ այդ երեք տողերուն մէջ ըսուածը: Սկիզբն ու սկզբնաւորութիւնը արուեստն է: Հոն է արուեստը կրօնքէն առաջ, քանի որ աստուածներու կերպադրումին անունն է արուեստ: Պիտի չըլլային աստուածները առանց ա-

Սկիզբն ու սկզբնաւորութիւնը արուեստն է: Հոն է արուեստը կրօնքէն առաջ, քանի որ աստուածներու կերպադրումին անունն է արուեստ: Պիտի չըլլային աստուածները առանց արուեստի կերպադրական գործողութեան:

րուեստի կերպադրական գործողութեան: Եւ ուրեմն, դար մը ետքը, Վարուժան բառ առ բառ կը կրկնէր ինչ որ Շելլինգ ըսած էր 1803-ին իր «Արուեստի փիլիսոփայութիւն» վերնագրուած դասընթացքին մէջ: Եւ այդ ընելու համար՝ յստակ է, որ պէտք չունէր տող մը իսկ կարդացած ըլլալու Շելլինգի գրութիւններէն: Եւ ատով չէր վերջանար կրկնութիւնը, քանի որ 1912-ի նոյն հատորին մէջ ունի «Մեռած աստուածներուն» վերնագրուած քերթուածը, որուն առաջին տողերն են, նոյնքան հանրածանօթ. «*Արիւնսահատ խաչին տակ, / Որուն թեւերը տրորմութիւն կը ծորեն / Աշխարհի Արուեստիս դառն սրբութիւն / Կ'ողբամ ձեր մահն, ո՛վ հեթանոս աստուածներ*», ուր կրկին՝ «Արուեստ»ը գլխագրուած է: Ողբը կու գայ արուեստի սրտէն, եւ ուրեմն արուեստի էութեան մասին, արուեստի էութեանական

գործողութեան մասին հաստատում մըն է կատարուածը: Ինչ կ'ընէ արուեստը ըստ էութեան: Կ'ողբայ աստուածներու մահը, ա-

նոնց անհետացումը, անոնց կորուստը: Անգամ մը եւս, Շելլինգի ըսածին ապշեցուցիչ կրկնութեամբ մը, Վարուժան կը սահմանէ արուեստը որպէս այն տարածքը ուր կ'ըսուի կամ կը կատարուի առասպելական կրօնքին սուգը, գիտը եւ սուգը միաժամանակ, մէկը միւսով:

Կը յիշեցնեմ նաեւ Յակոբ Օշականի խօսքը, 1914-ի մարտին, Պոլսոյ Մեհեան հանդէսին մէջ լոյս տեսած իր «Հայաստանեայց գրականութիւն» անունով յօդուածին մէջ, երբ հարցը «*պատմական, հինգած,*

իր կեդրոնէն, իր երկիրէն, իր կրօնքէն վորն-
 արուած [...], անուն չունեցող, մարմին չու-
 նեցող, իւրօրուն զանգուած» ի մը դէմ յան-
 դիման կոչ ուղղել էր դէպի «մեծ գործա-
 տրներ, ցեղ շինողներ, ազգ սրեղծողներ»,
 երբ հարցը «մեր հայրուածեալ գոյութիւնը
 ամբողջութեան տրանսլու» հարց մըն էր:
 Ամբողջութեան տանողը պիտի ըլլար «մեր
 Դանթէ»ն, այսինքն՝ արուեստագէտը:
 Արուեստին վերապահուած էր առասպե-
 լաբանութեան հին (ենթադրեալ) պաշտօ-
 նը: Արուեստին վերապահուած էր պառակ-
 տումին, ցրուածութեան սպառնալիքին
 դէմ գործելու պարտականութիւնը: Հոս
 յստակօրէն արուեստը պիտի խաղար նոյն
 այն դերը, որ արդի շրջանի առասպելա-
 կան երագին համաձայն՝ հինէն վերապա-
 հուած էր առասպելին: Եւ ուրեմն Օշակա-
 նի խօսքը հետեւեալն է. «Առանց երագի՝
 կարելի չէ կենսաբնական կեղծիքի
 քանի մը կարելոր ձեւեր սրիպողութիւն կը
 դառնան մեզի համար»: «Տիեզերական
 կեղծիք» բառերուն քով Օշական դրած էր
 փակագիծի մէջ ֆրանսերէն «fiction univer-
 selle» արտայայտութիւնը: Եւ անշուշտ այդ
 «տիեզերական կեղծիք»ը առասպելն էր,
 առասպելական ձեւով հնարուածը: Օշա-
 կան կը կրկնէր առաջին Վիպապաշտնե-
 րուն ստեղծած եւ Վագներին կողմէ՝ զար-
 գացուած հաւասարումը համայնութեան
 գաղափարին եւ առասպելի պաշտօնին
 միջեւ, կը կրկնէր «նոր առասպելաբանու-
 թիւն» մը ստեղծելու Շելլինգեան հրամա-
 յականը, ու վերջապէս կը կրկնէր նոյնպէս
 Վիպապաշտնեւորուն մօտ ստեղծուած փո-
 խադարձ սահմանումը արուեստի եւ ա-
 ռասպելաբանութեան, արուեստը ըլլալով
 այն որ արդիական պայմաններուն մէջ կը
 կատարէ հին ժամանակներուն առասպե-

լին ու առասպելաբանութեան կատարա-
 ծը: Ինչ բան: Կոտորակումին, հատուածու-
 մին դէմ՝ «ամբողջացում»ը, համայնացու-
 մը, ինչ որ Օշականի սերունդը կը մտածէր
 որպէս «ազգայնացում»: Եւ անշուշտ Օշա-
 կանի ինչպէս Վարուժանի համար՝ «ազ-
 գայնացում»ը «գեղագիտացում» մըն էր:

Եւ կայ անշուշտ Կոստան Զարեանի
 պարագան, որ ամենէն ցայտունն է Վագ-
 ներին հետ կապակցութեամբ: Մեհեան
 հանդէսը իր դրամով կը տպուէր, այնպէս
 որ իրատունք ունէր ուզածը դնելու թերթին
 մէջ: Հանգանակին մէկ մասը իր գաղա-
 փարներուն արտայայտութիւնն է: Ու կեղ-
 րոնական նախադասութիւններէն մէկն է՝
 «[Արուեստը] կը մնայ վեր յեղափոխու-
 թիւններէ եւ յեղաշրջականութիւններէ»,
 որ կը նշանակէ՝ քաղաքականութենէն վեր
 անշուշտ: Ու անմիջապէս ետքը՝ «Ինքն իսկ
 ըլլալով կրօնական մոլեռանդութիւն մը,
 վեր է նաեւ ամեն կրօնքէ»:

Հանգանակէն անդին՝ «Արուեստին
 համար» ընդհանուր վերնագրով յօդուած-
 ներու շարք մը հրատարակած է այդտեղ,
 որոնց վերնագիրներն են նախ առաջին
 թիւին մէջ՝ «Ստեղծագործութիւն, խենդու-
 թիւն, դիւցազնութիւն», յետոյ՝ «Հայուն Յի-
 սուսը», «Թատրոնը» եւ չորրորդ մը եւս,
 ուղղակի Դանթէ Վարուժանին դէմ ուղ-
 ղուած՝ «Հեթանոսութիւն»: Թատրոնի մա-
 սին յօդուածն է, որ բացայայտ վագներե-
 ան արձագանգներ կը հնչեցնէ մէկ ծայրէն
 միւսը: Կը սկսի յունական ողբերգական
 թատրոնով, ուր «աստուածներ կ'ապ-
 րէին», եւ որմէ ետք «թատրոնը ստորնա-
 ցաւ եւ դարձաւ հասարակաց խաղ», կ'անց-
 նի միջնադարեան խորհուրդներուն, որոնց
 առիթով կ'ըսէ՝ «Եկեղեցին համարորոյ
 գործողութեան թատրոնը դարձաւ», ուր

«համատրոփ» բառը ամենայն հաւանականութեամբ ֆրանսերէն *unanimiste*-ին թարգմանութիւնն է (Ջարեան ֆրանսերէն կը գրէր իր յօդուածները, ու Գեղամ Բարսեղեանն էր հայերէն թարգմանողը, այնպէս որ այդտեղ արեւմտահայերէնի վերածուած Կոստան Ջարեան մըն է, որ ունինք): Իսկ Ջարեանի գրչին տակ՝ «համատրոփ» թարգմանուած *unanimiste*-ը վազներեան «համապարփակ»ին մէկ տարբերակն է: Ու անշուշտ ճիշտ Վազներին պէս՝ անկումային պատկեր մըն է իր գծածը. «*Թաւրոնը՝ համապարփ գործողութիւնը՝ մեռաւ: Թէմէլէն փշրուեցաւ եւ աղօթքներ չբարձրացան այլեւս հոն ուր Աստուած չկար: Սակայն հասարակաց խաղը կը շարունակէ զարգանալ*»: Ու վերջաւորութեան, խորհրդապաշտ թատրոնին քանի մը պարբերութիւն յատկացնելէ ետք, կը գրէ. «*Քնարերգական բանաստեղծութենէն... անհրաժեշտօրէն պիտի ծնի սպազայ տիեզերական ողբերգութեան ամենագլխաւոր մոթիւր՝ ՏՌԱՄԱՍՏԵՂԾ ԵՐԳԸ*»:²³ «Տիեզերական» բառին քով դրուած է փակագիծի մէջ ֆրանսերէն *cosmique*: Ինչ որ խորհիլ կու տայ որ երբ Յակոբ Օշական *Մեհեան* թերթի նախորդ թիւին մէջ կը վերակոչէր «տիեզերական կեղծիք» մը արտադրելու անհրաժեշտութիւնը, դէմ դնելու համար մեր ժողովուրդի հատուածեալ ու բեկբեկուած վիճակին, մտքին մէջ ունէր *fiction cosmique* արտայայտութիւնը: Բայց ամենէն յափշտակիչը այդ «տոմասատեղծ երգ» բառերն են: Երկար ատեն՝ խորհած եմ որ Նիցչէական ընթերցումներէն ներշնչուած էին եւ Օշական, եւ Ջարեան: Այդ պարագային՝ «տը-

րամաստեղծ երգ»ը պիտի ըլլար կրկնութիւնը յոյներուն մօտ Դիոնիսոս Աստուծոյ հետեւորդներու բարձրացուած երգին, որ Նիցչէի նկարագրութեամբ՝ ծնունդ տուած է թատրոնին: Բայց հիմա հակուած եմ Վազներեան ազդեցութիւն մը տեսնելու այդտեղ: Անշուշտ մէկը միւսը չ'արգիլէր: Բայց տոմայի եւ երգի այս խառնուրդը մեր ականջին այսօր կը հնչէ վազներեան *musik-alisches Drama*-ին կամ *Musikdrama*-ին շատ մօտիկը:

Եւ հիմա կը հասնինք ամենէն անախորժ կէտին, որ Ջարեանին արտայայտած հակասեմականութիւնն է: Այդ նիւթին շուրջ մէկ անգամ գրած եմ, *Le Deuil de la philologie* գիրքիս վերջաւորութեան, Ջարեանին յատկացուած յաւելածին մէջ: Հայերէն լեզուով հոս առաջին անգամն է ուրեմն: Անշուշտ ԺԹ. դարու ցեղական եւ ցեղային մտայնութեան ու մտածողութեան հետքը տեղ մը մէջտեղ պիտի ելլէր: Հանգանակը արդէն իսկ կ'ըսէր՝ «*Հայ Հոգին Լոյսն է, Ոյժն է, Կեանքն է, մարմնաւորուած անդրիական շքեղութեանը մէջ ԱՐԻԱԿԱՆ ցեղին որուն կը պարկանինք*»: Եւ 2-րդ համարի Ջարեանի գրածին մէջ՝ «*Որպէսզի սպրիք կենդանի կեանքով, հարկ է... վերաբեղծել զայն նորէն սպրելով իր անձնական, ներքին պայքարը՝ արիական իրէտային հասնելու համար...*»: Եւ անշուշտ անխուսափելի էր որ Յիսուսը այդ յօդուածին մէջ մաքրէր ինչ որ իր արինին «թուլութիւնը կը կազմէր՝ ՍԵՄԱԿԱՆՈՒԹԻԻՆԸ»: Ուրեմն՝ ահաւասիկ «*Մեմականը երբեք իրէտ չունի... Մեմական ցեղը սրտաւորապէս ցեղ մըն է... Մեմականը թոհչ չունի... Ան գիտէ օրինակ դիւրութեամբ ըմբռնել, կրկնել, բայց տիեզերական երաժշտութիւ-*

²³ *Մեհեան*, թիւ 4, Պոլիս, 1914, էջ 53, «Թատրոնը» վերնագրուած յօդուածի վերջաւորութեան:

նր չի զգար երբեք»:²⁴ Պետք չկայ կարծեմ ասելիին:

Եւ ահա՛ Վագները, աստուածներ ստեղծելու եւ այդ առասպելաբանական ստեղծումին ընդմէջէն ինքզինք ստեղծելու, ինքն իր պատկերը արտադրելու կարողութեամբ օժտուած հանրայնութեան չարաբաստիկ երեսակով, որ արձանագրուած է 1849-ին, իր հակասեմական յօդուածով: «Հրէութիւնը երաժշտութեան մէջ»: Գերմաներէն՝ «Das Judentum in der Musik»:²⁵ Յօդուածը յայտնօրէն գրուած է Զակոմո Մէլերբերին դէմ, հրեայ ծագումով երաժիշտին, որ այդ տարին Փարիզի մէջ շատ մեծ յաջողութիւն գտած էր իր *Le Prophète* օփերայով: Բայց խնդիրը անշուշտ Վագներին անձնական զգացումները չեն, նախանձը չէ, նախապաշարումները չեն: Հակասեմականութիւնը ըստ էութեան առնչուած է համապարփակ արուեստի գործին, որպէս անոր յայտնաբերող հակերեսը, հակապատկերը: Ինքն իր պատկերը արտադրողը, գեղագիտական ենթական, պետք ունի հակապատկերի, այդքան պարզ է: Վագներ 1849-էն 1851-ի իր երեք մեծ ուսումնասիրութիւններուն

²⁴ *Մահեան*, թիւ 2, էջ 18:

²⁵ Ընթերցողը այս գրուածքը պիտի չգտնէ 1983-ին տասը հատորով լոյս տեսած Jubiläumsausgabe-ին մէջ: Հրատարակիչը (Դիթեր Բորհմէյեր) չէ փափաքած կամ չէ համարձակած զայն ընդունիլ Վագների գրութիւնները ամփոփող այս հատորներուն մէջ: Բայց Վագներ ինք չէր անչնար իր գրածէն: 1850-ին գրի առնուած ու լոյս տեսած այս քսան էջնոց յօդուածը (*Neue Zeitschrift für Musik*, Լայփցիգ) իր ձեռքովը վերստին հրատարակած է 1869-ին որպէս գրքոյկ, զգալիօրէն ընդլայնուած (հրատ.՝ J.J.Weber, 57 էջ): Կան նաեւ Վագների կենդանութեան հրատարակուած *Gesammelte Schriften und Dichtungen* (9 հատոր 1871-էն 1973, առաւել յետ մահու տպուած յաւելեալ հատոր մը): Ըարադրանքին մէջ տրուած էջաթիւերը այդ շարքին 5-րդ հատորին կը համապատասխանեն:

մէջ՝ ժողովուրդի արտադրողական ուժը կը գետնդէ իր մտորումներուն կեդրոնը, այդ ինքնացնող ուժը ըլլալով այն՝ որ կը դրսեւորուի առասպելով եւ լեզուով: Մինչդեռ հրեաներուն լեզու մը կը պակսի, կ'ըսէ Վագներ, ու մեր լեզուն (իմա՝ գերմաներէնը) կը խօսին անոնք «որպէս օտարներ» (5, էջ 90):²⁶ Եւ քանի որ լեզուն որով արտադրուեցաւ առասպելը իրենցը չէ, ժողովուրդի պատմական համայնութեան չեն կրնար բերել իրենց լուման: Իրենց կարգավիճակին վերաբերեալ բոլոր բարեփոխումները բան մը չեն կրնար փոխել այդ իրողութենէն, կ'ըսէ Վագներ, որովհետեւ «վերէն եկած ճիգեր են, որոնք չեն կրնար արմատներ ներել, ու զարգացած հրեան իր արուեստին համար ժողովուրդին մէջ կեանքին ակնադրիւր կը փնտռէ, կը հանդիպի միայն իր խելացի ճիգերուն հայելիին որպէս ակնադրիւր» (էջ 96): Այնպէս որ «երոպական արուեստին ու քաղաքակրթութեան օրար պիտի մնան անխուսափելիօրէն» (էջ 90): Ու ասոր ետեւը կանգնած է ուրիշ յատկանշում մը, որ նոյնպէս ԺԹ. դարու մէկ ծայրէն միւսը կրկնուած է, մասնաւորաբար բանասէրներուն կողմէ. հրեաները չունին առասպելաբանութիւն: Ուրեմն առասպելի արտադրութեամբ ինքզինք արտադրող ժողովուրդի, հետեւաբար՝ գեղագիտական ենթակայի, հակօրինակն են անոնք: Պետք է ջնջեն իրենք զիրենք փրկագործուելու համար, նորէն Վագներին գործածած բառն է՝ Erlösung: Բայց նոյնիսկ այդ պարագային՝ դժուար թէ կա-

²⁶ «Der Jude spricht die Sprache der Nation, unter welcher er von Geschlecht zu Geschlecht lebt, aber er spricht sie immer als Ausländer», որ թարգմանի՝ «Հրեան կը խօսի այն ազգի լեզուն՝ որուն ծիրին մէջ ապրած է սերունդէ սերունդ, բայց զայն կը խօսի միշտ որպէս օտար»:

րենան մասնակցիլ համադրական արուեստով առասպելական ուժի ապագայ վերականգնումին:

Յստակօրէն՝ ցեղային նախապաշարումի խնդիր չէ: Գեղագիտական սկզբունքի լման համակարգն է, որ հակապատկեր մը կը պահանջէ, գեղագիտական ենթակայի ինքնիշխանութեան հակապատկերը կը պահանջէ: Կ'ենթադրէ ժողովուրդ մը, որ ժողովուրդ չէ, քանի որ անկարող է ինքզինք արտադրելու որպէս պատկեր, չունի իր մէջ առասպելա-գեղագիտական ուժականութիւնը: Ճիշտ նոյն համակարգային պահանջը կարելի է կարդալ Շելլինգի մօտ, առանց ո՛չ մէկ հակասեմական ւ ո թ ե ա ն : Կ'ուզէր մարդկութիւնը սահմանել անոր կորիզէն մեկնելով, ենթակայի ինքնակազմաւորիչ պատկերաւորութեան մէջ:

Պիտի սահմանէ զայն անոր սահմաններէն մեկնելով, սահմաններէն դուրս ձգուածէն: Այդ խորհրդաւոր գործողութիւնը կը կատարուի իր *Einleitung zur Philosophie der Mythologie* գործին մէջ: Նիւթ մըն է որուն մասին Շելլինգ դասախօսած է 1825-ի շուրջ, յետոյ վերստին 1840-ին, երբ սկսած էր Պետլինի համալսարանը դասաւանդել, Հեգելի մահէն ետք: Շելլինգէն առաջ՝ առասպելաբանութիւնը կը կարդացուէր կամ որպէս անկապ պատմութիւններու ամբողջութիւն մը, կամ իր ենթադրեալ պատմաներուն բանական բովանդակութեան սիրոյն: Շելլինգ ցոյց կու տայ որ երկուքն ալ անկարելի են: Կը հասնի այսպէս այն եզ-

րակացութեան որ արտադրուածը եւ արտադրութեան սկզբունքը կարելի չէ իրարմէ անկախ մտածել: Արտադրուածը առասպելն է: Արտադրութեան սկզբունքը պիտի կոչենք «ժողովուրդ»: Ահաւասիկ իր փաստարկումին մէկ պահը.

Կարելի՞ է խորհիլ ընդհանուր առմամբ որ ժողովուրդ մը ծնունդ տուած ըլլայ առասպելաբանութեան մը, իրմէ բխած որպէս արտադրութիւն: Ու նախ եւ առաջ՝ ի՞նչ է ժողովուրդ մը, ի՞նչն է որ զայն կը դարձնէ ժողովուրդ: Մեծ կամ թիով անհատներու գոյակցիլը չէ տուեալ տարա-

ծութենէ մը ներս: Անոնց հասարակաց գիտակցութիւնն է: ...Ո՞ր պիտի փընտռենք զայն եթէ ոչ անոնց հասարակաց աշխարհահայեացքին մէջ,

եւ ժողովուրդ մը ուրիշ ի՞նչ միջոց ունի ինքզինքը փաստելու համար եթէ ոչ առասպելաբանութիւնը: Այնպէս որ անկարելի կը թուի մեզի որ արդէն իսկ կազմաւորուած ժողովուրդ յետագունէ ստացած ըլլայ առասպելաբանութիւն մը, որպէս անհատական կամ հաւաքական ստեղծում, տեսակ մը բնագոյով արտաբերուած: Այդ հնարաւորութիւնը անկարելի կը թուի որովհետեւ չեն կրնար երեւակայել ժողովուրդ առանց առասպելաբանութեան:²⁷

Գեղագիտական սկզբունքի լման համակարգն է, որ հակապատկեր մը կը պահանջէ, գեղագիտական ենթակայի ինքնիշխանութեան հակապատկերը կը պահանջէ: Կ'ենթադրէ ժողովուրդ մը, որ ժողովուրդ չէ, քանի որ անկարող է ինքզինք արտադրելու որպէս պատկեր, չունի իր մէջ առասպելա-գեղագիտական ուժականութիւնը:

²⁷ Մէջբերումը 1825-ի հրատարակութեան համաձայն (frommann-holzboog, 1996, էջ 61-62):

Այս պարբերութենէն անմիջապէս ետքն է, որ Շելլինգ կը մէջբերէ ազգաբանական տուեալներ, զորս քաղած կ'ըլլայ դոն Ֆելիքս Ազարա անունով սպանացի վարչական պաշտօնեայի մը գիրքէն: Գիրքը լոյս տեսած է ֆրանսերէն լեզուով 1809-ին: Կար նաեւ սպաներէն բնագիր մը եւ գերմաներէն թարգմանութիւն մը, բայց Շելլինգ ֆրանսերէնը կարդացեր է եւ հոնկէ կը մէջբերէ: Գիրքը կը կոչուի *Voyages dans l'Amérique méridionale*: Եւ ինչ կը կարդայ հոն: Որ ժողովուրդներ կան եղեր Հարաւային Ամերիկայի մէջ, որոնք չունին եղեր ո՛չ առասպելաբանութիւն, ո՛չ աստուածներ, ո՛չ ալ որեւէ կրօնական պատկերացումներ: Դոն Ազարան կ'ըսէր՝ «առանց կրօնքի»: Շելլինգ կը թարգմանէ «առանց առասպելաբանական պատկերակերտումի»: Եւ եզրակացութիւնը անմիջական է: Այդ հաւաքականութիւնները (*Völkerschaften*) կրնան կրօնքի գաղափարը չունենալ, կրնան առասպելական պատկերակերտումի գիտակցութիւնը չունենալ, բայց այդ իսկ պատճառով «ժողովուրդ» յորջորջումին արժանի չեն: Աւելին՝ հազիւ մարդկութեան կը պատկանին: Այդտեղ սարսափելի արտայայտութիւն մը ունի Շելլինգ: Կ'ըսէ՝ մարդկային են «միայն արտաքնապէս»: Փորձեցէք զանոնք «ժողովուրդ»ի վերածել, պիտի տեսնէք որ անյաջող պիտի անցնի ձեր փորձը: Այսպէս է որ կը վերադառնայ իր առաջին եզրայանգումին. ժողովուրդ մը ժողովուրդ է միմիայն որպէս ինքն իր արտադրութիւնը *առասպելապրեղծական* արարքին ընդմէջէն: Հետեւաբար «հազիւ մարդկային» այդ ցեղախումբերը միջատմեցին փաստարկումին մէջ միմիայն աւելի ուժ տալու համար ենթակային պատկերաստեղծ ինքնարտադրու-

թեան դրոյթին:²⁸ Այդ էր ըսածս նոյնպէս հակասեմականութեան մասին: Հոս մարդկութենէն դուրս դրուածը գեղագիտական առասպելաստեղծ ենթակային զուտ հակերեսն է, զուտ հակա-օրինակը: Ուրիշ բանի չի ծառայեր: Եւ անշուշտ նոյն դերը կը խաղայ սեմականը Վազների կամ Կոստան Զարեանի հռետորութեան մէջ: Պէտք է առասպելաստեղծ կարողութենէն զըրկուած ժողովուրդներ ըլլան, որպէսզի կարենանք ըսել որ տեսէք՝ ժողովուրդ չեն անոնք: Ժողովուրդ չեն: Ժողովուրդի գաղափարը չունին: Գեղագիտական ենթակայի գաղափարն է, որ կ'արտադրէ անժողով ժողովուրդներու գաղափարը: Անժողով ժողովուրդներու, որոնք եթէ հետեւինք Վազներին՝ չեն կրնար անշուշտ մասնակցիլ «համապարփակ արուեստ»ի արտադրութեան, ապագայ արուեստի գործին:

4. ԻՐԱԽԱԿԱՆԸ ԵՒ ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆԸ

Մերը ըսի՝ ժողովուրդը որպէս հանրայնութիւն կը զուգադիպի իր արտադրութեան հետ: Եւ յայտաբարեցի որ այդտեղէն սկսեալ երկու ձեւ կայ յառաջանալու, փիլիսոփայական եւ պատմական: Փիլիսոփայական ճամբան վեր-վար չափեցինք, քիչ մը երկար: Հիմա ժամանակը եկաւ պատմականին անցնե-

²⁸ Այս նիւթին շուրջ աւելի մանրամասնում ամօտեցումի մը համար՝ տե՛ս իմ «Le rebut du sujet» յօդուածս, լոյս տեսած նախ *Lignes* հանդէսին մէջ, ապրիլ 2011-ին, եւ գիրքով՝ *Le Suet de l'histoire* հատորիս մէջ, հրատ.՝ Lignes, 2015: Հոն բացատրուած է նաեւ, թէ ինչպէ՛ս Դանիէլ Վարուժան կը կրկնէ իր շրջանին յանկերգ դարձած այդ փաստարկը «կրօնք չունեցող ժողովուրդներ»ու մասին (որոնք ուրեմն հազիւ թէ ժողովուրդ են ու հազիւ թէ մարդկային են):

լու: Երկու հարց կայ այստեղ: Մէկը՝ իրաւականէն գեղագիտականին անցումն է: Ենթադրութիւնը այն ըլլալով որ սկզբնատրութեան՝ հաւաքականութեան սկզբունքը, այսինքն՝ ժողովուրդի ժողովումին սկզբունքը ըստ էութեան գեղագիտական բընոյթ ունէր, քանի որ արտադրողական ուժ մըն էր, ինքն իր պատկերը արտադրելու ուժն էր, այն ատեն Վագներ ստիպուած է ինքզինքին հարց տալու եւ մեզի բացատրելու, թէ ինչպէս կորսուեցաւ այդ սկզբնական ուժը, ինչպէս փարատեցաւ, անգայտացաւ, ու համապարփակ արուեստը տեղի տուաւ զանազանուած ու առանձնացած արուեստներու: Եւ քանի որ գեղագիտական սկզբունքին համաձայն, հակադրութիւն մը ստեղծուած է գեղագիտականին եւ իրաւականին միջեւ, ձեռքի տակ եղող անմիջական բացատրութիւնը այն է, որ իրաւականը փոխարինեց գեղագիտականը, որպէս հաւաքական սկզբունք: Ըստ այնմ՝ Վագներ ստիպուած է ցոյց տալու թէ պատմականօրէն ո՞ր եւ նրբ տեղի ունեցաւ այդ աղէտը, այդ անցումը, այդ անգայտացումը: Այս մէկը սակայն առաջին հարցն է, որ կը դրուի իր առջեւ: Երկրորդ հարցը այն է, որ յոյներու ողբերգական թատրոնն է միշտ, որ կը նկարագրուի որպէս այն վայրը ուր ժողովուրդը կը հաւաքուէր եւ կը բեմադրէր իր ճակատագիրը, արուեստի բոլոր եղանակներու համադրութեամբ: Ճիշտ է, որ այդտեղ յոյները իրենց առասպելներէն կը մեկնէին, բայց եւ այնպէս համապարփակ արուեստի մեկնակէտը, այսինքն այն կէտը՝ ուրկէ սկսած է նաեւ քայքայումը, թատրոնն է, Վագների մեկնաբանութեամբ՝ երաժշտական տոռաման: Բայց այն ատեն՝ ի՞նչ է պատմական եւ տեսաբանական առումով՝ արուեստին եւ ա-

ռասպելաբանութեան կապակցութիւնը: Այս հարցումին ալ՝ Վագներ ստիպուած է պատմական պատասխան մը բերելու: Երկու հարցում ուրեմն: Մէկը՝ գեղագիտականի քայքայումին կը վերաբերի, իրաւականի ճնշիչ ազդեցութեամբ: Միւսը՝ արուեստի եւ առասպելի կապակցութեան: Երկու հարցումներուն Վագներ կը պատասխանէ մէկ անգամէն, մէկ հարուածով, յղուելով Էսքիլոսի Եօթերը Թէբէի դէմ ողբերգութեան եւ առաջարկելով հոն կատարուածին շուրջ դիպուկ մեկնաբանութիւն մը: Այդ մեկնաբանութիւնը առաջարկուած է 1851-ի Oper und Drama գիրքին մէջ:²⁹

Յոյն հնադարեան ողբերգակներէն՝ Էսքիլոսին վրայ կեդրոնացած է միշտ Վագների ուշադրութիւնը: Առաջին մեծ ողբերգակն էր, նաեւ դերասան, երաժիշտ: Անկէ ներշնչուելով եւ ձեռով մը՝ անոր հետ մրցակցելով է ըստ երեւոյթին որ Վագներ յղացած է չորս մասով իր *Der Ring der Nibelungen*-ը: Ու կ'ուզէր որ յաջորդաբար ներկայացուին չորս մասերը, որպէս Bühnenfestspiel, այսինքն՝ բեմի փառատօնակայացուէին ողբերգութիւնները յոյներուն մօտ: Ի մտի ունէր ի մասնաւորի Էսքիլոսի *Օրէստիան*, իր երեք բաժիններով, Ագամեմնոն, Քոէփորք, Եմենիդք: Բայց իր տեսաբանական գրուածքներուն մէջ, անոնցմով չէ որ կը զբաղի ու կը զբաղցնէ իր ընթերցողը, այլ՝ Եդիպոսի պատմութեան շուրջ հիստուած «Եդիպոդիա» կոչուած շարքով, նոյնպէս երեք բաժիններով, որոնցմէ սակայն միայն *Եօթերը Թէբէին դէմ* թատերգութիւնը հասած է մեզի: Եւ ինչո՞ւ *Oper und Drama* գործին մէջ յանկարծ կը սկսի Եդիպոսի պատմութեան մասին խօսիլ ըն-

²⁹ 1983-ի հրատարակութեամբ՝ հատոր 7, էջ 174-191:

դերկար: Որովհետև պետք ունի բացատրելու թե ինչ ուժերու ազդեցությամբ յոյներու համապարփակ արուեստը գրեթե սկիզբէն աներուած ու քայքայուած է, եւ ուրեմն ինչ ձեւով պետք է մենք վերականգնենք զայն: Ինչո՞ւ ըսի «գրեթե սկիզբէն»: Այդտեղ է ամբողջ խնդիրը: Էսքիլոսին վրայ կեդրոնանալով՝ Վագներ կ'առանձնացնէ (անշուշտ իր մտքին մէջ եղած պատմական ու փիլիսոփայական գաղափարային համակարգին համաձայն) պատմական բացառիկ պահ մը, այն պահը երբ առասպելաստեղծ ուժը տակաւին ի գօրու է, հաւաքական եւ ուրեմն համայնական երեւոյթի մը վերածուած է նոյնիսկ, արուեստի գործի մը սահմաններուն մէջ, ի հարկէ՝ համապարփակ արուեստի գործի մը, եւ միեւնոյն ժամանակ՝ արդէն իսկ սկսած է քայքայուիլ: Ու ո՞չ միայն սկսած է քայքայուիլ, այլեւ ինքն իր մէջ կը պատմէ—ըստ Վագների մեկնաբանութեան համաձայն անշուշտ—ինքն իր քայքայումը: Ինչ որ շատ նման է ի դէպ՝ Յակոբ Օշականի *Մնացորդացի* առաջին բաժնին մէջ պատահածին, ուր կը տեսնենք որ առասպելը կը պատմէ ինքն իր քայքայումը որպէս առասպել, այսինքն ասելի ճիշտ՝ որպէս համայնացնող ու համայնացումը ըսող երեւոյթ: Գեղագիտականը պիտի քայքայուի մեր աչքին առջեւ: Եւ վերջապէս պիտի հասկնանք թէ գեղագիտականը ինչո՞ւ տարբադադրուեր է, անգայտացեր է, բաժան բաժան եղեր է: Պիտի հասկնանք պատահածը պատմականօրէն: Ինչո՞ւ պատմականօրէն: Որովհետև բեմին վրայ կը կատարուի ինչ որ կը պատմուի: Ա՛յդ է ենթադրութիւնը: Ըսեմ նաեւ որ այդ մեկնաբանութեան վրայ իմ ուշադրութիւնս հրաւիրուեցաւ երբ Ուօ Բերմբախի գիրքը կը կարդայի: Զարմա-

նալին այն ըլլալով որ չորս հարիւր էջոց գիրքի մը մէջ՝ Բերմբախ միայն կէս էջ կը նուիրէ այդ մեկնաբանութեան, ու առանց ըսելու որ Վագներին պատմածը կու գայ ուղղակի Էսքիլոսէն, ուրեմն առանց անդրադառնալու որ Վագներ այդ մէկ պատմական պահին վրայ կեդրոնացած է, հոն ուր առասպելաստեղծ ուժը կը սկսի քայքայուիլ, բեմին վրայ պատմելով իր քայքայումը: Ուղղակի Էսքիլոսէն, եւ ոչ թէ օրինակ Երիպիդէսէն, որ ինքն ալ յիսուն տարի ետքը նոյն պատմութիւնը պատմած է իր *Փոյսիստիկները* թատերգութեան մէջ: Ուրեմն մենք ալ պիտի պատմենք իր պատմածը: Նախ մէջբերում մը.

Այսպէս է որ բանաստեղծին արուեստը դարձաւ քաղաքականութիւն. մէկը չի կրնար բանաստեղծել առանց քաղաքականացնելու (*politisieren*, այսինքն՝ քաղաքականութիւն խաղալու): Սակայն քաղաքանութեամբ զբաղողը երբեք բանաստեղծ պիտի չդառնայ, եթէ չդադրի նախ եւ առաջ քաղաքականութեամբ զբաղելէ: Զուտ քաղաքական աշխարհի մը մէջ սակայն, դադրիլ քաղաքականութեամբ զբաղելէ հաւասար է չգոյութեան մատնուելուն: Ո՛վ որ այսօր տակաւին քաղաքականութեամբ զբաղողի հովանիին տակ կը պահուրտի, սուտ կը խօսի ինքն իր էութեան մասին: Բանաստեղծը վերստին երեւան պիտի ելլէ այն ատեն երբ դադրինք քաղաքականութիւն ունենալէ:

Եւ սակայն քաղաքականութիւնը մեր պատմութեան եւ անկէ յառաջացած պարագաներուն գաղտնիքն է:³⁰

Անշուշտ ինչ որ կը թելադրուի հոս՝ քննադատութիւն մըն է, ուղղուած արդիակա-

³⁰ *Dichtungen und Schriften*, հատոր 7, էջ 176:

նութեան եւ արդիական արուեստին պարզած դիմագիծերուն, քննադատութիւն մը որուն զանազան տուեալները զարգացուած են նախորդ էջերուն մէջ, վէպ, լրագրողութիւն, արուեստը շփոթուած քաղաքական յօդուած գրելուն հետ (սիւթ մը որ կը տեսնենք բառ առ բառ կրկնուած *Մեհեանի* էջերէն ներս, այս անգամ Օշականի գրչին տակ), քաղաքական կերպարներ արուեստի բեմին վրայ պտտցնելու սովորութիւն, եւ մասամբ նորին: Ուրիշ քաղաքականութիւն մըն է ուզուածը: Ինչպէս կ'ըսէինք սկիզբէն՝ ո՛չ թէ քաղաքական յեղափոխութիւն մը, այլ քաղաքականութեան յեղափոխութիւնը: Ու եթէ կ'ուզենք «քաղաքական» բառը պահել իր արդիական, այսինքն՝ նախա-յեղափոխական իմաստով, այն ատեն ձերբազատուիլ պէտք է այդ քաղաքականութենէն: Երեսուն տարի վերջը՝ Նիցչէն նոյն հակա-արդիական ճառատութեամբ պիտի լեցնէր իր գիրքերը: Իսկ ո՞ր մնաց Եդիպոսի եւ իր գերդաստանի պատմութիւնը: Հիմա պիտի գայ: Յոկաստայի անձնասպան ըլլալէն եւ Եդիպոսի ինքն իր աչքերը փորելէն ետք, իրենց երկու չափահաս տղաքը՝ Էտեոկլէսը եւ Պոլիսիկէսը որոշած էին թագաւորութեան աթոռին վրայ նստիլ փոխն ի փոխ: Տակաւին արդարութիւն եւ վստահութիւն կը տիրէր, առասպելին ենթադրութիւնն է: Բայց երբ Էտեոկլէսը իր թագաւորական շրջանը կ'ամբողջացնէ ու Պոլիսիկէսը կու գայ իրենց պայմանագրութիւնը յիշեցնելու, Էտեոկլէս կը մերժէ տեղի տալ, ու Թէբէի բնակչութիւնն ալ իր կողմը կը բռնէ: Այն ատեն մերժուած ու անիրաւուած եղբայրը զօրքեր կը հաւաքէ Յունաստանի բոլոր գաւառներէն ու կը յարձակի Թէբէի վրայ: Պատերազմը կը վերջանայ երկու եղբայր-

ներու մենամարտով, ու երկուքին ալ մահով: Մնացեալը ծանօթ է: Կրէոնի՝ Յոկաստային եղբօր թագաւոր դառնալը, Պոլիսիկէսի հաշուոյն սուգի արարողութիւն կատարելը պետական հրամանով արգիլելը, Անտիկոնէի միջամտութիւնը արգելքին դէմ: Վազների մեկնաբանութեամբ՝ կեդրոնական պահը այն պահն է, երբ Թէբէի քաղաքացիները կ'ընդունին ի վերջոյ *երդմնադրութ* Էտեոկլէսը որպէս թագաւոր, նայելով իրենց հանգիստին, իշխանութեան անփոփոխ շարունակականութեան, եւ խորհելով որ աստուածները ներողամիտ պիտի գտնուին, զոհագործումներու ուժով: Քաղաքը կ'ընտրէ, կ'ընտրէ անբարոյութիւնը, երդումին դրժումը, եւ ատկէ սկսեալ ահաւասիկ՝ քաղաքական հաւաքականութիւնը այդ անբարոյութեան վրայ հիմնուած հանրութիւն մըն է: Զուտ մարդկայինը ընկրկեցաւ հաշիւին առջեւ: Կը մեջբերեմ Վազներին բառերը.

Այդ բար(ոյ)ական գիտակցութիւնը (dieses sittliche Bewusstsein) հոն ուր հասարակական կիրառումին կը հակադրուէր՝ բաժուեցաւ անկէ, եւ հաստատուեցաւ անկախաբար որպէս կրօնք, մինչդեռ կիրառական հասարակութիւնը կը կազմակերպուէր որպէս պետութիւն: Կրօնքին մէջ բարքերն ու բարոյականութիւնը—որոնք ատկէ առաջ ջերմ ու կենդանի տարր մը կը հանդիսանային—դարձան մտածուած, փափաքուած տարր մը, որ սակայն այլեւս իսկական կեանքին մէջ գործադրելի չէին:³¹

Մարդուն եւ հաւաքականութեան պետական-քաղաքական հանգամանքին ծընունդն է, որ կը նկարագրուի իբր թէ հոս Վազներին կողմէ: Պետութիւնը ո՛չ միայն

³¹ *Dichtungen und Schriften*, հատոր 7, էջ 183-4:

ուրեմն սկզբնական եւ հիմնական անբարոյութեան մը վրայ հիմնուած է, ո՛չ միայն ամբողջական մարդուն տարբադադրումը կը նշանակէ—քանի որ հաւաքականութիւնը չի զուգադիպիր այլեւս իր բարոյութեան հետ—այլեւ այդտեղէն սկսեալ՝ միշտ անկումային վիճակի մէջ գտնուած է, որպէս վերացականութիւն (*der Staat, als Abstraktum, ist von je immer im Untergang begriffen gewesen*): Մեր պարտականութիւնն է ուրեմն—կ'ըսէ Վազնէր—հասարակութիւնը ապագային այսպիսի ձեւով կերտել, որ այդ սկզբնական անբարոյութիւնը վերցնուի մէջտեղէն, ինչ որ կը նշանակէ՝ «*պերութիւնը ոչնչացնել*»:³²

Պէտք է խոստովանիլ որ Վազնէր հոս այդ կարգախօսքով՝ շատ մօտիկն է ժամանակակից անարխիստ, այսինքն՝ ինքնիշխանական մտածողութեան պաշտպանած դրոյթներուն ու մշակած ծրագիրներուն: Բայց ինչ որ պիտի չգտնէք երբեք անիշխանական մտածողութեան մէջ՝ առասպելաստեղծ եւ գեղագիտական կարողութիւնը ենթադրելն ու որդեգրելն է որպէս սկզբունք նոր հանրութիւն մը պատրաստելու եւ նոր հանրայնութիւն մը սահմանելու համար: Որովհետեւ պէտք չէ մոռնալ որ այս ամբողջ տեսաբանութիւնը տոհմայի եւ պետութեան մասին առասպել է մը կը մեկնի: Փորձեցի պարզապէս վերակազմել Էսքիլոսի բեմադրած առասպելին վագներեան մեկնաբանութիւնը: Փորձեցի վերակազմել անոր տրամաբանութիւնը: Այդ տրամաբանութեան կեդրոնական գիծը այն է, որ առասպելը—Էսքիլոսեան ոճով ու համապարփակ արուեստի յունական եղանակով բեմադրուած—ինքն իր քայքայումը

կը պատմէ բեմին վրայ, պատմելով քաղաքականին ծնունդը, որ կը նշանակէ ինքն իր պատկերի արտադրութեան հետ զուգադիպող գեղագիտական ենթակային—այսինքն հոս՝ առասպելաստեղծ հաւաքականութեան—շիջումը, պետականութեան ծնունդով: Այս ձեւով՝ Վազնէր եւ առասպելը խօսեցուց ինքն իր ճակատագիրին մասին, եւ յաջողեցաւ համապարփակ արուեստի գործը բեմի վերածել առասպելին հետ կապակցութեամբ, եւ ալ պատմական անկումային համապատկեր մը ուրուագրեց, որուն մէջ մեր—այսինքն՝ իր—տեղն ալ որոշուած էր, որպէս արուեստագետ եւ յեղափոխական, ի հարկէ՝ ոչ որպէս քաղաքական յեղափոխութեան ջատագով, այլ որպէս քաղաքականութեան յեղափոխութիւնը պատրաստող: Ապշեցուցիչ պահ մըն է Վազնէրի լման գրական արտադրութեան մէջ, պէտք է ընդունիլ: Բայց լաւ պէտք է հասկնալ հոս կատարուածը: Նորայայտ ինքնիշխան ենթակային երկու երեսակներուն, երկու հանգամանքներուն, իրաւական ենթակային եւ գեղագիտական ենթակային միջեւ պատերազմ մըն է Վազնէրին կողմէ կազմակերպուածը: Բայց պատերազմ մը՝ որ փոխադրուած է կէս առասպելական, կէս պատմական ժամանակի մը մէջ, հոն ուր պատմութիւնը նոր պիտի սկսի որպէս անվերջանալի անկում, պետականութեան գաղափարին տիրակալութեան տակ: Իրաւականին եւ գեղագիտականին միջեւ ճակատագրական դիմադրիմութիւնն է, զոր Վազնէր կը կարդայ երկու առասպելական եղբայրներու՝ Էտէոկլէսի եւ Պոլիսիկէսի մահացու կոիւն մէջ: Եւ Կրէոնին կողմէ հռչակուած սուգի արգիլումին դէմ կանգնող Անտիգոնէին կու տայ ապագան ներշնչող, առասպելին

³² *Dichtungen und Schriften*, հատոր 7, էջ 191:

մէջ ապագայ ներդաշնակութիւնը նախա-
պատրաստող կերպարին դերը: Ու հիմա
պէտք է կրկնեմ. լման ԺԹ. դարու ընթաց-
քին, Նիցչէէն առաջ եւ Նիցչէէն անելի, մի-
այն Վագներն է որ ենթակային երկու
հանգամանքներուն, իրաւական ենթա-

կային եւ գեղագիտական ենթակային այս
հակամարտութիւնը նիւթ դարձուցած է,
կողմ բռնելով անշուշտ, բայց եւ այնպէս
զայն արձանագրելով իր արուեստին եւ իր
քաղաքական-գեղագիտական մտորումնե-
րուն կեդրոնը:

** Մարկ Նշանեանի այս գրութիւնը մաս կը կազմէ Գեղագիտական ազգայնականութիւն
կոչուող հասրորին, որ լոյս կը տեսնէ շուրջով որպէս ԿԱՄ Մարենաշարի Բ. հասրոր, Պոլիս,
Արաս հրաւարակչութեան մօտ: Նոյն շարքին Ա. հասրորը՝ Յակոբ Օշական Հանգրուաններ
լոյս տեսած էր հոկտեմբերին նոյն հրաւարակչարունէն: Տեն այդ թիւին մէջ «Նոր ի նորոյ»
քաժինը:*

Լուսանկարը՝ Նորայր Գասպարի Լակունա շարքին:

Լուսանկարը՝ Նորայր Գասպարի Լակունա շարքին:

Հուսանկարը՝ Նորայր Գասպարի Հակոննա շարքէն:

Լուսանկարը՝ Նորայր Գասպարի Լակունա շարքէն:

Հուսանկարը՝ Նորայր Գասպարի *Steel-Lives/Still-Life* շարքէն:

Հուսանկարը՝ Նորայր Գասպարի *Steel-Lives/Still-Life* շարքէն:

ՆՈՐԱՅՐ ԳԱՍՊԱՐ

Նորայր Գասպար գանատահայ արուեստագետ մըն է, որ կը զբաղի հիմնականաբար ֆիլմարուեստով ու լուսանկարչութեամբ: Հասակ նետած է Քուէյթ, ապա Վենետիկ, յաճախելով Միսիթաքեաններու երբեմնի Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանը, որմէ ետք նոյն քաղաքին մէջ հետեւած է լուսանկարչութեան ու ճարտարապետութեան, ապա անցած է Գանատա ու աւարտած Մոնթրէալի Գոն-գորտիա համալսարանի ֆիլմարուեստի բա-

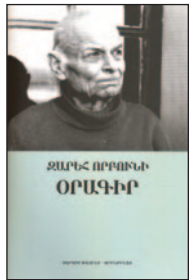
ժանմունքը: Կ'ապրի Վենետիկ: Որպէս շարժանկարահան (cinematographer) աշխատակցած է բազմաթիւ գանատական ու միջազգային ֆիլմերու: Տուած է նաեւ բազմաթիւ անձնական ցուցահանդէսներ Ստանպոլ (FotoIstanbul), Յունաստան (Thessaloniki Biennale), ինչպէս նաեւ Իտալիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ, ներառեալ Վենետիկ, 2013-ի Պիէնալէին՝ Հայկական ուսմանց կեդրոնի (նախկին Մուրատ Ռափայէլեան վարժարան) շէնքէն ներս:

Վենետիկի մէջ կատարած առաջին այդ ցուցահանդէսը կը կոչուէր Steel-Lives/Still-Life, որուն հիմնական նիւթը կը հանդիսանար յետ խորհրդային Հայաստանի գանազան վայրերուն մէջ լքուած կամ տակաւին աշխատող սակայն մեծ մասամբ իրենց նախկին կենսունակութեան շուքին վերածուած ծանր ճարտարարուեստի գործարաններն ու անոնց գործատուները, ինչպէս նաեւ շէնքերուն ներսիդին, լքեալ կամ կիսաւեր գոյքերն ու կառոյցները: Ցուցահանդէսը օրին ունեցած էր մեծ թիւով այցելուներ, ու անոր հետ լոյս տեսած էր նաեւ գեղեցիկ հատոր մը: Նորայր կ'ըսէ թէ ուշադրութիւնը գրաւած էր այդ կառոյցներուն ու զանոնք պարփակող կեանքերուն փխրուն ու անհետացման վտանգի տակ գտնուող վիճակը: Ատիկա զինք մղած էր նկարելու:

Նիւթը ընդլայնելով Նորայր շարունակած է նաեւ եւս երկու ցուցահանդէտով՝ Loss of Relevance եւ I will talk to you about time, որոնց ընթացքին ցուցահանդէտը դարձած էր ատելի տարածական, լուսանկարներուն ատելցնելով նաեւ նիւթը ներկայացնող իրերով կազմուած տեղադրումներ: Ժամանակն ու ժամանակավրէպը, ահա երկու երեսները նոյն կորստուող ժամանակին ու աշխարհին: Կիսաթափանց մետաքսի խոշոր կտաններու վրայ տպուած նկարներ, որոնք դուրս կը յորդին իրենց մակերեսներէն, կախուած մետաղեայ թափօսներէ շինուած ձողերէ ու պատկերակալներէ, լքեալ սենեակներու ու տարածքներու արձագանգը բերող: Նորայր մեզի կարծես դիտաբեկութեան ուրուային տարողութիւնն է որ կը ցուցադրէ, ինքնին կարծես առկախեալ ժամանակի մը անչափելի լռութեան մէջ բռնուած, ինչպէս կը գրէ ցուցահանդէտը կազմակերպող Գարլօ Փոլկըրոսի: Խօսիլ ժամանակին մասին, որ սակայն կը միաժամանակ տեսանելի կը դարձնէ ժամանակին վրիպումը: Մարդ, վայր, մեքենայ՝ բոլորը կը դառնան ժամանակավրէպ: Ատիկա ինքնին մտքի վիճակ մըն է, զորս Նորայր կը փորձէ փոխանցել իր ցուցահանդէսներով: Արդիւնքը ծայր աստիճան գեղեցիկ է ու նոյն ատեն փշաքաղ ընող, իր այլուրութեամբ անհանգստացնող:

Վերջին տարիներուն Նորայր կը նկարէ նաեւ Վենետիկը: Իրը բնակիչներէ զուրկ համայնապատկեր մը կը պարզէ, մղոններ հեռու ծանօթ զբօսաշրջիկային պաստառներէն: Գիշերային լոյսերու մէջ ննջող փողոցներ, կամուրջներ, տուններ: Քաղաքը եթերային երազի մը մէջ կը թուի ինկած ըլլալ եւ մարդ սկամայ կը մղուի մտածելու թէ ի՞նչ ժամանակի մէջ կը գտնուինք: Երա՞զ է թէ իրականութիւն: Ժամանակը հոս ալ առկախուած կը թուի: Քաղաքը լռութեան մէջ կը նիւրհէ եւ շարքը կը կոչուի Ode to Silence: Իսկ Լակունայի շարքով սեւ ճերմակ մթնշաղի մէջ շնչող քաղաքն է, կրկին եթերային ու միշտ անժամանակ: Նորայրի նկարներուն մէջ խորունկ սերը շօշափելի է սիրող ու ջրուղիներու քաղաքին հանդէպ: Սէր մը որ հրապուրիչ է ու միաժամանակ փոխանցիկ:

ՆՈՐ Ի ՆՈՐՈՅ

**ՋԱՐԵՀ
ՈՐԲՈՒՆԻ**

Օրագիր

**Աշխատասիրություն
Գրիգոր
Պրլտեանի
Մարգիս Խաչենց,
Փրինթինգտոն,
2024
853 էջ**

«Ժամանակ եւ Խօսք» մատենաշարի սոյն հատորը կը ներկայացնէ ֆրանսահայ գրող Զարեն Որբունիի (1902-1980) աւելի քան կէս դարու երկայնքին գրուած օրագիրը, որ ոչ միայն անձնական վաւերաթուղթ է, այլեւ շրջանի մը պատկերը: Հատորին կցուած են նաև գրագէտի արխիւէն վերցուած ձեռագրերու եւ լուսանկարներու պատճեններ:

**ՅԱՎՈՒՑ ՕՇԱԿԱՆ
Հանգրուաններ
Խմբագրությունը
եւ յառաջաբանը՝
Մարկ
Նշանեանի,
Արաս, Պոլիս,
2024, 368 էջ**

Կը բաղկանայ չորս յաջորդական բաժիններէ: Յակոբ Օշականի գրիչէն ելած տասնհինգ գրուածքներ կը հրամցուին, բոլորն ալ՝ քննադատական, փորձագրական, անդրադարձային եւ ինքնանդրադարձային բնոյթի: Այս էջերուն մէջ գրականութիւնը կը խօսի ինքն իր մասին, գրող մը՝ ինքն իր մասին, Սփիւղը՝ ինքն իր մասին: Հատորի վերջաւորութեան՝ ընթերցողը պիտի գտնէ Մարկ Նշանեանի ստորագրութեամբ

«Գեղագիտական սկզբունքը եւ վախճանական փորձընկալումը» վերնագրով հակիրճ աշխատասիրութիւն մը, որ Յակոբ Օշականի ստեղծագործական կեանքին հանգրուանները կը փորձէ պատկերացնել եւ այդ ձեւով՝ հրամցուած կտորներուն շրջածիրը վերստեղծել: Հանգրուաններ հատորը 1926-էն ի վեր Պոլսոյ մէջ հրատարակուած առաջին հատորն է, որ կը կրէ Յակոբ Օշականի անունը իր տիտղոսաթերթին վրայ:

**ՎԱԶԳԷՆ
ԷԹԻԵՄԵՋԵԱՆ**

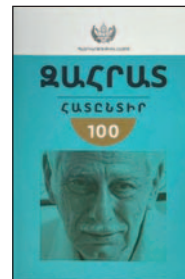
**Գրական եւ
իմացական
էջեր**

**Հրատ.
Համագգայինի
Գանատայի
շրջանային
վարչութեան**

**հրատարակական
հիմնադրամի
Օշական մատենաշարին
Թորոնթօ, 2024, 524 էջ**

Վազգէն Էթիեմեճեանի գործերուն երկրորդ հատորն է այս՝ շարունակութիւնը հանդիսանալով առաջին հատորին՝ Շաբթուան Մտածումը, որ յոյս տեսած էր Պէյրութ 2023-ին: Հատորին խմբագիրն է Յարութիւն Պէրպէրեան, որ Էթիեմեճեանի գրութիւնները դասակարգած է երեք ընդհանուր խորագիրներու տակ, առաջինը՝ «Պատմութեան գեղարուեստական էջեր» (27 խորագիր), երկրորդը՝ «Յօդուածներ, գրախօսականներ մշակոյթի արմատներուն ընդմէջէն» (18 խորագիր), երրորդը՝ «Իմացական էջեր» (29

խորագիր): Խմբագիրը նաեւ որոշ յօդուածներու մէջ կատարած է «միջամտութիւններ», այսինքն՝ ընթերցողին (հաւանաբար) անծանօթ կամ նուազ ծանօթ հեղինակներու կամ գրական-պատմական-իմացական գործերու մասին տուած է տողատակի բացատրութիւններ: Գիրքը կարելի է ստանալ Համագգայինի գրատարածներէն:

ՀԱՀՐԱՏ

**Հատընտիր
100**

**Հրատ. Պոլսոյ
հայոց
պատրիարքու-
թեան,
Պոլիս,
2024, 184 էջ**

Հատորը խմբագրած է Յովակիմ վրդ. Սերովբեան, կողքը՝ Գրիգոր Սահակեանի: Գիրքը յոյս տեսած է համագործակցութեամբ Երեւանի Եղիշէ Զարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարանին: Զահրատի ծննդեան 100-ամեակին նուիրուած այս գիրքին մէջ ներառուած 100 բանաստեղծութիւններու ընտրութիւնը կատարած է հանգուցեալի այրին՝ տիկ. Անայիս Եալտզճեանը: Հատորին մէջ տեղ կը գտնէ նաեւ Զահրատի վերջին բանաստեղծութիւնը Հրանդ Տինքի սպանութեան առթիւ գրուած (ձեռագրի), նմոյշ մը իր արձակ բանաստեղծութենէն, Կոմիտասի նուիրուած ու երգի վերածուած մէկ քերթումով խազագրութիւնը, վկայութիւններ Զահրատի եւ անոր արուեստին մասին, լուսանկարներ եւ խմբագրին շնորհակալական խօսքը: